

Siv Runhovde

Gjerningsmannsprofilering

- mellom samfunnsvitenskap og politiarbeid

POLITIHØGSKOLEN

PHS Forskning 2009:2

Siv Runhovde

Gjerningsmannsprofilering

– mellom samfunnsvitenskap og politiarbeid

© Politihøgskolen, Oslo 2009

PHS Forskning 2009:2
ISBN 82-7808-063-1
ISSN 0807-1721

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven og fotografiloven eller i strid med avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Alle henvendelser kan rettes til:

Politihøgskolen
FoU-avdelingen
Slemdalsvn. 5
Postboks 5027, Majorstuen
0301 Oslo
www.phs.no

Omslag: Tor Berglie
Layout: Eileen Schreiner Berglie, PHS
Trykk:

Forord

Det er sjelden kost at masteravhandlinger publiseres. Dette er noe merkelig tatt i betraktning den store mengde masteravhandlinger som årlig leveres ved universiteter og høyskoler i Norge. Tidligere på 1970 og 80 tallet var det ikke så uvanlig, hovedfagsoppgaver ble ofte oppfattet som viktige bidrag innen forskningen i ulike fag. Dette kan henge sammen med at hovedfagsavhandlinger ofte var mer omfangsrike og grundige forskningsundersøkelser som bygget på flere års arbeid. Dagens strømlinjeformede mastergrader tillater dessverre ikke den slags «eksesser».

Når det gjelder Siv Runhovdes avhandling i kriminologi om gjerningsmannsprofilering så var vi aldri i tvil om at denne burde utgis. Som sensor på avhandlingen fant jeg den så interessant at jeg foreslo utgivelse ved Politihøgskolen. Hovedgrunnen til det ligger i avhandlingens tema, at den presenterer en metode som politiet benytter som er lite kjent og brukt i Norge, er skrevet på en lett tilgjengelig måte og gir en bred innføring i metodens sterke og svake sider. At gjerningsmannsprofilering har en rekke svakheter og at dens bruksområde er klart begrenset kommer tydelig frem i avhandlingen.

Rapporten er dessuten interessant ved at den vektlegger betydningen av kriminologiens påvirkning på utviklingen av gjerningsmannsprofilering. Det er relativt uvanlig å lese fremstillinger av praktisk anvendt kriminologi i Norge. Kriminologiens historie rommer flere eksempler på hvordan disiplinen har bidratt til utviklingen innen rettsvesen, politi og straffesystemet. I mange tilfeller har det vært feilslåtte satsinger som tidvis har medført økt lidelse og belastning på samfunn, gjerningsmenn og offer, for ikke å snakke om rene overgrep begått i vitenskapens navn. Mest kjent er kanskje den italienske skole, med Cesare Lombroso som forgrunnsfigur,

som påvirket utviklingen av behandlingsideologien innen straffesystemet og som i stor tro på egen forskning mente å kunne erstatte dommerne i retten ved å peke ut forbrytere etter visse «vitenskapelige» kjennetegn. Dette gikk, som David Garland påpeker i *Punishment and Welfare*, stort sett svært galt.

De siste tiår har deler av kriminologien atter seilt opp som en nyttig vitenskap. Den administrative kriminologi har tatt rollen som leverandør av praktisk kunnskap til driften av rettssystemet. Situasjonell kriminalitetsforebygging hevder å være ikke-teoretisk, men hviler likevel på velkjent kriminologisk kunnskap. Det samme gjelder som Siv Runhovde påpeker for deler av gjerningsmannsprofileringen.

Rapporten om gjerningsmannsprofilering bør appellere til flere leseregrupper. Politifolk med interesse for temaet vil i rapporten finne en innføring i hva gjerningsmannsprofilering er og metodens begrensinger. Kriminologer og kriminalpolitisk interesserte bør ha utbytte av å lese den. Rapporten stiller indirekte en rekke spørsmål til oss som akademikere. Hvordan brukes våre teorier og vår viten i praksis? Hva skjer med kriminologien når den blir praktisk? I så måte er den et viktig faglig refleksivt bidrag. Sist, men ikke minst er dette en rapport som bør leses av ansatte innen rettsvesenet og den opplyste allmennhet. I populærkulturen har vi blitt fortalt at det finnes noe slikt som profilering av gjerningsmenn og at dette er noe som brukes, ofte med godt hell. Runhovdes rapport setter flere av disse populære oppfatninger på plass; gjerningsmannsprofilering er stort sett meget usikkert, man strides om det er noen vitenskap og bruken av slike metoder i Norge vil aldri bli av større omfang.

Paul Larsson

Forfatters forord

Denne rapporten er resultatet av en bearbeidet masteroppgave i kriminologi fra Universitetet i Oslo i 2006. Tema er gjerningsmannsprofilering og et mål har vært å knytte dette til kriminologiske avviksperspektiver. Oppgaven har vært omfattende og en rekke personer fortjener takk for god hjelp underveis.

Egen empiri bygger på intervjuer med personer fra prosjektet for adferdsrettet åstedsanalyse ved Kripos. Takk for at dere tok dere tid til å stille til intervju! Uten dere ville jeg ikke fått viktig kunnskap om hva som er blitt gjort i Norge på feltet.

Jeg er videre takknemlig for den tillit som ble vist meg ved tildeling av reisestipender fra Universitetet i Oslo samt Nordisk samarbeidsråd for kriminologi (Nsfk). Stipendene gav anledning til deltakelse på konferanse og nyttig innsikt i et sammensatt felt.

Helene Ingebrigtsen Gundhus, veilederen min på masterstudiet og senere kollega ved Forskningsavdelingen ved Politihøgskolen fortjener spesiell takk. Dine kloke råd og kontinuerlige oppmuntring har gitt meg inspirasjon og tillit til egne ideer.

Takk også til øvrige ansatte ved Forskningsavdelingen for gjennomlesning, gode råd og et hyggelig arbeidsmiljø, med en særlig takk til Paul Larsson for initiativet til denne utgivelsen og for verdifulle innspill.

Oslo, mars 2009

Siv Runhovde

Innhold

ABSTRACT	9
SAMMENDRAG	15
1 INTRODUKSJON TIL GJERNINGSMANNSPROFILERING	23
Presentasjon av tema	23
Profilering av ukjente gjerningspersoner – hvem, hva, når og hvorfor?	27
2 FBI'S TILNÆRMING TIL GJERNINGSMANNSPROFILERING	35
FBI's studie av 36 seksualmordere	38
Utviklingen av et klassifikasjonssystem	42
FBI's typologi for seksualforbrytere	50
Vurdering av FBI's profileringsgrunnlag	55
3 DAVID CANTER OG INVESTIGATIVE PSYCHOLOGY	65
Canter og Heritages studie av adferd ved seksualforbrytelser	66
Studiet avbrannstiftelse og utledelse av gjerningsmannskarakteristikker	79
Vurdering av Canters tilnærming til gjerningsmannsprofilering.	85
4 GJERNINGSMANNSPROFILERING I NORGE	89
Prosjektet for adferdsrettet åstedsanalyse ved Kripos	89
Gjerningsmannsprofilering – noe for norske forhold?	92
5 PROFILERINGSPROSESS OG NYTTEVERDI	97
FBI's prosessmodell for profilering	97
Studier av profilers treffsikkerhet og nytteverdi	101
6 LOVBRYTER VERSUS LOVLYDIG – ET KVALITATIVT SKILLE?	105
Hverdagslivets kriminologi versus kriminologien om de andre.	107
7 PERSPEKTIVER PÅ KRIMINALITET SOM SYKDOM	115
Forholdet mellom fysiske trekk og kriminelle tendenser	116
Den psykopatologiske tradisjonen	119
«Madness» eller «badness»?	123

8	INTERAKSJON MELLOM INDIVID OG MILJØ SOM PERSPEKTIV PÅ KRIMINALITET	129
	Symbolsk interaksjonisme	129
	Chicago-skolen	130
	Evaluering av individ/miljø perspektivet på avvik	132
9	GEOGRAFISK PROFILERING	137
	Generelle prinsipper for geografisk profilering	138
	Rossmo og Criminal Geographic Targeting (CGT)	141
	Canters Circle Theory of Environmental Range	144
	Evaluering av geografisk profilering	147
	Geografisk profilering i Norge	149
10	POLITIKULTURER OG HVERDAGSPSYKOLOGI I POLITIARBEIDET	153
	Politikulturer	154
	Strategiplan for forebyggende politiarbeid og POP	156
	En uformell profileringsvirksomhet i politiet?	160
11	AVSLUTNING	167
	Oppsummering	167
	Avsluttende betraktninger	170
	LITTERATURLISTE	173
	VEDLEGG	179
	Metodisk tilnærming	179

Abstract

This is the revised version of a master thesis in criminology from the Department of Criminology and Sociology of Law at the University of Oslo 2006. The contents are primarily the same. Some adjustments are made by adding new statistical data, shortening the chapter on research methods plus a few additions here and there. Problems which have been addressed are: what characterizes the method of offender profiling and the principles on which it builds, and can these principles be enlightened by criminological theories on criminal and antisocial behavior?

Offender profiling refers to a behavioral and investigative tool used by investigators to profile unknown criminal offenders. It is a method of identifying the perpetrator of a crime based on an analysis of the nature of the offense and the manner in which it has been committed. A basic premise for offender profiling is that behavior reflects personality - that the acts of an offender mirror more or less constant and distinctive characteristics of that individual's life and personality. To make a connection between a violent criminal act and how it has been performed, and a form of disease in the perpetrator seems a further supposition. The extension of the argument is that the illness affects the personality which again affects the behavior at the crime scene. Where illness is present and leaves its mark on the offender's personality, the illness is said to be both an explanatory and an identifying characteristic.

In mainstream Norwegian criminology, there is a strong emphasis on explaining criminal and antisocial behavior as a social construction. What is classified as «crime» is not natural and self-explanatory; it varies across time and place. Furthermore, criminal acts are seen more as a result of the culture and society in which it exists, than a result of biological and

psychological characteristics (Høigård 1997, Christie 2004). Therefore, from the viewpoint of Norwegian criminology, offender profiling is most likely perceived as controversial. Still, the present study has revealed that criminological perspectives of criminal and antisocial behavior are helpful in clarifying the foundation and premise for offender profiling. With that, it is the theoretical basis of offender profiling that has been the main focus in this report, and the study of how academic disciplines like criminology, psychology and sociology can contribute in shedding light on social problems in practical contexts like a police investigation.

A discussion whether offender profiling is an art or a science has long been a central focus amongst critics of this investigative tool. Their cause for concern regards the extent to which the predictions and advice given from profilers are made without adequate scientific support. In this respect, two main disciplines within criminal profiling stand out as especially illustrative and thus have been examined: FBI and David Canter's Investigative Psychology.

It appears to be a divide between theories which describe crime as an extension of law abiding, conform behavior, and theories that describe criminals as qualitatively different from the law abiding population. Garland (2001) calls this the contrast between *the criminology of everyday life* and *the criminology of the other*. In short, a criminal can either be viewed as «one of us» or «one of the others». It is maintained that offender profiling is best suited in investigations of rape, murder and arson, and preferably when these appear in a series. The crimes described are often brutal and apparently motiveless, unthinkable acts for most people. It is tempting to assume that people who commit such acts must be either mad, evil or both, simultaneously drawing a protective and comforting line between «them» and «us». In much profiling literature the view of criminals as one of the others seems quite clear. Several authors (Ressler & Shachtman 1992, Holmes & Holmes 2002) claim that people who

commit crimes against other people where financial gain is not a motivating factor, represent a different «breed» of people compared with ordinary criminals. Murderers, rapists and child molesters seek a form of emotional satisfaction which makes their personality essentially different. Because of this, and because impersonal violence is so difficult to understand, it is assumed that these acts reflect a pathological personality which is manifested at the crime scene.

Pathological perspectives are highly disputed and traditionally regarded as limited and one-sided explanations of criminal behavior within Norwegian criminology. It is stressed that most people suffering from physical or mental disorders are not violent or does otherwise constitute a threat, suggesting other factors play a more important part. Even more, criminals do not commit crimes all day, every day. Murderers are not killers at all times, and it doesn't necessarily affect all aspects of their lives. In this respect it is essential to draw a line between an act and the person committing it, a line not always clear in the profiling literature. At the same time, it does seem reasonable that there are similarities between an individual's behavior during a crime and during law-abiding activities, and that this somehow is related to the individual's personality, without the criminal behavior overshadowing all aspects of the person's life.

It seems much comes down to the question whether it can be scientifically claimed that the presence of physical and/or mental disease makes people more prone to commit criminal and anti social acts. In the course of profiling, information concerning what has been done and how, is collected at the crime scene and combined with other relevant details and physical evidence, and then compared with the characteristics of known personality types and mental abnormalities to develop a practical working description of the offender. The pathological perspective is consequently central for offender profiling. Many people claim, however, a more reasonable perspective is to assume that it is temptations and possibilities,

not underlying, unconscious conflicts, biology and sickness or distant childhood experiences which is the determining factors for criminal behavior. A more sociological oriented approach is to understand and explain antisocial behavior through the interaction between the individual and the environment, and social disorganization.

The social disorganization perspective and the idea of physical mapping of criminal hotspots and criminals' place of residence emerged in the writings and research of sociologist at the University of Chicago during the 1920s. Here, antisocial behavior is seen as the natural result or byproduct of rapid social change instead of illness. Disorganization is seen as a natural step on the way to reorganization. Geographical profiling is an investigative method which focuses on the environmental aspects of a criminal act and takes the idea of criminal mapping a step further. Researchers have observed that offenders typically move through a centralized point of orientation when they commit offenses, meaning they have a core from which they move in and out of in every direction. The core is most often their home or sometimes their workplace. The fact that criminals usually operate within an area they are familiar with, offers an approach for determining his or her probable place of residence and potentially reducing the number of suspects. Geographical profiling may thus partially be a product of the perspective on crime as a result of interaction between individuals and their environment.

In this study it is thus argued that the theoretical basis for offender profiling might be enlightened both by pathological and environmental perspectives on antisocial behavior.

The question remains whether the perceived weaknesses of the pathological perspective, and the tendency to view offenders as qualitatively different from non-offenders, affect the credibility of offender profiling in some academic circles. Does offender profiling fail to consider the variability and inconsistency of human behavior?

Inspired of what were being done in Sweden and Denmark, a criminal profiling project was started at the National Bureau of Crime Investigation (Kripos) during the period 1995/96. The group consisted of a psychologist, an investigator and a forensic technician who came together whenever there were cases that needed to be profiled. The group formulated profiles in a number of investigations. It still formally exists today, but is no longer active. Members of the group views profiling as a helpful supplement to traditional investigations, and blame today's inactivity on a general skepticism in the police and lack of support from management.

Some might argue against implementation and use of criminal profiling in Norway in relation to the nature and number of crimes being committed here. Based on both criminal statistics and victim studies, few criminal cases in Norway require profiling. This may however, not be a strong argument against the method. Violent criminal acts, sexual in nature, in series or otherwise, is a rare thing even in the United States, United Kingdom, the Netherlands and other places where the method of profiling has developed and become a significant investigative tool. The difference is however, that because the overall population is larger plus more crimes are committed and registered, the number of crimes eligible for criminal profiling is also greater in number. This probably makes the need for profiling seem more pressing in these countries than in Norway.

Sammendrag

Gjerningsmannsprofilering, eller adferdsrettet åstedsanalyse er tema for rapporten som er en bearbeidet masteroppgave i kriminologi fra Universitetet i Oslo i 2006. Innholdet er hovedsakelig det samme. Enkelte endringer er gjort knyttet til supplement av nye statistiske data, nedkorting av metodegjennomgang samt noe stedvis omskriving og utfylling. Gjerningsmannsprofilering er et sammensatt og kontroversielt felt i stadig utvikling. Skifter som har skjedd innenfor feltet eller i omverdenens vurdering av feltet i mellomtiden, faller utenfor denne redegjørelsen. Sentrale problemstillinger er: Hva kjennetegner gjerningsmannsprofilering, og prinsippene det bygger på? I hvilken grad kan disse prinsippene belyses av kriminologisk teori?

Gjerningsmannsprofilering er et hjelpemiddel i etterforskning av konkrete kriminalsaker hvor man lager beskrivelser av ukjente gjerningspersoner basert på analyser av åstedet etter en forbrytelse er begått. Forventninger til hva gjerningsmannsprofilering kan oppnå ser ut til å være en kilde til problemer. Profilering løser ikke forbrytelser men hevdes å kunne redusere antall mistenkte i en etterforskning der politiet har få spor ved å forutsi og formulere sannsynlige karakteristikker ved gjerningspersonen. Gjerningsmannsprofilering fremheves som nyttig i etterforskning av lovbruddskategoriene voldtekt, drap og til en viss grad brannstiftelse, og mindre egnet i hverdagskriminalitet som innbrudd og tyverier. Dette skyldes at de tre første er «kontaktforbrytelser» som antas å kunne avdekke sider ved gjerningspersonens underliggende personlighet og motivasjon gjennom hvordan forbrytelsen er gjennomført.

En grunnleggende forutsetning for profilering er at handling gjenspeiler personlighet – at gjerningsmannens adferd under utførelsen av lovbruddet

reflekterer mer eller mindre faste og særegne trekk ved vedkommendes liv og personlighet. Videre gjøres ofte en kobling mellom et voldslovbrudd og en form for sykdom hos gjerningsmannen. Forlengelsen av argumentet er at sykdommen preger personligheten, som igjen preger adferden på åstedet. Der sykdom er til stede og preger gjerningsmannens personlighet, kan sykdommen sies å være både et forklarende og et identifiserende trekk.

Norsk kriminologi har en sosiologisk forankring der kriminalitet og avvik hovedsaklig ses som sosiale konstruksjoner eller relasjoner. Hva som klassifiseres som «kriminalitet» er ikke naturlig og innlysende, men et produkt av den kultur eller samfunn det eksisterer innenfor (Høigård 1997, Christie 2004). Mer forenlig med norsk kriminologi er videre perspektiver om at årsakene til kriminalitet og avvik ligger i fristelser og muligheter, og i interaksjonen mellom individet og miljøet det lever i. Tendensen er sterk til å se bort fra biologiske og patologiske forklaringsmodeller som i stor grad binder kriminalitet opp til individuelle egenskaper. Gjerningsmannsprofilering som metode forventes derfor å være kontroversiell fra et norsk kriminologisk ståsted. Likevel har kriminologisk teori vist seg egnet til å belyse de teoretiske grunnlag metodene hviler på. Det er således det teoretiske fundamentet for gjerningsmannsprofilering som har vært tema i denne rapporten, og studiet av hvordan akademiske disipliner som kriminologi, sosiologi og psykologi kan bidra i en praktisk sammenheng som politietterforskning.

Debatt rundt gjerningsmannsprofilering dreier seg i stor grad om hvorvidt det representerer kunst eller vitenskap og er basert på en uenighet om prosedyrene er subjektive eller objektive. Kritikere hevder profilering er basert på lite annet enn spekulasjoner og intuisjon da de forutsigelser og råd som gis mangler et tilstrekkelig vitenskapelig grunnlag. Særlig to dominerende og på mange måter motstridende tradisjoner for gjerningsmannsprofilering illustrerer dette på en god måte og utgjør en sentral del av rapporten: FBI og David Canters Investigative Psychology.

FBI's profileringsvirksomhet startet på uformell basis ved at agenter ved *the Behavioral Science Unit* diskuterte og profilerte, i undervisningsøyemed, saker som politistudenter hadde tatt med seg fra sine respektive hjemsteder. Etter hvert økte etterspørselen gradvis på gjennomgang og evaluering av uløste saker fra lokalt politi. I 1970-årene begynte agenter fra BSU å gjøre formelle studier av profileringsmetoder gjennom intervjuer med dømte og fengslede serieforbrytere for å kartlegge grunnleggende motivasjon, holdninger og adferd. De fant at gjerningsmenn ofte kunne fordeles i kategoriene organisert eller disorganisert basert på handlinger under utførelse av forbrytelsene og trekk ved åstedene. FBI har vært en kilde for profileringsvirksomhet i USA, Storbritannia, Nederland og andre europeiske land, deriblant Norge. Tiltross for å ha samlet et vell av forskning og utviklet en tilnærming som er forståelig og anvendbar for polititjenestemenn, er mye kritikk blitt rettet mot FBI's profileringsvirksomhet.

Kritikken rettes først og fremst mot validiteten ved dikotomien organisert versus disorganisert og dens teoretiske og empiriske grunnlag. Dikotomien er hovedsakelig utledet fra intervjuer med 36 dømte og fengslede serieforbrytere som opererte i USA. Ikke bare er antallet informanter svært lavt og potensielt lite representativt, men dikotomien hevdes å korrelere med nærvær av mentale lidelser. Mens organiserte gjerningspersoner hevdes å være psykopater, sies disorganiserte gjerningsmenn å være psykotiske. Likevel finnes det til nå ikke noe publisert materiale som verifiserer denne sammenhengen.

David Canter er professor i psykologi og blant de fremste kritikerne til FBI's profileringsvirksomhet. Ved Centre for Investigative Psychology har Canter utviklet en tilnærming til profilering med flere fellestrekk til FBI's tilnærming. En viktig forskjell er imidlertid at Canter plasserer sine teorier innenfor en ramme av aksepterte psykologiske prinsipper. Før man eventuelt kan utlede karakteristikk ved en ukjent gjerningsperson basert på vedkommendes adferd i en forbrytelse, dvs. vurdere profilering

som metode, sier Canter at man først må etablere at det er et mønster i hvordan lovbrøttere opptrer ved forbrytelser. At handlingene ikke bare er en serie av tilfeldigheter. Ved bruk av statistiske analyseteknikker finner Canter at visse handlinger *er* sentrale i seksualforbrytelser, samt at enkelte av disse har tendens til å inntreffe samtidig. Canter formulerer fem kategorier som representerer gjerningsmannens overordnede handlingsmåte og type interaksjon med offeret som han så plasserer gjerningsmannens handlinger innenfor. For videre å kunne si hvorvidt disse kategoriene av adferd og interaksjon kan knyttes til visse personlighetskarakteristikker ved gjerningsmannen, studerer Canter en serie av brannstiftelsessaker. Slik kunne han videre formulere fire kategorier av personlighetskarakteristikker i tillegg til fire nye kategorier for adferd og interaksjonskarakteristikker. Gjennom en serie analyser finner Canter at visse handlingsmåter under utførelse av lovbrudd kan hevdes å sammenfalle eller være knyttet til visse personlighetskarakteristikker. Med det sies Canters forskning å ha gitt støtte for et teoretisk skille mellom gjerningspersoners lovbrøtteriadferd samt muligheten for å knytte adferd til visse aspekter ved deres personlighet. Canter og hans medarbeidere hevder at man *kan* gjøre gyldige antakelser om en gjerningspersons biografiske karakteristikker basert på karakteristikker ved åstedet, og at gjerningsmannsprofilering kan drives på empirisk grunnlag.

Canter vekt på sofistikerte analysemetoder og psykologiske faguttrykk kan virke overveldende for personer uten en bakgrunn i statistikk eller psykologi. At polititjenestemenn som kunne dratt nytte av resultatene, innrømmer at de finner poengene vanskelig å forstå og gjøre bruk av i sin etterforskning er derfor et problem. Enkelte (se Palermo & Kocsis 2005) har kritisert analysen mellom lovbrøtteri-karakteristikker og adferdsmønstre for å være indirekte og dermed uklare i forhold til å kunne forutsi en sannsynlig type gjerningsperson. Canter er også blitt kritisert for liten grad av innovasjon da han fortsetter å fokusere på lovbruddskategorier som er blitt omfattende utforsket i andre disiplinære sammenhenger. Fordi profilering

i utgangspunktet er ment for særegne og unike forbrytelser, hevdes Canters forskning å være mindre aktuell i denne forbindelse.

Et skille ser ut til å eksistere mellom teorier som forklarer kriminalitet som en forlengelse av lovlydig, konform adferd og teorier som beskriver kriminelle som kvalitativt forskjellige fra den lovlydige befolkningen. Garland (2001) kaller dette kontrasten mellom «hverdagslivets kriminologi» og «kriminologien om de andre». Kriminelle kan således oppfattes enten som «en av oss» eller «de andre». Gjerningsmannsprofilering fremheves å være egnet i etterforskning av seksualforbrytelser, drap og brannstiftelse og helst bør de forekomme i en serie. Eksemplene som trekkes fram i litteraturen er ofte svært brutale og tilsynelatende motivløse, helt utenkelige handlinger for de fleste mennesker. Det synes derfor nærliggende å anta at mennesker som begår slike forbrytelser må være gale, onde eller begge deler, og samtidig trekker man et beskyttende skille mellom «dem» og «oss». I mye av profileringslitteraturen er synet på kriminelle som grunnleggende annerledes tydelig. Flere forfattere (Ressler & Shachtman 1992, Holmes & Holmes 2002) hevder at forbrytere som begår lovbrudd der vinning ikke er motiv representerer en annen type rase enn andre kriminelle. Drapsmenn, voldtektsforbrytere og barnemisshandlere søker en form for emosjonell tilfredsstillelse som gjør deres personlighet vesentlig annerledes. Derfor, og fordi upersonlig vold er så vanskelig å forstå, antas disse handlingene å reflektere en patologisk personlighet som kommer til uttrykk ved åstedet. Patologiske perspektiver virker derfor sentrale i profileringssammenheng.

Patologiske forklaringsmodeller på kriminalitet og avvik ser avvikere som fysisk eller psykisk unormale. I norsk kriminologi er de omdiskutert og tradisjonelt ansett som en begrenset og ensidig forklaring på kriminell adferd. Det vektlegges at de fleste mennesker som lider av fysisk og/eller psykisk sykdom er verken voldelige eller på andre måter farlige, en indikasjon på at andre faktorer spiller en langt større rolle. I tillegg er det viktig ikke å glemme at kriminelle ikke begår lovbrudd hele tiden. Drapsmenn

er ikke er mordere til enhver tid, og det preger ikke nødvendigvis alle aspekter ved livet deres. Det bør gjøres et skille mellom handling og person, et skille ikke alltid innlysende i litteratur som omhandler profilering. På den annen side virker det rimelig at det finnes likhetstrekk mellom et individs adferd under utførelse av lovbrudd og vedkommendes adferd i øvrige situasjoner, og at dette til en viss grad er relatert til personlighet, uten at den kriminelle adferden overskygger alle aspekter ved vedkommendes liv og virke. Mye av problematikken ser ut til å bunne ut i hvorvidt det på vitenskapelig grunnlag kan hevdes at tilstedeværelse av fysisk og/eller psykisk sykdom gjør en person mer tilbøyelig for kriminelle og antisosiale handlinger. Andre inntar et perspektiv om at det er fristelser og muligheter, ikke ubeviste konflikter, sykdom og fjerne barndomsopplevelser som er de viktigste årsaksfaktorene for kriminalitet. En mer sosiologisk orientert tilnærming er å forstå og forklare antisosial adferd som et resultat av sosial disorganisasjon og gjennom interaksjon mellom individ og miljø. Sistnevnte antar et samspill, der avviket kan forklares av hvordan individet påvirkes av omgivelsene.

Perspektivet om sosial disorganisasjon og ideen om fysisk kartlegging av kriminelt belastede områder og kriminelles oppholdssted vokste frem i forskningen til sosiologer ved Universitetet i Chicago i 1920 årene. Her ble antisosial adferd ansett som det naturlige resultat av raske sosiale endringer heller enn sykdom. Geografisk profilering er et etterforskningsverktøy som fokuserer på de geografiske aspekter ved kriminelle handlinger og tar ideen om fysisk kartlegging et skritt videre. Forskere har observert at gjerningspersoner typisk beveger seg gjennom et sentralisert orienteringspunkt, det vil si at de har en kjerne, oftest eget hjem, som de beveger seg inn og ut av i alle retninger. Observasjonen av at gjerningspersoner vanligvis opererer innenfor et område hvor de er kjent gjør det mulig å bestemme hans eller hennes sannsynlige bosted og dermed redusere antall mistenkte. Geografisk profilering kan således delvis være et produkt av et perspektiv på kriminalitet som resultat av interaksjon mellom individ og miljø.

Både patologiske og miljørelaterte perspektiver på kriminalitet og avvik kommer dermed til syne på ulike måter i det teoretiske grunnlaget for gjerningsmannsprofilering. Spørsmålet gjenstår hvorvidt de konstaterte svakhetene ved det patologiske perspektivet og tendensen til å betrakte kriminelle som grunnleggende forskjellig fra ikke-kriminelle, hindrer profilering fra å bli anerkjent i viktige akademiske sirkler. Det er grunn til å stille spørsmålet om forsvarere for metodene overser det foranderlige og uforutsigbare ved menneskelig adferd. Canters utvikling av empiriske teknikker i profilering av ukjente gjerningspersoner vil kunne forventes å legge til rette for økt validitet ved slike metoder.

Inspirert av det som ble gjort i Sverige og Danmark ble Prosjektet for adferdsrettet åstedsanalyse startet ved Kripos i tidsrommet 1995/96. Gruppens sammensetning besto av en psykolog, en etterforsker og en kriminaltekniker. Disse kom sammen når det var saker som trengte det, og laget profiler i flere norske kriminalsaker. I dag er gruppen fremdeles formelt i drift men ikke aktiv. Gruppens medlemmer, som er positive til metoden som et supplement til tradisjonell etterforskning, skylder på skepsis i politiet og lite satsningsvilje fra etterforskningsledelsen. Enkelte vil argumentere mot implementering og bruk av gjerningsmannsprofilering i Norge knyttet til kriminalitetsbildet her. Basert på både kriminalstatistikk og offerundersøkelser har vi få saker i Norge som krever gjerningsmannsprofilering. Å bruke statistikk som et argument mot metoden kan likevel representere et feilskjær. Det bør understrekes at den kriminalitet som profilering er egnet for, er marginal også i de landene hvor metoden er mest utbredt. Forskjellen er at fordi land som USA og Storbritannia har et større befolkningsantall og flere lovbrudd totalt sett, vil kriminalitet av denne typen skje oftere. Behovet for gjerningsmannsprofilering vil derfor synes større i disse landene enn i Norge.

Skepsisen i politiet kan være et uttrykk for at enkelte polititjenestemenn opplever slik innblanding fra andre fagmiljøer som en trussel og et uttrykk

for manglende tillit til deres kapasitet for å løse saken. Samtidig er det sannsynlig at en uformell profileringsvirksomhet allerede eksisterer på en mer tilfeldig og erfaringsbasert måte. Politiarbeid handler om å lese omgivelser og individer, tolke situasjoner og forstå sammenhenger. Dette er refleksjoner som uansett dukker opp hos politiet i vurdering av gjerningspersoner, forbrytelser og åsteder. Profileringsvirksomheten uttrykker og representerer kanskje en samlebetegnelse på, eller til dels en systematisering av disse tankene.

I

Introduksjon til gjerningsmannsprofilering

Presentasjon av tema

Tema for denne rapporten er gjerningsmannsprofilering, eller adferdsrettet åstedsanalyse. Det vil si å lage beskrivelser av ukjente gjerningspersoner basert på analyser av åstedet etter en forbrytelse er begått. Gjerningsmannsprofilering er derfor ment å fungere som et hjelpemiddel i forbindelse med etterforskning av konkrete kriminalsaker. Kriminal-politisen (Kripos¹) opprettet i tidsrommet 1995/96 et prosjekt for gjerningsmannsprofilering i Norge, en indikasjon på at metoden ikke bare er aktuell i det fjerne utland, men også her hjemme.

Formål og problemstilling

Debatten rundt gjerningsmannsprofilering dreier seg i stor grad om hvorvidt metodene representerer kunst eller vitenskap og er basert på en uenighet om prosedyrene er subjektive eller objektive. Gjennomgang og vurdering av metode vil derfor være et underliggende tema. Hensikten er først og fremst å gi en presentasjon av gjerningsmannsprofilering som metode og diskutere det opp mot kriminologiske perspektiver. Erfaringen fra arbeidet med dette prosjektet tilsier at gjerningsmannsprofilering er en

¹ 24 september 2004 vedtok regjeringen å legge ned Kriminalpolitisen og i stedet opprette et nytt særorgan fra 1. januar 2005; Den nasjonale enhet for bekjempelse av organisert og annen alvorlig kriminalitet, Nye Kripos. Den gamle betegnelsen, Kripos blir likevel benyttet her, bl.a. fordi navnskiftet ble gjort i ettertid av profileringsprosjektets oppstart og foreløpige virketid..

forholdsvis ukjent metode for mange. Derfor blir det av stor betydning å gi en grunnleggende beskrivelse av hva som kjennetegner feltet. Det innebærer å se på noen av de retninger som dominerer, og sette disse opp mot hverandre i forhold til styrke og svakheter. I den sammenheng blir det relevant å se det som er blitt gjort i Norge i forhold til disse, og vurdere i hvilken grad prosjektet ved Kripos kan plasseres innenfor en eller flere av disse retningene. Basert på kritikken som blir rettet mot metodene, vil det bli vurdert i hvilken grad disse bygger på vitenskapelige prinsipper, og hvordan de kan plasseres i forhold til kunst/vitenskapsdebatten. Videre er intensjonen å se gjerningsmannsprofilering i lys av kriminologifaget, og i den forbindelse diskutere i hvilken grad det kan trekkes paralleller mellom de ulike tilnærmingene til profilering og kriminologiske teorier om kriminalitet. Her siktes det spesielt til avviksbilder og hvorvidt prinsippene for profilering gjenspeiles i teoretiske perspektiver på årsaker til kriminalitet. I den forstand er denne studien en undersøkelse av eventuell praktisk anvendelse av samfunnsvitenskapelige fag. Det vil si, hvordan akademiske disipliner som kriminologi, sosiologi og psykologi kan bidra til å belyse sosiale problemer i en praktisk ramme som politietterforskning. Dette refererer til en såkalt administrativ kriminologi. Midtveit (2003) beskriver denne som en retning der kriminologer kan være et verktøy i kriminalitetskontroll. Altså et felt der akademikere bistår praktikere framfor utelukkende å holde seg på et teoretisk nivå.

Sentrale problemstillinger er: Hva kjennetegner gjerningsmannsprofilering, og prinsippene det bygger på? I hvilken grad kan disse prinsippene belyses av kriminologisk teori?

Førsteintrykket var et tema forholdsvis avgrenset i omfang, med en forventning om at utfordringen først og fremst ville være å påvise en relasjon til kriminologifaget. Feltet viste seg å være svært motstridende, ikke bare interdisiplinært, mellom de ulike tilnærmingene, men også innenfor hver enkelt disiplin. Mye tid er brukt til å sortere og tolke litteratur som

i utgangspunktet skulle falle inn under samme retning eller disiplin, men som allikevel uttrykker uensartede holdninger eller prinsipper. Noen av disse tilsynelatende motsetningene kan skyldes at dette er et relativt nytt felt som er i stadig utvikling. Ny kunnskap kommer til og svekker eller forkaster tidligere antagelser. Mange vil gjerne mene noe om temaet, helst litt forskjellig fra de forrige. Mangfoldet er derfor stort. Utfordringen har vært å finne hovedtrekkene, å se om det er mulig å si noe generelt om profileringsteori- og virksomhet og videre belyse de tilnærminger som ser ut til å dominere feltet. Det er grunn til å anta at disse har både motsetninger og likheter.

Hensikten er verken å rangere en tilnærming fremfor en annen, eller å bestemme effektiviteten ved gjerningsmannsprofilering som metode. Dette ville være komplekse og omfattende oppgaver, som i tillegg ville kreve praktisk kjennskap til feltet. I stedet er det det teoretiske grunnlaget for gjerningsmannsprofilering denne rapporten sikter å avdekke. Målet er å fokusere på de begrepsmessige aspektene, hvilke prinsipper metodene baseres på og hvordan tilnærmingene legitimeres. Her i hovedsak å fokusere på teoriene som ligger bak, som kan sies å være forutsetninger for profileringsvirksomheten og deretter redegjøre for hvilken posisjon disse teoriene har blant autoriteter på kunnskap om avvik og kriminalitet. Utredningen vil i mindre grad omhandle den faktiske prosessen for å lage profiler. Intensjonen er å trekke linjer mellom kriminologisk teori, og grunnlaget for gjerningsmannsprofilering. Dette ved først og fremst å ta utgangspunkt i to retninger som kan sies å ha dominert, og som fremdeles er gjeldende for tenkning i forhold til perspektiver på gjerningsperson eller avviker og forståelse av dennes handlinger. Det ene er patologiske perspektiver på kriminalitet og avvik, det vil si oppfatninger av avvikere som fysisk eller psykisk unormale. Det andre er miljømessige perspektiver, der avviket ses som et resultat av sosial disorganisasjon og interaksjon mellom individ og miljø. Sistnevnte antar et samspill, der avviket kan forklares av hvordan individet påvirkes av omgivelsene. De to avviksbildene står i

kontrast til hverandre. Spørsmålet er om disse, på hver sin måte, kan gjenfinnes i de kriterier som legges til grunn for profileringsvirksomhet og i vurderingene av hvilken type gjerningsperson som står bak en aktuell forbrytelse. Det er visse kriminalitetskategorier som sies å være best egnet for gjerningsmannsprofilering, og karakteren ved nettopp disse vil kunne ha betydning for avvikerperspektivene. Lovbruddskategoriene som fremheves, og representanter for ulike tilnærminger virker forholdsvis enige om dette, er drap, voldtekt og brannstiftelse. Alle tre bør, uten at det er et absolutt krav, forekomme i en serie.

Begrepsavklaring

Hovedmengden av litteratur på emnet er engelskspråklig, og betegnelsene som brukes til å beskrive metoden varierer. Blant de vanligste er «offender profiling», «criminal profiling», «psychological profiling», «behavioral crime scene analysis» med mer. I Norge synes «gjerningsmannsprofilering» (GMP) og «adferdsrettet åstedsanalyse» å være de sentrale benevnelsene. »Gjerningsmannsprofilering» foretrekkes av to grunner; det ligger tett opp mot flere av de engelske termene, samt at det er noe mer lesevennlig enn alternativet «adferdsrettet åstedsanalyse». I engelskspråklig litteratur brukes termen «offender» nærmest systematisk, og det vektlegges samtidig at det mer eller mindre utelukkende er menn som står bak de omtalte forbrytelsene. Her vil begrepene «gjerningsmann» og «gjerningsperson» brukes vekselvis. Hvorvidt begrepene avvik eller kriminalitet blir brukt, varierer. Det ser ut til å være et skille mellom sosiologisk orientert litteratur der avvik (deviance) er den foretrukne termen, mens litteratur som omhandler profilering spesifikt, bruker begrepet kriminalitet (crime). Der det gjøres rede for etnisk tilhørighet benyttes begrepene svart (black) og hvit (white) i samsvar med det aktuelle kildematerialet.

Rapportens oppbygning

Først gis en kortfattet, generell presentasjon av gjerningsmannsprofilering som felt. Kapittel 2 og kapittel 3 omhandler to store tilnærminger til gjerningsmannsprofilering, henholdsvis FBI's og David Canters. I kapittel 4 presenteres gjerningsmannsprofilering slik det har forekommet i Norge. Kapittel 5 gir en oversikt over profileringsprosessen og erfaringer knyttet til nytteverdi ved profilene. I Kapittel 6, 7 og 8 vurderes profileringsens teoretiske grunnlag i forhold til perspektiver på gjerningspersoner og avvik. Kapittel 9 omhandler geografisk profilering hvor man er opptatt av forbrytelsens «hvor og når», og bruker åstedets lokalisasjon eller beliggenhet som en indikasjon på hvor gjerningspersonen oppholder seg eller bor. I kapittel 10 diskuteres politikultur og eventuell uformell profileringsvirksomhet i politiet. I kapittel 11 følger avslutning og konklusjon.

Profilering av ukjente gjerningspersoner – hvem, hva, når og hvorfor?

Arbeidet med dette prosjektet har vist at gjerningsmannsprofilering er et forholdsvis ukjent begrep. For noen er det delvis kjent fra film, tv og kriminallitteratur, for andre er det helt fremmed. Både Ainsworth (2001) og Canter (1999, 2000) forteller at psykologer i England i økende grad bistår politietterforskning. Vanligvis har hjelpen gått til forsvarers side, men i enkelte saker har psykologer også assistert politiet ved å gi innsikt i ulike kriminalitetsmønstre, som for eksempel gjentatt viktimisering. I tillegg har de bistått ved å tilby råd om hva en gjerningspersons handlinger kan signalisere med hensyn til bakgrunn og personlighet. Dette for å begrense rammene for søk etter mistenkte. Sistnevnte er det som danner bakteppet for gjerningsmannsprofilering - tanken om at karakteristikk ved en gjerningsperson kan utledes ved forsiktig og gjennomtenkt analyse av karakteristikk ved forbrytelsen. Profilering er en prosess der man bruker all tilgjengelig informasjon om en forbrytelse, et åsted og et offer for å kom-

ponere en profil av en ukjent gjerningsperson. Profilen kan omfatte trekk som personlighet, intelligens, kjønn, alder, sivil status, utdanning, bosted, relasjon til offeret med mer. Profilene kan dermed sies å inneholde biografisk informasjon.

I følge Jackson og Bekarian (1997:3) er det stort sett enighet om hva som er profilererens rolle. De skriver at profilerere bistår kriminaletterforskning ved å stille tre spørsmål;

- Hva har skjedd på åstedet?
- Hvilken type person har med sannsynlighet begått forbrytelsen?
- Hva er de sannsynlige personlighetskarakteristikkene til dette individet?

Forfatterne påpeker at svarene som blir gitt ikke er løsninger. Gjerningsmannsprofiler løser ikke forbrytelser. I stedet skal profilering ses på som nok et verktøy til å guide strategiutvikling, støtte informasjonsbehandling og øke saksforståelsen.

Hva som forventes av metoden ser ut til å være kilde til mange problemer. Det er en del uenighet mellom de ulike tilnærmingene, men som Ainsworth (2001:8) påpeker, er det viktig å klargjøre at profilering i sin helhet, ikke har til hensikt å fortelle politiet hvem som har begått en aktuell forbrytelse. Profilering handler i stedet om å gjøre forutsigelser om de mest sannsynlige karakteristikkene ved vedkommende. Videre hevder Ressler, Burgess og Douglas (1988:136) at hensikten er å formulere et begrep som organiserer, klargjør og finner mening i informasjonen fra etterforskningen, og som påvirker profileringshypotesene. Når profilereren analyserer åstedet og merker seg visse kritiske faktorer, er det mulig at han eller hun kan bestemme motivet og typen person som har begått handlingen. Basert på dette blir argumentet derfor at gjerningsmannsprofilering handler om å belyse en type eller kategori av gjernings-

person som med sannsynlighet har begått forbrytelsen, ikke å navngi et bestemt individ. En slik kategorisering av gjerningspersoner vil igjen ha konsekvenser for hvilke grupper av mistenkte politiet bør konsentrere seg om. Det blir fra flere hold påpekt at dette ikke er en metode ment å erstatte tradisjonelle etterforskningsmetoder (Ainsworth 2001, Palermo & Kocsis 2005). I stedet blir det fremhevet som et supplement når politiet står fast i en etterforskning og kan ha nytte av alternative innfallsvinkler.

Kunst og vitenskap

Det ser ut til å være en fundamental uenighet mellom de som betrakter profilering som kunst, og de som vil fremstille det som vitenskap, en debatt som lenge har preget feltet. Noen taler for «profileringkunsten» og skriver i store ord om egen forståelse og intuisjon og kan lett overbevise leseren om at svært få har det nødvendige talentet eller kreative sinn for å lage profiler. Her er profileringsvirksomheten i stor grad basert på personlig erfaring. «Vitenskapsleiren» krever derimot objektivitet og empiriske fundamenter, og hevder at enhver som bruker klare forhånds-definerte teknikker kan bidra i en etterforskning. Diskusjonen handler i den forstand mye om metode, og krav til objektivitet og systematisering. I denne debatten ser kunst og vitenskap ut til å være i opposisjon til hverandre, klare motsetninger, og det er nærliggende å stille spørsmålet hvorvidt det virkelig er et skarpt skille mellom kunst og vitenskap. Eskridge (2003) fremholder at;

«Science and art naturally overlap. Both are a means of investigation. Both involve ideas, theories, and hypotheses that are tested in places where mind and hand come together; the laboratory and studio. Artists, like scientists, study materials, people, culture, history, religion, mythology and learn to transform information into something else».

At det er relasjon mellom kunst og vitenskap virker naturlig, og noen vil kanskje hevde at evne til å være nyskapende og ukonservativ i vitenskapelig arbeid er en forutsetning for å være forsker. Betingelsen er imidlertid at man er tydelig på når man er det ene eller det andre, både for en selv og potensielle lesere. Det er når kunstneren utgis for å være forsker og forskeren utgis for å være kunstner, at problemene synes å oppstå.

Anvendelighet/bruksområde

Media, i form av skjønnlitteratur, tv-serier og filmer har nok skapt misforståelser om hva profilering innebærer, både når det gjelder hva man kan oppnå og hvilke metoder som brukes. Problemet blir ikke mindre når feltet er så preget av uenighet, og representantene for de ulike disiplinene er motvillig til å dele metodene sine eller la andre etterprøve resultatene. Dette kanskje pga frykt for plagiat eller kritikk fra andre. Når det gjelder anvendelighet, sies det at profilering som oftest brukes i forbrytelser der politiet har få spor til hjelp for å løse saken og de er usikre på hvilken type gjerningsperson de leter etter. Som nevnt i innledningen er det begrenset hvilke straffbare handlinger profilering er egnet for som metode. Mens det fremheves som nyttig i etterforskning av lovbrudd som voldtekt, drap og til en viss grad brannstiftelse, blir det fremhevet som mindre egnet i hverdagskriminalitet som innbrudd og tyverier. Vold kan således sies å være en fellesnevner da alle kategoriene innebærer vold mot personer og/eller gjenstander. Det er lovbrudd i serie som blir vektlagt som mest egnet og spesielt er seriemord fremtredende. Wright refererer til Egger (1998 i Wright 2002:82) som hevder FBI's definisjon av en seriemorder er «en som har drept tre eller flere ofre med en avkjølingsperiode mellom hvert drap».

Ainsworth (2001:8-9) sier det er tre hovedårsaker til at disse lovbruddskategoriene anses å være egnet for profilering og samtidig «verdt» investeringen i form av ressursbruk. For det første er disse lovbruddskategoriene riktignok sjeldne, men så alvorlige at de skaper mye uro og frykt i befolkningen. Derfor kreves en rask pågripelse og stopp av gjerningspersonen.

Tiltross for at de fleste voldelige overgrep skjer mellom bekjente, lever mange mennesker i frykt for et uprovosert angrep fra en fremmed. Derfor får disse sakene også stor mediedekning. For det andre er saker der offer og gjerningsperson er ukjente for hverandre, vanskelig å løse med tradisjonelle etterforskningsmetoder. I drapssaker trenger politiet ofte ikke lete utenfor offerets egen familie eller nære omgangskrets for å finne den skyldige. Med en fremmed gjerningsperson blir antallet mulige mistenkte enormt mye større og etterforskningen langvarig. For det tredje, og kanskje mest interessant fra et psykologisk perspektiv, er det faktum at slike «kontaktforbrytelser» antas å være de typer lovbrudd hvor sider ved gjerningspersonens underliggende personlighet og motivasjon med størst sannsynlighet kan ses gjennom hvordan forbrytelsen er gjennomført. Gjerningspersonen har lagt igjen «noe av seg selv» på åstedet (Ainsworth 2001:8-9). Når det gjelder mediedekning er det sannsynlig at påvirkningen også går motsatt vei; at voldsom mediedekning i disse sakene fører til frykt blant folk.

De første profilene

Ainsworth (2001:99) skriver at tiltross for at det ble gjort forsøk på profilering i det attende og nittende århundre, var det først i 1956 det første virkelige forsøket på det vi i dag kjenner som profilering, ble utført. Profilen var en forutsigelse av karakteristikkene til den såkalte «Mad Bomber» i New York, George Metsky. I Holmes og Holmes (2002:30) kan man lese at psykiateren James A. Brussel som laget profilen, gjorde en psykoanalytisk tolkning av åsteder og brev gjerningsmannen hadde skrevet, og kom fram til følgende karakteristikk av denne:

«Middle aged man, probably around 50 years old, overtly sensitive to criticism and suffering from an oedipal complex. He is foreign, or spends most of his time with foreigners. He is a Slav and probably Roman Catholic. He has at least high school education, but probably no college. He lives in Connecticut, not New York. He is neat, meticulous and

skilled at his work. When you catch him, he will be wearing a double-breasted suit».

Da Metsky flere år senere ble funnet, viste profilen seg å være overraskende nøyaktig, helt ned til klærne han hadde på seg ved arrestasjonen. Han var av slavisk opprinnelse, i begynnelsen av 50 årene, ugift, delte bolig i Connecticut med to ugifte søstre og han pendlet regelmessig til New York. Denne historien, som vel kan være sann, er typisk for mye av den litteraturen som finnes på feltet. Det mistenkes en overveldende tendens til å fremheve suksess og skjule feiltagelser. Uansett viser eksempelet ovenfor at FBI, i motsetning til hva kanskje mange tror og som media ofte hentyder, ikke oppfant ideen om gjerningsmannsprofilering. Palermo og Kocsis (2005:125) gir to ytterligere eksempler; Under 2. verdenskrig ble psykiateren William Langer bedt om å lage en personlighetsprofil av Adolf Hitler. Langers profil beskriver:

«A dramatic superman personality, a neurotic paranoid individual, who, under the severe and increasing stress of imminent defeat, would become disorganized and find refuge and seek immortality in suicide».

Denne profilen fremstår ikke like slående som Brussels profil av George Metsky. Som Palermo og Kocsis (2005:125) skriver, var Hitlers personlighet velkjent fra hans teatraliske eller dramatiske handlinger, og hans paranoide målsetninger. Dette i tillegg til den fremgang han faktisk hadde, og den rollen han spilte for det tyske folket. Tilsvarende ble det i følge Palermo og Kocsis (2005:132) også laget en profil av morderen i Whitechappel eller «Jack the Ripper» i 1888, basert på adferden på åstedene. Dette etter at Londonpolitiet kontaktet psykiateren Thomas Bond for å vurdere alternative etterforskningsstrategier. Sistnevnte er imidlertid et eksempel på en profil som ikke har bidratt til løsning av saken, en sak som i stedet har blitt en av historiens mest omtalte og gåtefulle. Kildene sier imidlertid lite om hvordan Brussel, Langer eller

Bond gikk fram når de komponerte disse profilene. Det er derfor uvisst hvor mye intuisjon og informert gjetning som ble benyttet. Det er grunn til å tro at moderne profileringsvirksomhet har utviklet seg siden eksemplene ovenfor. Det som imidlertid forblir uforandret er innholdet med spekulasjoner om gjerningspersonens fysiske og psykologiske egenskaper, vaner og orientering. En viktig begrunnelse for profileringsvirksomhet kan være at det trekker akademiske fag som psykologi og kriminologi ned på et praktisk nivå. At det setter teoriene ut i praksis og tar dem i bruk i en konkret sammenheng. Hvordan fungerer adferdsvitenskap i forhold til avgjørelser og beslutninger knyttet til konkrete individer, og ikke bare på teorinivåets mer kategoriske størrelser? Uten å vurdere metodenes praktiske dimensjoner vil rapporten se i hvilken grad dette er tilfelle for gjerningsmannsprofilering.

2

FBI's tilnærming til gjerningsmannsprofilering

I kommende kapittel skal det redegjøres for arbeidet som er gjort i relasjon til gjerningsmannsprofilering ved det nordamerikanske Federal Bureau of Investigation (FBI). Palermo og Kocsis (2005:131) skriver at forkjempere i denne konteksten var Howard Tetan og Patrick Mullany. Begge var agenter i the Behavioral Science Unit (BSU) ved FBI's treningsakademi i Quantico, Virginia. Tetan underviste i emnet Anvendt Kriminologi, der de studerte utvalgte saker for å forklare kriminell motivasjon. Dr. Brussel, nevnt i kapittel 1, viste seg å være en inspirasjonskilde for Tetan, som besøkte Brussel en rekke ganger hvor de sammen diskuterte teknikker for kriminalanalyse. På uformell basis begynte Tetan å diskutere og profilere, i undervisningsøyemed, saker som politistudentene hadde tatt med seg fra sine respektive hjemsteder. Denne praksisen ble vel mottatt, og Palermo og Kocsis (2005:131) forteller at etterspørselen etter gjennomgang og evaluering av uløste saker fra lokalt politi økte gradvis for både Tetan og Mullany. Etter hvert som BSU ble utvidet og nye agenter kom til, ble stadig flere involvert i dette tidlige og uformelle profileringsarbeidet. Robert Ressler, var en av disse. Det var imidlertid ikke før i 1970 årene at medlemmer av BSU begynte å utføre formelle undersøkelser av profilerings-teknikker. Denne forskningen besto først og fremst av intervjuer med dømte og fengslede forbrytere.

I dag er BSU fremdeles en undervisningskomponent med oppgave å utvikle og levere programmer for trening, forskning og konsultasjon innen

adferds- og samfunnsvitenskap for politimyndigheter. Blant temaer som antiterrorisme, gjengkriminalitet og stresshåndtering for politipersonell, arbeides det også med anvendt kriminologi, kriminell adferd og det lite oversettelsesvennlige «bio-psycho social aspects of criminal behavior», som alle tre bør antas å kunne kobles til gjerningsmannsprofilering. Studier av gjerningspersoner og deres adferd og motivasjon fremheves som forskningsområder. BSU er koordinert med, og støtter andre FBI enheter, deriblant National Centre for the Analysis of Violent Crime (NCAVC) (Federal Bureau of Investigation 2008). NCAVC er igjen delt inn i de tre komponentene Behavioral Analysis Unit (BAU), Child Abduction Serial Murder Investigative Resources Center (CASMIRC) og Violent Criminal Apprehension Program (VICAP). Mens BAU utfører detaljerte analyser for blant annet å bistå med profiler av ukjente gjerningspersoner, er CASMIRC opprettet for å assistere føderale, statlige og lokale myndigheter i etterforskning av forsvinningsaker og drap der barn er ofre, seriedrap med mer. VICAP har som oppgave å forenkle samarbeid, kommunikasjon og koordinering mellom politimyndigheter i ulike deler av landet i etterforskning, identifisering, sporing, pågripelse og rettsforfølgelse av blant annet seksuelt orienterte og voldelige serieforbrytere (Federal Bureau of Investigation 2008).

Hensikten med presentasjonen over er å vise omfanget av etterforskningsinstanser som ser ut til å være helt eller delvis viet til disse kriminalitetskategoriene i USA. Det gis et inntrykk av at slike lovbrudd er forholdsvis utbredt og derfor krever betydelige ressurser. FBIs profileringsvirksomhet begynte med en håndfull personer som jobbet med enkelte saker som det lokale politiet fant spesielt vanskelige. Det var ikke en egen byråkratisk regulert aktivitet. Ressler og Shachtman (1992:153) begrunner behovet for profilering og beslutningen om å gjøre formelle studier av teknikkene ut i fra datidens kriminalitetsutvikling. De sier metoden var en respons på en økning i antallet registrerte seksualforbrytelser og andre voldsforbrytelser begått mot fremmede i Nord-Amerika i de siste

tjue årene. Mens majoriteten av drapsmenn i slutten av 1960-årene hadde en form for relasjon til offeret, var 25 % av drapssakene i 1980-årene begått mot fremmede. Forfatterne definerer «stranger murders» som drap: «in which the killer did not really know the victim», uten å gå nærmere inn på hva de legger i dette. Det er for eksempel usikkert hvorvidt (tilfeldig) bekjente er inkludert i kategorien. Derfor er det også vanskelig å gjøre en direkte sammenligning med øvrige prosentanslag på den samme utviklingen. Det til tross, U.S. Departement of Justice viser på sine hjemmesider drapsutviklingen i USA i forhold til relasjon mellom gjerningsperson og offer. For perioden 1975-2005 var gjerningsperson og offer slektninger, kjærester/samboere etc., venner eller bekjente i 51 prosent av alle drap (homicide)². I 35 prosent av sakene var relasjonen mellom gjerningsperson og offer ukjent for politiet. I 14 prosent av sakene var offer og gjerningsperson fremmede for hverandre. Med unntak av saker der relasjonen er ukjent for politiet, samt saker hvor gjerningspersonen har vært en venn eller bekjent, sies utviklingen å ha vært stabil i perioden (U.S. Departement of Justice 2007). I 2005 oppga syv av ti kvinner utsatt for voldtekt eller annet seksuelt overgrep gjerningsmannen som en kjæreste/samboer/ eller annen slektning, en venn eller bekjent. Menn derimot ble oftere utsatt for vold fra fremmede enn fra kjente (US Departement of Justice 2008). Andelen saker der gjerningsmannen er ukjent er altså lav, og det er videre grunn til å anta at bare et utvalg av disse sakene vil være egnet for profilering. Dette er imidlertid ikke et fullgodt argument mot metoden da denne ble utviklet med tanke på sjelden og spesiell, ikke utbredt og generell kriminalitet.

² I følge U.S. Departement of Justice inkluderer homicide: «murder and non-negligent manslaughter which is the willful killing of one human being by another. The general analyses excluded deaths caused by negligence, suicide, or accident; justifiable homicides; and attempts to murder. (...)These data are based solely on police investigation, as opposed to the determination of a court, medical examiner, coroner, jury, or other judicial body» (US Departement of Justice 2007).

Videre skal det gjøres rede for studiet som av mange oppfattes som det konkrete utgangspunktet for profileringsarbeidet ved FBI. Studiet kan dermed ses som grunnlaget for profileringsarbeidet i de land som har innlemmet FBI's tilnærming i sine egne etterforskningsrutiner. Bortimot all litteratur som omhandler profileringsvirksomhet generelt og FBI spesielt, henviser til dette studiet, og den dikotomien det hevdes å verifisere. Dikotomien består av kategoriene organisert og disorganisert og gjenspeiler trekk ved både gjerningspersoner og forbrytelser. En redegjørelse av selve undersøkelsen, samt av de to kategoriene organisert og disorganisert er derfor nødvendig. Et lite antall begreper blir definert slik representanter for FBI's tilnærming bruker de.

FBI's studie av 36 seksualmordere

Med utviklingen av the Criminal Personality Profiling Project, ønsket FBI å studere fremtredende motivasjon, holdning og adferd hos gjerningspersoner av bestemte typer lovbrudd. Dette førte til en studie av 36 dømte seksualmordere, og ble grunnlaget for profileringsvirksomheten i FBI (Ressler & Shachtman, 1992:82).

Om seksualdrap

Seksualdrap er lovbruddskategorien og seksualforbrytere er lovbrysterne som er i sentrum for studiet det skal gjøres rede for. Ressler, Burgess og Douglas (1988:forord) definerer *seksualdrap (sexual homicide)* som:

«...murders with evidence or observations that indicate that the murder was sexual in nature. These include: victim attire or lack of attire; exposure of the sexual parts of the victim's body; sexual positioning of the victim's body; insertion of foreign objects into the victim's body cavities; evidence of sexual intercourse (oral, anal, vaginal); and evidence of substitute sexual activity, interest or sexual fantasy».

I Ressler og Shachtman 1992 (s.95-96) bevilges imidlertid en noe videre ramme for seksualdrap. Her sies det at fordi slike drapsmenn handler ut ifra fantasier, karakteriseres seriedrap som seksualdrap selv når fysisk penetrering eller andre seksuelle handlinger ikke ser ut til å ha blitt utført mot offeret. Seksuell mistilpassning er kjernen for alle fantasiene, og fantasiene er det som emosjonelt driver drapene. Ressler, Burgess og Douglas (1988:1) skriver at pågripelse av denne type gjerningsperson er blant politiets største utfordringer. Dette fordi slike forbrytelser ofte ser ut til å være tilfeldige og motivløse, og gir få spor om hvorfor drapet er begått. Som en konsekvens av det, er det også lite som forteller om gjerningsmannens identitet. Samtidig er den seksuelle naturen ved disse forbrytelsene ofte ikke åpenbar, da konvensjonelle bevis på at det er en seksualforbrytelse kan være fraværende på åstedet (Ressler, Burgess & Douglas 1988:1). Argumentet er dermed at drap som fremtrer som motivløse, det vil si at offeret er fremmed og ingen profitte kan oppnås ved offerets død, kan bety at offeret og handlingen representerer en symbolsk mening for gjerningsmannen, og reflekterer voldelige seksuelle fantasier.

Summen av påstandene ovenfor kan forstås på følgende måte: Ved enkelte av slike forbrytelser må man lete på undersiden av de mer tilgjengelige og åpenbare trekkene ved åstedet for å finne tegn på seksuelt relaterte handlinger. Det kan tenkes at politiet fra tid til annen overser signaler som forteller at forbrytelsen er seksuell i natur, nettopp fordi de ikke er oppmerksomme på mer sjeldne og uvanlige indikasjoner på dette. Ressler, Burgess og Douglas (1988) snakker blant annet om tegn på «alternativ» seksuell aktivitet, interesse eller sadistisk fantasi, Ressler og Shachtman (1992) vektlegger gjerningsmannens fantasier som utslagsgivende for handlingens seksuelle natur. Dette kan tenkes å ha konsekvenser for forholdet mellom faktisk og registrert kriminalitet av denne typen. Det kan være snakk om en underrapportering som igjen vil kunne påvirke omfanget av mørketall for seksualforbrytelser generelt. At drap, som i virkeligheten skulle vært klassifisert som seksuelle i natur, ikke kommer med i stati-

stikken over slike forbrytelser. Ressler, Burgess og Douglas (1988:1) skriver at i drapssaker der seksuelt misbruk er tydelig, blir saken som regel rapportert som drap, ikke seksualforbrytelse. Videre kan det være grunn til å spørre hvorvidt handlingens seksuelle natur er åpenbar for alle parter, dvs. for gjerningsmann, offer og politi. Både Ressler, Burgess og Douglas (1988), og Ressler og Shachtman (1992) ser ut til å snakke utelukkende fra gjerningsmannens perspektiv, at handlingen har seksuell betydning for denne. Om det stemmer, og handlingen er et resultat av gjerningsmannens seksuelle fantasier, og indikasjonen er såkalt «alternativ» seksuell aktivitet på åstedet, er det kanskje uklart, ikke bare for politiet, men også offeret at forbrytelsen er seksuell i karakter. Er det den betydning handlingen har for gjerningsmannen, som til syvende og sist bestemmer den endelige kategoriseringen? Dette var et sidesprang. Hovedsaken er, at dersom handlingens seksuelle natur er så vanskelig å konstatere, eventuelt bare er kjent for gjerningsmannen, illustrerer det betydningen av å ha kunnskap om underliggende motivasjon for kriminalitet og ikke minst verdien av å snakke med lovbryterne selv.

FBI-studiet, hvorfor og med hvem?

Ressler, Burgess og Douglas (1988:forord) skriver at ved hjelp av saksdokumenter, direkte observasjon og førstehåndsintervjuer, er hensikten med studiet av de 36 seksualmorderne å fylle hull fra tidligere forskning på området som ikke er orientert mot lovhåndhevelse. Dømte og fengslede forbrytere skulle studeres fra et rettslig eller politifaglig perspektiv, og for første gang skulle hele forbrytelsen analyseres, med spesielt fokus på åstedet. Forfatterne gir følgende definisjon på *åsted*, *åstedskarakteristikker* og *profilkarakteristikker*; *Åstedet* kan være stedet for bortføring, en lokalisasjon hvor offeret ble gjemt, stedet drapet ble begått eller det endelige stedet kroppen blir funnet. *Åstedskarakteristikker* (*crime scene characteristics*) defineres som elementer av fysisk aktivitet som blir funnet på åstedet og som kan kaste lys over gjerningsmannens adferdstrekk. Eksempler på åstedska-

rakteristikker er bruk av tøyingsmidler, dødsårsak, mulig iscenesetting av forbrytelsen og mengden fysiske bevis på åstedet. *Profilkarakteristikker (profile characteristics)* defineres som de variabler som identifiserer gjerningspersonen som et individ og til sammen former et bilde av den mistenkte. Profilkarakteristikkene er vanligvis et resultat av en analyse av åstedskarakteristikkene, og kan inkludere kjønn, alder, yrke, intelligens, relasjon til offeret, bosted og transportmiddel. Forfatterne skriver videre at studiet har både kvalitative og kvantitative tilnærminger til datainn-samling og analyse. Kvalitative mål er å beskrive karakteristikkene ved utvalget av dømte seksualmordere, hvordan de utfører forbrytelsene sine samt åstedene. Kvantitative mål er å teste, vha. statistiske prosedyrer hvorvidt det er signifikante forskjeller i adferd på åstedet mellom forbrytelser begått av organiserte og disorganiserte seksualmordere. Dette blant annet for å bestemme anvendeligheten ved klassifikasjonen organisert/disorganisert, som på denne tiden er den eneste klassifikasjonen utviklet fra lov-håndhevernes side til bruk for å gripe slike lovbrøyttere. Det fremgår her at klassifikasjonen altså til dels var utviklet og i bruk allerede i forkant av studiet. Dikotomien representerte derfor ikke noe fullstendig nytt, utledet fra- og som et resultat av dette studiet. Det er derfor betenkelig at blant annet Ressler og Shachtman (1992) senere presenterer studiet som en bekreftelse på validiteten ved de to klassifikasjonene.

Utvalget består av 36 dømte og fengslede seksualmordere. Alle er menn, de fleste hvite. Syv av mennene er dømt for et drap mens resten er dømt for flere drap. Ressler, Burgess og Douglas (1988:forord) innrømmer at dette ikke er et tilfeldig utvalg, men mener likevel at disse, som kommer fra ulike geografiske områder i USA, kan brukes til å indikere generelle karakteristikker ved seksualmordere. De mener også at observasjonene kan være til hjelp under forhør av mistenkte. Videre skriver de at offerut-valget består av totalt 118 personer, hovedsakelig kvinner (82 %), og de fleste er hvite (92 %). Ni av ofrene overlevde og ble behandlet som ofre for mordforsøk. De fleste (73 %) av ofrene er i alderen femten til tjuette, og

sies dermed å passe med aldersgruppen for voldtektsofre generelt. Datainnsamlingen pågår mellom 1979 og 1983, og blir utført av agenter trent ved FBI's atferdsvitenskapelige enhet, BSU. Informasjonen om hver innsatt består av offisielle kilder som psykiatriske rapporter, kriminalrapporter, rettsprotokoller og rapporter fra ansatte i fengslene samt intervjuer med og observasjoner av informantene (Ressler, Burgess & Douglas, 1988:forord).

Utviklingen av et klassifikasjonssystem

Turvey (2002:219-220) forteller at dikotomien organisert/disorganisert blir utviklet av FBI's Enhet for Adferdsvitenskap i 1980 årene. Ressler og Schactman (1992:128-129) forteller at denne klassifiseringen er et resultat av den praksis lokale politikamre har med å sende uvanlige saker over til FBI for assistanse, analyse og profileringstjenester. Gjennom flere års erfaring ga dette FBI en enestående kunnskap om slike forbrytelser. For å kommunisere denne kunnskapen tilbake til polititjenestemennene slik at de skal kunne finne gjerningspersonene, er det nødvendig med et språk som ikke er basert i psykiatrisk terminologi. Dette fordi det er lite hjelp i å si til betjenten at han eller hun leter etter en psykotisk personlighet, om ikke vedkommende har noen trening i psykologi. I stedet sier man at åstedet eller forbrytelsen er organisert eller disorganisert/kaotisk. Dette vil også være en gjenspeiling av den sannsynlige gjerningsmannen (Ressler & Schactman, 1992:128-129).

Først bør det kort redegjøres for betydningen av *psykopati*, *psykopater*, *psykoser* og *schizofreni*, alle sentrale begreper i denne sammenheng. Hart og Hemphill (2002) skriver at *psykopatisk personlighetsforstyrrelse*, også omtalt som antisosial-, eller sosiopatisk personlighetsforstyrrelse karakteriseres av forstyrrelser i relasjon til seg selv, andre og omgivelsene. Som ved andre personlighetsforstyrrelser er symptomene faste, ubøyelige og misstilpassede karaktertrekk – tendens til å handle, tenke, oppfatte og føle på

bestemte måter som er stabile på tvers av tid, situasjoner og i interaksjon med ulike mennesker. I sin samhandling med andre mennesker sies personer med psykopatisk personlighetsforstyrrelse, *psykopater*, å være arrogante, overfladiske, svekefulle og manipulerende. De er ute av stand til å forme sterke emosjonelle bånd med andre og mangler evne til å føle empati, bekymring og skyld ovenfor andre. Adferden preges av uansvarlighet, impulsivitet, spenningsøking og de hevdes å ha tilbøyelighet for lovovertrедelser og kriminalitet. Sistnevnte påstand diskuteres nærmere i kapittel 7. Symptomene for psykopatisk personlighetsforstyrrelse er dermed synlige på tre distinkte områder; i mellommenneskelige forhold, i emosjonalitet og i adferd.

Mennesker som lider av *psykoser* sies å være *psykotiske*. Psykose er en tilstand der personen opplever et alvorlig brudd med virkeligheten. De vanligste symptomene er illusjoner og hallusinasjoner. Illusjoner er falske overbevisninger om opplevelser, en selv eller omgivelsene, som ikke endres om vedkommende konfronteres med motstridende bevis. Hallusinasjoner er falske sanseperpsjoner, der «å høre stemmer» er det vanligste. Andre symptomer er begrenset emosjonell uttrykksevne, lite målrettede og ofte avbrutte handlinger eller disorganiserte tanker, tale eller adferd (Fujii & Ahmed 2007:3). Schizofreni er en av de primære psykotiske forstyrrelsene.

Dikotomien organisert/disorganisert er altså et bevisst forsøk på å oversette fagterminologi, der hensikten er å bruke et språk den alminnelige politimann- og kvinne forstår og som kan hjelpe dem i etterforskningen. Dikotomien beskriver et grunnleggende skille mellom to ulike personlighetstyper eller gjerningspersoner, og skillet blir også brukt til å klassifisere åsteder. Dersom åstedet kan klassifiseres som organisert, betyr det at også gjerningsmannen er organisert. Tilsvarende gjelder for disorganiserte åsteder og gjerningsmenn. Som Turvey påpeker (2002:220), forblir studiet av de 36 seksualmorderne kunnskapsgrunnlaget for mange av FBI's pro-

fileringsbegreper, metoder og forskningsmodeller, inkludert dikotomien organisert/disorganisert. For å finne hvorvidt forbrytelsen er begått av en organisert eller disorganisert gjerningsmann studerer man fotografier fra åstedet samt samler inn all tilgjengelig informasjon om hendelsesforløpet og om offeret. Under følger en oversikt over de teoretiske forskjellene mellom organiserte og disorganiserte åsteder og gjerningsmenn.

En organisert vs. disorganisert forbrytelse

Ressler og Shachtman (1992:130-132) sier det fremste trekket hos en organisert gjerningsmann er planleggingen som betyr at vedkommendes logikk er synlig i alle aspekter ved forbrytelsen som kan planlegges. Disse forbrytelsene er ikke resultat av impulsivitet. Kontroll er viktig for en organisert forbryter og etterforskere må derfor lære seg å se etter kontroll som et element i alle aspekter ved forbrytelsen. En organisert gjerningsmann kan tilby en prostituert en stor pengesum, gi skyss til en haiker, bistå en motorist med biltrøbbel eller hjelpe et bortkommet barn å finne foreldrene. Fordi forbrytelsen er planlagt har gjerningsmannen brukt tid til å tenke ut hvordan han kan skaffe ofre og han kan ha effektivisert lokkemiddelet. En organisert gjerningsmann er også i stand til å tilpasse sin egen adferd i forhold til situasjonen, eksempelvis å forholde seg rolig i møte med tilfeldige forbipasserende eller potensielle vitner. Tilpasningsevne og mobilitet er altså trekk ved organiserte gjerningsmenn og de lærer for hver forbrytelse de begår, noe som er synlig i graden av organisering. Ved forbrytelser av disorganiserte gjerningsmenn er normal logikk oftest fraværende i vedkommendes handlinger fram til arrestasjonen og han kan fortelle sin versjon. Det er imidlertid lite sannsynlig at andre kan følge den (ulogiske) tankegang han har fulgt i valg av offer og handling (Ressler & Shachtman 1992:130-132). Ressler, Burgess og Douglas (1988:121-133) sier at ofrene for organiserte gjerningsmenn er utvalgte fremmede, det vil si at gjerningsmannen holder øye med et bestemt område og venter på en person som passer med den type offer han kan tenke seg. Alder, utseende,

yrke, frisyre og livsstil kan være elementer i valget. Slike elementer behøver ikke ha betydning for disorganiserte gjerningsmenn og offeret kan derfor utgjøre en betydelig risiko for gjerningsmannen da han eller hun ikke er valgt fordi de lett kan kontrolleres og ikke vil kjempe imot. Ofre for disorganiserte gjerningsmenn har derfor enkelte ganger store fysiske forsvarsskader på kroppen. Bruk av tøyingsmidler som håndjern, tau og lignende kan fortelle politiet at de leter etter en organisert gjerningsmann. I tillegg er transportmiddel en faktor da den organiserte gjerningspersonen ofte kjører egen bil, som han holder i god stand. Han kan også bruke offerets bil. Å bruke egen eller offerets bil er et bevisst forsøk på å unngå å legge igjen spor. Det samme er det å ta med seg eget våpen til og fra åstedet. Den organiserte lovbryteren vet at det kan være fingeravtrykk på våpenet eller på åstedet, og kan finne på å vaske åstedet rent for fingeravtrykk, blod eller annet som kan identifisere enten han selv eller offeret. Oftest finner politiet offeret for en organisert gjerningsmann nakent. Uten klær er de vanskeligere å identifisere (Ressler, Burgess & Douglas, 1988:121-133).

Ressler og Shachtman (1992:133) sier en disorganisert gjerningsmann går eller benytter offentlige transportmidler til åstedet. Har han egen bil er den gjerne i dårlig stand. Han tenker heller ikke på om han etterlater tekniske spor på åstedet. Når politiet finner offeret liggende åpenlyst er det et tegn på at gjerningen er begått av en disorganisert person. Ressler, Burgess og Douglas (1988:121-133) hevder at den organiserte gjerningsmannen personifiserer ofrene. Det vil si at han har tilstrekkelig med verbal kontakt og samhandling med offeret til å se det som et individ før han tar livet av det. Fantasi og ritualer dominerer, og tvangsmessige trekk er synlige i adferden og/eller på åstedet. Den disorganiserte gjerningsmannen har ikke noen interesse for offerets personlige egenskaper. Typisk ønsker han ikke å vite hvem offeret er og forsøker å depersonalisere eller undertrykke offerets personlighet ved raskt å slå det bevisstløst, dekke til ansiktet eller på andre måter vansire eller tilintetgjøre det (Ressler, Burgess & Douglas 1988:121-133). Kriminalteknikeren fra Kripso (Intervju 2005)

nevner depersonalisering som et etterforskningsspor i forbindelse med at det er en relasjon mellom gjerningsmannen og offeret før forbrytelsen. Om offeret blir funnet med en pute, et klesplagg eller lignende over ansiktet, kan det bety at gjerningsmannen kjenner offeret, og opplever det som ubehagelig å bli «sett» av offeret.

Ressler, Burgess og Douglas (1988:121-133) skriver videre at stedet offeret dør og stedet det blir funnet er ofte det samme da den disorganiserte gjerningsmannen ikke har den nødvendige grad av mental klarhet til å flytte eller skjule offeret. Organiserte gjerningsmenn tar ofte personlige eiendeler fra offeret som trofeer. Dette trenger ikke være verdifulle gjenstander, men ting som minner om offeret og som bekrefter det han har gjort (Ressler, Burgess & Douglas 1988:121-133). Ressler og Shachtman (1992:135) sammenligner dette med jegere som med stolthet har utstoppede dyrehoder på veggen over peisen som vitnesbyrd på egne jaktprestasjoner. Med tanke på hva forfatterne sier om den organiserte gjerningsmannens varsomhet med å legge igjen spor kan trofétakingen virke noe motstridende. Funn av offerets personlige eiendeler hjemme hos mannen vil i tilfelle virke svært inkriminerende. Videre skriver Ressler og Shachtman (1992:135) at disorganiserte gjerningsmenn ikke tar trofeer. I stedet kan de i forvirring ta med seg en kroppsdell, en hårlokk eller et klesplagg fra offeret som suvenir, hvis verdi ikke er tydelig.

Det synes vanskelig, ut i fra teksten, å trekke et klart skille mellom den organiserte og den disorganiserte i forhold til trofeer versus suvenirer. Forfatterne kan mene at verdien eller betydningen av det den disorganiserte gjerningsmannen tar med seg fra åstedet verken er klart for gjerningsmannen selv eller andre. Altså, hensikten for den disorganiserte er ikke, som for den organiserte, å bruke gjenstanden til å gjenspeile overgrepet i fantasien i ettertid. Det er heller et resultat av spontanitet, tilfeldigheter og kaos. Ressler og Shachtman (1992:136) skriver videre at en organisert gjerningsmann oftest vil fullføre en seksuell handling med offeret mens

det ennå lever, og utnytter situasjonen til det fulle ved å voldta og torturere før han tar livet av offeret. En disorganisert gjerningsmann vil som regel ikke fullføre en seksuell handling, og om han gjør det, er det med et dødt eller fullstendig åndsfraværende offer. Allikevel påpeker forfatterne at alle disse forbrytelsene er seksuelle i natur, også de der det ikke har vært noen seksuell handling med offeret. Dette fordi ugjerningen er et resultat av fantasier. Den disorganiserte dreper raskt med et plutselig og lamslående angrep, den organiserte søker å forlenge sin egen erotiske interesse ved å holde offeret i live og utføre perverterte og destruktive handlinger med offeret. Det er kontrollen over offeret og å se det lide som driver den organiserte gjerningsmannen. Ved en voldtekt krever den organiserte gjerningsmannen at offeret viser underdanighet og frykt. Om offeret kjemper imot vil gjerningsmannens aggressivitet som regel øke, og det som i utgangspunktet kunne ende med voldtekt, kan i stedet ende i drap (Ressler & Shachtman, 1992:136).

I den forbindelse kan det tenkes forfatterne mener at karakteristikken organisert også gjelder for seksualforbrytere, ikke bare seksualmordere som sådan. Dette da omstendigheter eller offerets reaksjon kan være avgjørende for utfallet av overgrepet. Som tidligere poengtert er organiserte gjerningsmenn i stand til å tilpasse egen adferd etter situasjonen. I tillegg inkluderer undersøkelsens utvalg ni overlevende ofre som ble behandlet som ofre for mordforsøk. Det kan dermed hevdes, basert på den refererte litteraturen, at det ikke nødvendigvis blir trukket et skarpt skille mellom seksualforbryter og seksualmorder i denne sammenheng. FBI har imidlertid utviklet en egen typologi for seksualforbrytere som det skal gjøres rede for litt senere.

Til oppsummering, når politietterforskere studerer et åsted skal de kunne bestemme, ut ifra bevis, eller mangel på sådan, hvorvidt forbrytelsen ble begått av en organisert eller disorganisert gjerningsmann. Dette ut ifra tanken om at trekk ved åstedet reflekterer trekk ved gjerningsman-

nen. Et organisert åsted gjenspeiler gjerningsmannens planlegging og list og evne til å skjule identifiserende spor. Et disorganisert åsted reflekterer gjerningsmannens forvirring og har spontane og symbolske kvaliteter som er sammenlignbare med vedkommendes vrangforestillinger.

Under følger en beskrivelse av hvilke personlighetskarakteristikker som kjennetegner utøverne av henholdsvis organiserte og disorganiserte åsteder. Det vil si, basert på FBI's klassifiseringssystem, hvilke personlige egenskaper som kan knyttes opp mot gjerningsmannen, basert på om åstedet er organisert eller disorganisert.

En organisert vs. disorganisert gjerningsperson

Den organiserte gjerningsmannen har ofte et godt utseende og gjennomsnittlig eller høyere intelligens. Han har gjerne gode sosiale og verbale ferdigheter som han bruker til å lure offeret i en sårbar posisjon (Ressler, Burgess & Douglas, 1988:123). Ressler og Shachtman (1992:137) skriver at disorganiserte gjerningsmenn sjeldent regnes som attraktive og ofte har intelligens under gjennomsnittet, selv om få er direkte tilbakestående. Uansett lever de aldri opp til eget potensial, verken i skole eller i arbeidsliv. Om de har en jobb er det oftest en med enkle arbeidsoppgaver og de er sjeldent særlig framgangsrrike fordi de i liten grad kommer overens med andre. De er dårlig sosialt tilpasset og ofte seksuelt inkompetente. Som regel bor de alene eller sammen med den ene eller begge av foreldrene, og ofte i nærheten av åstedet. Ressler og Shachtman (1992:137) hevder at organiserte og disorganiserte gjerningsmenn har svært ulik personlighet. Måten disse personlighetene utvikles på, og de adferdsmessige konsekvensene av disse utviklingsmønstrene er derfor ofte viktige for å forstå forbrytelsen. Ressler og Shachtman (1992:137-139) gjør rede for hvordan organiserte og disorganiserte gjerningsmenn typisk har ulik sosial bakgrunn og hvordan dette kommer til uttrykk og preger vedkommendes adferd i oppvekst og voksenliv. Den organiserte gjerningsmannens barndom og oppvekst er ofte karakterisert av en far med stabilt arbeid men en

usystematisk eller lite konsekvent strategi for barneoppdragelse. Den disorganiserte gjerningsmannen vokser opp i et hushold der farens arbeid er ustabil, disiplinen ovenfor barna er hard og familielivet er ofte presset av alkoholmisbruk, mentalsykdom eller lignende. Organiserte gjerningsmenn lærer å eksternalisere følelser av smerte, sinne og frykt. De er utagerende som barn og unge, er typen som provoserer til bråk på utesteder, kjører uansvarlig og havner i konfrontasjoner som gjør at de blir oppsagt. Sistnevnte blir sagt å være den stresstypen som kan føre til at de begår det første drapet. Altså er hendelser i miljøet gjerne en utløsende faktor for organiserte gjerningsmenn. Den disorganiserte gjerningsmannen vokser opp til å internalisere smerte, sinne og frykt. Ressler og Shachtman (1992:137) skriver at mens alle mennesker internaliserer slike følelser til en viss grad, noe som er nødvendig for å kunne leve med andre mennesker i et samfunn, går den disorganiserte gjerningsmannen langt utenfor dette. Han er ute av stand til å gi utslipp for frustrasjon og mangler de verbale og fysiske ferdighetene til å uttrykke slik emosjon i passende omgivelser. Terapi er vanskelig fordi han mangler evnen til å fortelle terapeuten om det emosjonelle kaoset som pågår inne i han. Den disorganiserte er stille på skolen, ofte så stille at lærere og klassekamerater ikke husker eller gjenkjenner han i voksen alder. For disse utløses ikke forbrytelsen av situasjonelt stress på forhånd. Handlingen utløses av mental sykdom, ikke hendelser i omgivelsene. Forfatterne gir dermed uttrykk for at de mener psykisk sykdom er den utslagsgivende faktoren for disorganiserte gjerningsmenn. Ressler og Shachtman (1992:139) skriver videre at de organiserte føler seg overlegne ovenfor andre mennesker. De ser seg selv som de smarteste og mest vellykkede, tiltross for at de faktiske prestasjonene vitner mer om middelmådighet, og de kan være gode amatørpsykologer. De har imidlertid vanskeligheter med å bevare et normalt langtidsforhold med en partner. Livet deres er derfor preget av mange partnere og korte forhold. De aller fleste nærer en sterk forakt for kvinner, og er typisk sinte på alle rundt seg og samfunnet som helhet. De føler seg dårlig behandlet

gjennom hele livet og at alt og alle er imot dem (Ressler & Shachtman 1992:139). Ressler og Shachtman (1992:146) hevder de ofte finner at disorganiserte gjerningsmenn har levd et liv uten antisosial adferd frem til forbrytelsen. Slike gjerningsmenn er ikke kriminelt orientert og de er verken fiendtlige eller voldelige frem til øyeblikket de begår drap.

Basert på intervjuer med 36 dømte seksualmordere, samt et stort antall øvrige saker hvor de hadde assistert lokalt politi årene i forveien, var dette karaktertrekkene FBI fant typisk for disse lovbrøtterne. I forhold til de nevnte personkarakteristikkene, kan det hevdes at de ligger temmelig tett opp til stereotyper på «forbrytere» vi kjenner fra fiktiv kriminallitteratur, tv-serier og filmer. Dette både i forhold til fysikk, utdannelse, personlighetstrekk og sosial klasse. På den ene siden har vi den intelligente og manipulerende sjarmøren, pen i tøyet og tilhørende middelklassen, på den andre siden den litt enfoldige, irrasjonelle einstøingen, uflidd og tilhørende underklassen. Av utvalget på 36 informanter, ble 2/3 plassert i organisert-kategorien, og 1/3 i disorganisert-kategorien. Ressler og Shachtman (1992:150) innrømmer at de ikke er sikre på om dette også gjelder for den øvrige befolkningen av drapsmenn, og ikke bare for de som akkurat da satt fengslet, og var tilgjengelig for intervju. Altså er de selv usikre på hvorvidt funnene er statistisk signifikante. De tror imidlertid andelen disorganiserte gjerningsmenn i befolkningen holder seg forholdsvis stabil og at det er lite som kan gjøres med denne gruppen. Når det gjelder de organiserte gjerningsmennene tror forfatterne at deres antall vokser i takt med at samfunnet blir mer foranderlig og ustabil og tilgjengeligheten på våpen øker. Slik vokser også mulighetene for den antisosiale personligheten til å realisere sine fantasier (Ressler & Shachtman, 1992:150).

FBI's typologi for seksualforbrytere

Etter å ha laget typologien for seksualmordere, utvidet FBI's adferdsvitenskapelige enhet sin profileringsaktivitet til også å inkludere serievoldtekt.

Palermo og Kocsis (2005) bruker begrepene voldtekt (rape) og seksualforbrytelser (sexual assault) om hverandre, uten å peke på noe grunnleggende skille mellom disse. Douglas et al (1992:193), forfattere av FBI's Crime Classification Manual, sier seksuelle overgrep innebærer kriminelle handlinger der ofrene tvinges eller presses til å delta i seksuell aktivitet. Annen fysisk vold kan være involvert eller ikke. Videre sier de at hva som utgjør voldtekt og seksuelle overgrep i USA varierer fra en stat til en annen, det er ingen universell enighet om hva som skiller det ene fra det andre. Douglas et al (1992:193) velger å bruke begrepene vekselvis, og de påpeker at de derfor ikke skal forstås som juridiske definisjoner. Palermo og Kocsis (2005:136) hevder FBI's typologi for seksualforbrytere er sterkt påvirket av taksonomien først utviklet av Groth, Burgess og Holmstrøm på slutten av 1970-tallet. Forfatterne skriver at disse gjorde studier på repeterende voldtektsforbrytere i klinisk sammenheng. De var derfor ikke utført med sikte på å utvikle teknikker for kriminalprofilering. En fundamental hypotese i dette arbeidet er at voldtekt innebærer elementer av makt, sinne og seksualitet. Psykologiske motiver i form av makt eller sinne ses som drivkreftene for handlingen, heller enn at voldtekt er et uttrykk for seksualitet. Den seksuelle adferden i overgrepet er bare manifestasjonen av drifter som status, aggresjon, kontroll og dominans. Det er ikke et behov for seksuell tilfredsstillelse som ligger bak.

I følge Palermo og Kocsis (2005:137) bygger teoriene til Groth, Burgess og Holmstrøm på diagnostiske intervjuer av 133 gjerningsmenn og 92 ofre som var involvert i gjentakende seksualforbrytelser. Det blir ikke opplyst fra forfatternes side hvor mange tilfeller av overgrep for hver gjerningsmann det her er snakk om. Videre skriver de at to hovedmønstre for voldtektsforbryternes adferd ble formulert på grunnlag av intervjuene; *maktvoldtekt* (*power rape*) og *raserivoldtekt* (*anger rape*). Begge vil nå bli beskrevet i korthet. Ved *maktvoldtekt* sies gjerningsmannen å søke en form for psykologisk makt over og kontroll av offeret. Fysisk aggresjon brukes typisk bare for å overmanne eller kue offeret. Denne typen gjerningsmann

sies å mangle evnen til å opprettholde relasjoner med andre mennesker og føler seg derfor ofte utilstrekkelig på både seksuelle og ikke-seksuelle områder i livet. Seksualitet, i mangel av alternative uttryksmåter, blir et sentralt trekk i vedkommendes selvbilde og selvtilitt. Voldtekten er dermed en måte for gjerningsmannen å bekrefte sin egen seksuelle kompetanse. Fantasier blir vektlagt som en forløper for slike overgrep, og gjerningsmannen rasjonaliserer gjerne med at offeret, uten å kunne innrømme det åpenlyst, setter pris på tilnærmelsene. Et bevisst ønske om å skade eller ydmyke offeret ser videre ikke ut til å gjelde for denne typen voldtekt. Gjerningsmenn som begår den andre typen; *raserivoldtekt*, uttrykker sinne, raseri, forakt og hat for offeret ved å slå, seksuelt misbruke og tvinge henne til å utføre eller underkaste seg ytterligere nedverdiggende handlinger. Bruken av fysisk makt og vold overstiger det som er nødvendig for å kontrollere offeret og skadene på offerets kropp er derfor gjerne store. For gjerningsmannen er det underliggende motivet å uttrykke sitt sinne mot offeret og hevn for det han tidligere har opplevd som urettmessig behandling og avvisning fra kvinners side. Forklaringer på slike overgrep sies å være rotfestet i gjerningsmannens personlige problemer. Palermo og Kocsis (2005) gir ingen videre utdypninger av disse personlige problemene.

Dette er teorien som FBI baserer sin typologi for seksualforbrytere på. Som Palermo og Kocsis (2005:139) skriver, ble arbeidet med å utvikle Groth, Burgess og Holmstrøms kategorier for bruk i profileringsvirksomhet, i hovedsak utført av FBI agenten Roy Hazelwood og Ann Burgess. Disse intervjuet 41 nordamerikanske voldtektsforbrytere, innsatt i amerikanske fengsler. Alle hadde begått mer enn en voldtekt. Dette for å skaffe informasjon som var mer direkte anvendelig for politi og lovhandhevere. Hensikten var ikke å lage spesifikke klassifikasjoner av gjerningsmenn, men i stedet å samle inn observasjoner av slike forbrytere ved å studere voldtektssaker i serie. For å bestemme adferdsmønstre, ble tre fremgangsmåter eller angrepsstiler fra gjerningsmannens side identifisert; *svindel (con)*, *lynangrep (blitz)* og *overraskende (surprise)*. Angreps-

måten som kalles *svindel* innebærer list, og avhenger av gjerningsmannens evne til relasjon med kvinner. Han tilnærmer seg offeret åpenlyst og kan tilby eller be om en form for assistanse. Når offeret er under gjerningsmannens kontroll, kan han plutselig vise aggressivitet. Ved *lynangrep* bruker voldtektsmannen en direkte og skadelig fysisk tilnærming for å underkue offeret. Han kan bruke diverse kjemikalier eller gasser til dette, men det vanligste er at han bruker sin egen fysiske styrke til å overmanne offeret og holde det nede. *Overraskende angrep* innebærer at gjerningsmannen venter i bakhold eller nærmer seg offeret når hun sover eller er sårbar på annen måte. Dette er en taktikk som kan forutsette at gjerningsmannen har valgt ut offeret i forveien ved å observere det i hemmelighet og har kunnskap om når offeret vil være alene.

Det er disse adferdsmønstrene som Hazelwood og Burgess identifiserte på grunnlag av intervjuene de gjennomførte med de 41 serieforbryterne. Umiddelbart ser det ut til å være likhetstrekk mellom disse adferdsmønstrene og dikotomien organisert/disorganisert for seksualmordere. Mens *svindel* og *overraskende angrep* minner mye om det som ble sagt om adferden ved organiserte seksualmordere, kan det trolig trekkes linjer mellom voldtektsforbrytere som bruker et såkalt *lynangrep* og adferden hos disorganiserte drapsmenn. Det trekkes imidlertid ingen slike paralleller hos Palermo og Kocsis (2005). Videre skriver Palermo og Kocsis (2005:140) at måten gjerningsmannen beholder kontroll over offeret avhenger av hovedsakelig to forhold; gjerningsmannens motivasjon og offerets motstand. Her ble fire faktorer identifisert;

- gjerningsmannens fysiske tilstedeværelse
- verbale trusler
- fremvisning av våpen
- faktisk bruk av fysisk makt

Hazelwood og Burgess fant at truende oppførsel eller framtoning og/eller bruk av verbale trusler ble hyppigst brukt for å kontrollere offeret.

Fremvisning av våpen og bruk av fysisk makt var vesentlig mer sjeldent. Der våpen ble forevist var skarpe gjenstander som kniver langt vanligere enn skytevåpen. I tilfeller der offeret ble bundet brukte så å si alle gjerningsmennene bindemidler som de fant på åstedet. Dette blir for øvrig beskrevet som et trekk for disorganiserte seksualmordere, der forbrytelsen ikke viser tegn til å være planlagt. Organiserte seksualmordere sies gjerne å ta med seg tøyingsmidler i form av håndjern eller tau når de er ute og leter etter ofre slik at de lettere kan kontrollere et potensielt offer (Ressler & Shachtman 1992:133). Palermo og Kocsis (2005:140-141) fortsetter med at majoriteten av gjerningsmenn brukte minimalt eller ingen fysisk makt i overgrepene de utførte, og de fleste så heller ikke ut til å øke slik bruk etter hvert som de begikk flere voldtekter. Verbal aktivitet begrenset seg oftest til trusler, bare få brukte konversasjon av høflig, vennlig, manipulerende eller personlig natur. Den vanligste seksuelle handlingen var vaginalt samleie, etterfulgt i frekvens av oralsex, kyss og kjærtegn. Av gjerningsmennene ble 40 % beskrevet av ofrene som å lide av en form for seksuell inkompetanse under overgrepet. I følge Palermo og Kocsis fant Hazelwood og Burgess til sin overraskelse at svært få av gjerningsmennene utviste noe form for spesifikk adferd for å unngå identifisering. De fleste brukte verken dekkende klesplagg eller annen forkledning, og Hazelwood og Burgess tok dette som et tegn på at disse lovbrøterne bruker andre midler for å unngå oppdagelse. Gjerningsmennene i utvalget var i alderen 23-55 år, med en gjennomsnittsalder på 35,2 år. Mer enn halvparten hadde stabil arbeidsbakgrunn, bare få ble karakterisert som varig arbeidsledige. Mennenes årsinntekt varierte fra \$5000 til \$52000, og sies å reflektere det spekter av yrker disse lovbrøterne har, altså både lavstatus- og høystatusyrker. De fleste hadde vært gift på et tidspunkt, og levde med foreldre, partnere og/eller barn. Mer enn halvparten skåret høyere enn gjennomsnittet på intelligens tester, bare få fikk skårer under gjennomsnittet. Majoriteten hadde på et tidspunkt vært institusjonalisert, enten ved en forbedringsanstalt eller et psykiatrisk sykehus, og halvparten hadde tjenestegjort i militæret. Et kjøretøy ble ofte brukt, ingen

av disse var stjålet, og typen som dominerte var sedan. Litt over halvparten vokste opp i hjem som kunne beskrives som å ha gjennomsnittlig eller høyere sosioøkonomisk status, bare et fåtall vokste opp i fattige hjem. 1/3 av gjerningsmennene rapporterte å ha blitt misbrukt som barn, 3/4 oppga en heteroseksuell orientering og et mindretall oppga biseksuell orientering. De aller fleste sakene gjaldt overgrep mot et fremmed offer, der ofrene oftest var hvite kvinner i begynnelsen av tjuårsalderen. Offerseleksjon på tvers av etnisk tilhørighet ble ikke observert hos hvite gjerningsmenn, men i noe grad hos afroamerikanske gjerningsmenn. Mer enn halvparten av overgrepene fant sted i offerets eget hjem (Palermo & Kocsis 2005:140-141). Det blir ikke gitt noen videre instruksjoner for etterforskningsstrategier i sammenheng med denne typologien. Senere vil det imidlertid bli gitt en begrenset presentasjon av blant annet FBI's prosessmodell for profilering, det vil si en kort beskrivelse av når og hvordan profileringsarbeidet kommer inn i etterforskningen. Først vil det derimot gis en evaluering av FBI's teoretiske grunnlag for profileringsvirksomhet.

Vurdering av FBI's profileringsgrunnlag

I den store mengden litteratur som diskuterer profileringsmetodene utviklet ved FBI, er det særlig dikotomien organisert/disorganisert samt forskningen dikotomien bygger på, dvs. intervjuene med de dømte seksualmorderne, som blir trukket fram av metodens kritikere. Nedenfor blir det gjort rede for kritikken av disse, samt andre forhold det er verdt å belyse.

Dikotomien organisert/disorganisert

The Crime Classification Manual, CCM (Douglas et al.1992), kan sies å være sluttproduktet av mye av profileringsarbeidet de opprinnelige medlemmene av FBI's Enhet for Adferdsvitenskap utførte. Manualen er en slags håndbok både for etterforskere og andre som jobber med kriminalitetsproblemet. Manualen gir en detaljert taksonomi av voldsforbrytelser, og for hver type

forbrytelse eller lovbruddskategori gis det et sett av «etterforskningsmessige vurderinger» som sammenfatter en generisk psykologisk profil av gjerningspersonene. Manualen består av separate taksonomier for drap, voldtekt og brannstiftelse. Palermo og Kocsis (2005:146) skriver at hensikten med manualen først var å lage en almanakk over kriminologisk informasjon som skulle gjøre systematisk og enhetlig klassifisering av bestemte forbrytelser mulig. Det ser imidlertid ikke ut til at manualen er blitt omfavnet av målgruppen i den grad det var tenkt, og den er heller ikke blitt systematisk revidert og oppdatert slik det var planlagt. Videre påpeker Palermo og Kocsis at de ulike taksonomiene kan virke intuitivt tiltalende, men utviklingen av manualen er i virkeligheten basert mer på etterforskningserfaring hos de forskjellige bidragsgiverne enn på empiriske undersøkelser av noe stor skala. Dette tross for senere inkluderte rapporter fra FBI's side som gir støtte til de behavioristiske begrepene manualen bygger på. Likevel hevder de at manualen er viktig fra et profileringsperspektiv da den innrømmer og forsøker å redegjøre for eksistensen av en *mixed* eller blandet kategori av gjerningsmenn ved seksualdrap. Altså det at gjerningsmenn viser tegn på både organisert og disorganisert adferd. Palermo og Kocsis kaller dette en retrospektiv utvikling, da kategorien ikke var del av det opprinnelige studiet. Forfatterne ser derfor den blandede kategorien som en slags innrømmelse av begrensningen (Palermo & Kocsis 2005:146). Palermo og Kocsis er svært kritiske til den vitenskaplige forankringen for FBI's profileringsvirksomhet, og hevder dikotomien organisert/disorganisert er et fundamentalt ugyldig begrep. Tross for å synes intuitivt riktig, har den lite empirisk gyldighet og demonstrerer kun en viss korrespondanse til observerbare forskjeller mellom mennesker. Som Palermo og Kocsis (2005:149) skriver;

«...the proposition that nuances and vagaries of the human psyche can be readily explained by a categorical dichotomy is a concept that many mental health professionals intimately familiar with the capriciousness of human behavior may have some difficulty in accepting».

I ettertid er en blandet kategori av organisert/disorganisert blitt inkludert og fremhevet. I Ressler, Burgess og Douglas bok fra 1988, er det bare så vidt innledningsvis nevnt en slik blandet kategori. I Ressler og Shachtmans bok fra 1992 åpnes det mer tydelig opp for denne. Her sies det at skillet organisert/disorganisert ble for enkelt til å kunne gjelde i alle saker. Både åsteder og gjerningsmenn kan besitte både organiserte og disorganiserte trekk. De vektlegger også at de beskrevne egenskapene er generelle, ikke absolutte. Om organiserte gjerningsmenn tar med seg personlige eiendeler fra offeret, gjelder ikke det nødvendigvis alle organiserte gjerningsmenn, osv. (Ressler & Shachtman, 1992:129). Det tilføres altså ikke noe ny deskriptiv informasjon i den forstand, men innebærer heller en moderasjon av påstanden om at det er mulig å dele gjerningsmenn inn i dikotomien organisert/disorganisert. Kriminalteknikeren ved Kripos (Intervju, 2005) forteller at de i begynnelsen av det norske profileringsprosjektet så på organiserte og disorganiserte åsteder, og fant at i deres tilfeller var det snakk om en blanding. Det er verken gjerningsmenn eller åsteder i Norge som er bare organisert eller disorganisert. Bare få drap i Norge er overlagte og planlagte over tid, de fleste er forsettelige og skjer i affekt. Affektdrap som styres av gjerningsmannens fantasier viser gjerne tegn på både organisering og disorganisering, men som kriminalteknikeren påpeker er erfaringsgrunnlaget på slike saker svært lite i Norge.

FBI's påstand er at kategoriene organisert/disorganisert korrelerer med nærværet av mentalsykdom eller personlighetsforstyrrelser. Turvey (2002:220) forklarer at klassifikasjonssystemets betydning i profileringssammenheng er at disorganiserte forbrytere antas å være psykotiske. Det vil si at på grunnlag av et uryddig åsted antas gjerningspersonen å lide av en mentalsykdom som setter han i en psykotisk tilstand, vist ved et fall i normal intellektuell og sosial funksjon og ved en delvis eller total tilbaketrekking fra virkeligheten. Organiserte forbrytere antas derimot å være psykopatiske. På grunnlag av et relativt ryddig åsted, antas gjerningspersonen ikke å lide av en mentalsykdom som gir en psykotisk tilstand. Vedkommende anses for å

være klar over, og forstå betydningen av sine handlinger. Turvey (2002:224) hevder imidlertid at det ikke finnes noe publisert materiale som bekrefter denne påstanden. Det er heller ikke publisert forskning på validiteten eller påliteligheten ved selve dikotomien. Ainsworth (2001:110) nevner også dette, og refererer til Muller (2000 i Ainsworth 2001:110) som hevder det aldri har blitt publisert noe empirisk studie på forskjellen mellom ulike undergrupper av serieforbrytere. Tiltross for at FBI har publisert informasjon om typologien, sies det ikke noe om på hvilket teoretisk grunnlag den bygger. Også Canter og Alison (1999:6) argumenterer for at grundig lesning av innholdet i de faktiske profilene, avslører klare mangler på bruk av systematiske prosedyrer eller noe grunnleggende teoretisk adferdsmodell. FBI profilererne unnlater å referere til noe alminnelig akseptert psykologisk begrep, verken patologisk eller sosialt (Canter & Alison 1999:6).

At FBI innlemmer en blandet kategori etter å ha erfart at mange, kanskje de fleste, gjerningspersoner demonstrerer både organiserte og disorganiserte trekk, kan ses som en positiv moderasjon av en i utgangspunktet grov kategorisering. På en annen side kan det tenkes å medføre nye, potensielle problemer knyttet til påstanden om at organisert og disorganisert korresponderer med henholdsvis psykopatisk og psykotisk. Implikasjonen blir at en gjerningsperson som viser tegn til å være både organisert og disorganisert, dermed innehar både psykotiske og psykopatiske trekk. Mye psykologisk faglitteratur omhandler psykotiske, og især schizofrene pasienters eventuelle tilbøyelighet for vold og kriminalitet. Enkelte kilder behandler forbindelsen mellom psykoser og psykopati eller antisosial personlighetsforstyrrelse spesifikt, og forklarer volden som et utfall av det siste. Altså er det ikke ukjent at psykoser og psykopati *kan* sammenfalle i en og samme person. I artikkelen *Schizofreni og vold* (Rasmussen & Levander 2002) drøftes sammenhengen mellom disse. Der påpekes at komorbiditet³ mellom schizofreni og psykopati eller den relaterte

³ Komorbiditet - «samtidige sykdommer (samsykelighet), forekomst av flere ulike sykdommer eller lidelser samtidig hos samme person» (Kunnskapsforlagets Medisinsk Ordbok 2004).

lidelsen antisosial personlighetsforstyrrelse generelt har vært sett på som sjelden. Samtidig refererer de til en studie hvor Cote og Hodgins (1990) fant at blant fengselsinnsatte som fyller kriteriene for schizofreni, fyller hele 63 % også kriteriene for antisosial personlighetsforstyrrelse. I en svensk studie fra 1975 fant man at blant 40 svært aggressive gutter i alderen 14-18 år, alle med alvorlig usosialisert adferdsforstyrrelse, utviklet 30 % schizofreni i senere alder. Rasmussen og Levander slutter at:

«Komorbiditeten kan være større enn først antatt når det gjelder voldelige psykosepasienter».

(Rasmussen & Levander 2002)

Mens en fare ved å tenke strengt kategorisk er at man mister nyansene av syne, er det på den annen side lite hensiktsmessig med et klassifikasjonssystem der kategoriene er svært åpne og derfor kanskje svake. FBI er selvfølgelig ikke ubevisste kritikken som rettes mot tilnærmingen, og er selv oppmerksomme på svakhetene ved klassifikasjonssystemet. I *the Crime Classification Manual* innrømmer Douglas et al (1992:22):

«At present, there have been no systematic efforts to validate these profile-derived classifications».

På spørsmålet om de psykologiske svekkelser som karakteriserer menn i utvalget også gjelder voldelige kvinner, svarer Ressler og Shachtman at de ikke vet, og henviser til videre forskning (1992:93). De ser dermed ut til å ha avgrenset seg bort fra kjønnsrelaterte forhold ved de aktuelle forbrytelser. Det har nok sin forklaring i at menn er overveldende sterkt representert som utøvere av disse kriminalitetsformene. Ingen kvinner var heller med i det opprinnelige utvalget av seksualmordere. Et ytterligere dilemma er det at dikotomien til dels allerede var formulert og i bruk før undersøkelsen ble gjennomført. Det kan derfor være snakk om en sirkulær resonnering ved at informantene først ble fordelt i forhold til hvordan de antakelig passet med de allerede beskrevne karakteristikken organisert/disorganisert. Deretter ble overensstemmelsen brukt som en bekreftelse

på at dikotomien refererte til et faktisk skille mellom typer av gjerningsmenn. Altså, det kan godt være at utvalget i undersøkelsen viser adferd som korrelerer med de forhåndsdefinerte kriteriene i en av de to kategoriene, men den bekrefter ikke at et slikt skille mellom gjerningsmenn faktisk eksisterer. Dikotomien organisert/disorganisert kritiseres med andre ord for å ha et tynt empirisk grunnlag ved at prinsippene klassifikasjonssystemet baseres på, ikke er grunnfestet i noe alminnelig akseptert teori.

36 seksualmordere

Når det gjelder studiet av de 36 dømte seksualmorderne, handler kritikken i stor grad om selve utvalget. Det er særlig grunn til å stille spørsmål ved utvalgets størrelse, 36 personer er ikke et særlig omfattende grunnlag å basere et helt klassifiseringssystem på. Det sies heller ingenting om hvorvidt det fantes noen kontrollgruppe. Det kan derfor bli problematisk å si i hvilken grad utvalget skiller seg fra resten av befolkningen. Som Palermo og Kocsis sier (2005:149), er det usikkert hvorvidt utvalget representerer seksualmordere generelt, eller bare datidens dømte seksualmordere som samtykket i å delta. Det er heller ikke klart hvorvidt funnene kan generaliseres til andre land. Ainsworth (2001:112) peker på en potensielt viktig feilkilde, nemlig det at forskningen hovedsakelig bygger på retrospektiv selvrapporing, der informantene forteller om sin egen bakgrunn, kriminelle historie og motivasjon. Det er grunn til å tro at disse er selektive i forhold til hva de husker og kanskje enda mer selektive i hva de velger å fortelle «forskere» fra FBI. Dette spesielt med tanke på at informantene; seriemordere, mange med diagnosen antisosial personlighetsforstyrrelse eller psykopati er blant de minst egnede kandidater for forskning basert på retrospektiv selvrapporing. Svikfullhet ble tidligere nevnt som et symptom på psykopati. Hart og Hemphill (2002:19) påpeker en naturlig konsekvens av det, nemlig at målemetoder for psykopati bør evaluere i hvilken grad en person karakteristisk sett lyver og manipulerer.

Ressler, Burgess og Douglas (1988:215) hevder at fantasier spiller en viktig rolle for disse lovbrysterne. Kanskje er det også grunn til å stille spørsmål ved i hvilken grad deres fantasier skiller seg fra andre menneskers. Eventuelt er ikke voldelige fantasier om drap og tortur forbeholdt seksualmordere og dermed så spesielt som det her blir antatt. Kanskje er det heller snakk om gradforskjeller, og at de aller fleste lar fantasier være fantasier, uten noen gang å sette de ut i praksis.

Forklaringer på metodens fremvekst og posisjon

Til tider synes det vanskelig å tyde i hvilken grad resultatene fra studiet av de 36 informantene og klassifikasjonen kun gjelder for seksualmordere, og videre kun seksualmordere som begår drap i serie. Dette er, også i USA, en statistisk svært sjelden type lovbryster. Coleman og Norris (2000:91-93) refererer til en rekke forfattere som har forsøkt å estimere omfanget av seriemord og seriemordere i USA. De sier FBI beregner antallet uidentifiserte seriemordere på frifot til enhver tid til rundt 500, men uten å si noe om hvilket grunnlag de baserer det på. Andre beregner antallet til rundt 30. Videre stiller Coleman og Norris (2000:111) spørsmålet hvorvidt begrepet seriemorder er sosialt konstruert. De hevder mange kan være tjent om antallet seriemord blir sett på som et økende problem, og trekker fram FBI's Behavioral Science Unit som et eksempel på en ny enhet som med iver ønsket å utvide sine ressurser og aktiviteter på områder som gjerningsmannsprofilering og åstedsanalyse. Med direkte tilgang til lovbrysterne og nasjonal jurisdiksjon kunne byrået etablere seg som en autoritet på serieforbrytelser. Ressler hevder han selv var den som først brukte begrepet seriemorder (Ressler & Shachtman 1992:32).

Coleman og Norris (2000:112) fremhever videre media som en part med interesse i å blåse opp omfanget av serieforbrytere. De sier det er en kjent sak at seriemorder-temaet selger aviser, blader og bøker, hever seertall og fyller kinoseter. Tidligere i kapitlet ble det bemerket en tilsynelatende forbindelse mellom profilering og media eller underholdningsbransjen i

sammenheng med stereotype personlighetskarakteristikker for organiserte og disorganiserte gjerningsmenn. Dette er en forbindelse som ofte trekkes fram i litteraturen, og som vanskelig kan overses. Spesielt er det interessant når Ressler forteller at han, mens han ennå jobbet i byrået og med byråets godkjenning fungerte som informant for flere kjente kriminalforfattere, deriblant Thomas Harris, forfatter av bøker som *Red Dragon* og *The Silence of the Lambs*. Harris ønsket informasjon om hvordan FBI ble involvert og assisterte lokalt politi i slike saker, og hvordan profilene ble laget. I tillegg fortalte Ressler han om intervjuene han hadde gjort, og saker han hadde jobbet med (Ressler & Shachtman 1992:272). Dermed kan man vel si at FBI, om ikke oppmuntret, i alle fall har bidratt til den økte interessen blant folk og media for slike saker og denne typen av lovbrøtere.

Om det er vanskelig å tyde hvorvidt profilering egner seg utelukkende for seksualmord i serie, er det større enighet om kravet om en tilsynelatende mangel på relasjon mellom offer og gjerningsmann. Det blir poengtert at profilering oppsto som en følge av økning i voldssaker i USA der det manglet en relasjon mellom offer og gjerningsperson. Samlet er både andelen voldskriminalitet begått mellom fremmede, samt andelen kriminalitet som er egnet for profilering, liten i forhold til annen kriminalitet. At gjerningsmannsprofilering likevel vokste frem, fikk både autoritet og anseelse samt fortsetter å vekke stor interesse, kan ha sin forklaring i den generelle status slik kriminalitet har i samfunnet. Byrne Hessick (2007) argumenterer i artikkelen «Violence between lovers, strangers and friends» for en likverdig behandling av vold begått innad i familier og mellom kjente, og mellom ukjente. Hun hevder det amerikanske samfunnet har inntatt en holdning om at vold begått mot fremmede er mer alvorlig enn vold begått mot familie, venner og bekjente. Dette reflekteres både i etterforskning og i straffeutmåling, tross for at sistnevnte dominerer i kriminalstatistikken. Hun mener dette rettferdiggjøres ved en tro på at fremmede gjerningspersoner lettere kan dømmes, er mer farlige og mer trolig til å begå ytterligere kriminalitet, at disse forbrytelsene skaper mer redsel i befolkningen samt at ofre

for vold begått av kjente ofte antas å ha delvis skyld i overgrepet. Mens vold mellom fremmede anses som å ramme samfunnet som helhet, anses vold mellom kjente ofte som en privat dispuTT.

Hvilke lovbruddskategorier er egnet?

Det er som sagt vanskelig å tyde hvorvidt studiet og klassifikasjonene kun gjelder seksualmord og seksualmordere. Mens FBI's profileringsmetode generelt hevdes å kunne brukes i forbrytelser som drap, voldtekt, brannstiftelse og kidnappingsaker, blir dikotomien organisert/disorganisert nesten utelukkende nevnt i sammenheng med seksualmord, og først og fremst der det er en serie av disse. Bjørklund (1997:335) sier imidlertid at det i en del forhold har vist seg at inndelingen i kategoriene organisert/disorganisert kan anvendes i andre mordtilfeller enn bare seksualmord. Han nevner den svenske psykiateren Ulf Åsgård som hevder at en disorganisert gjerningsmann ikke har tid eller evne til å forsøke å villedde politiet. En organisert gjerningsmann kan derimot forvirre politiet ved med vilje å søle blod andre steder enn der ugjerningen er begått. Hansson og Petterson (1994:9) har undersøkt etablering og bruk av gjerningsmannsprofilering utenlands og i Sverige. De viser til samtaler med Ulf Åsgård, som sier det er en vanlig misforståelse at gjerningsmannsprofilering bare kan brukes i serielovbrudd. Prinsipielt kan det brukes ved alle lovbrudd. Det påpekes at metoden er best egnet ved visse typer kriminalitet, og at det finnes mest erfaring på området bizarre seksualforbrytelser. Det mest sentrale bruksområdet er når voldtektsmann og seriemorder går sammen, dvs. er egenskaper hos en og samme gjerningsmann (Hansson & Petterson 1994:9).

Er FBI's metode kunst eller vitenskap?

Det store og gjennomgående spørsmålet ser i bunn ut til å være hvorvidt FBI's tilnærming til profilering kan betraktes som kunst eller vitenskap. Er metoden objektiv i form av at den har et teoretisk og empirisk fundament? Eller er fremgangsmåten subjektiv ved at den er basert mer på

intuisjon, gjetning og personlig erfaring enn grundig og metodologisk strategi? Ainsworth (2001:111) sier FBI regner sin metode som vitenskapelig ved at den er basert på detaljert og systematisk registrering av en stor mengde informasjon om ulike saker. Allikevel er det ikke gjort systematiske forsøk på å demonstrere metodens reliabilitet og validitet. På tross av det sviktende metodologiske grunnlaget, mener flere forfattere det allikevel blir feil å avskrive FBIs tilnærming. Som Ainsworth (2001:114) påpeker er en grundig gjennomgang av all tilgjengelig informasjon på åstedet utvilsomt viktig for å løse forbrytelsen. Den detaljerte åstedsanalysen FBI taler for, kan akkumulere en mengde nyttig informasjon for en etterforskning. Palermo og Kocsis (2005:151) hevder at ved å være først ute, er det ingen annen tilnærming som foreløpig har vært gjennom en tilsvarende evaluering og kritikk. FBI har utvilsomt samlet et vell av forskning, og utviklet en tilnærming som er forståelig for polititjenestemenn, noe som de ser på som en viktig side ved metoden. Videre er FBIs tilnærming til profilering, tiltross for kritikken, adoptert av en rekke andre land, deriblant Nederland og til dels Norge. I neste kapittel følger presentasjonen av en annen stor tilnærming til gjerningsmannsprofilering; David Canters Investigative Psychology.

David Canter og Investigative Psychology

FBI's tilnærming til profilering hevdes å ha bidratt med mye verdifull informasjon til et forholdsvis nytt felt, men sies å mangle et vitenskapelig fundament som gjør at den vanskelig kan bekreftes eller avkreftes. Det er og et beslektet problem at FBI låner mye fagterminologi fra psykologien, og til tider kaller tilnærmingen «psykologisk profilering». Enkelte hevder dette er misledende da tilnærmingen i virkeligheten inneholder lite psykologi. Blant de fremste kritikerne av FBI-metoden, er David Canter. Canter er professor i psykologi, og grunnlegger og leder for *Center of Investigative Psychology* (CIP) ved Universitetet i Liverpool. Dette kapittelet er en diskusjon av Canter og hans kollegers bidrag til profilering av ukjente gjerningspersoner.

Canter og Alison (1999:28) fremhever at CIP er kjent for sin forskningsvirksomhet, og en rekke kurs om psykologiens bidrag i politietterforskning, inkludert et lårig mastergradskurs og Phd-relatert trening i spesielle områder som drap, brannstifting og voldtekt. Fokuset på profilering er begrenset og ses bare som en liten del av et mye bredere perspektiv på forståelse, forskning, forklaring og bistand i politietterforskning. CIPs satsningsområde er derfor ikke å utdanne profilerere, som de ser på mer som en medieskapt anakronisme enn et felt i utvikling. I stedet er de opptatt av å systematisere informasjon inn i et format som kan brukes som data, å utvikle prioriteringssystemer, å bidra til politiets avhørsteknikker og å studere etterforskernes beslutningstaking (Canter & Alison, 1999:28).

Profileringsvirksomhet er dermed bare en del av Canters tilnærming, som omfatter langt mer enn klassifikasjonssystemet og etterforskningsmetodene utviklet hos FBI. Det blir derfor uriktig å sette FBI og Canter opp mot hverandre som to motstridende forklaringer på samme fenomen. Videre er Canter utdannet psykolog, og med det følger sannsynligvis en faglig interesse for gode metodologiske prinsipper og vitenskaplige forskningsmetoder. Hans grunnlag er altså ikke erfaring fra årevis med profileringsvirksomhet, men fra kontrollerte studier og analyse.

Canters system har mange fellestrekk med FBI's tilnærming, men en viktig forskjell er at Canter plasserer sine teorier innenfor en ramme av aksepterte psykologiske prinsipper. Ainsworth (2001:118) forteller at Canter til å begynne med arbeidet lenge med å forstå hvilke lovbrudd et bestemt individ mest sannsynlig vil begå i en gitt situasjon og hvordan vedkommende vil utføre dem. Han har også forsøkt å etablere teorier om hvorvidt adferd i utførelsen av lovbrudd reflekterer gjerningspersonens øvrige adferd i hverdagen. Hans argument er at et individs interaksjon med andre er så innøvd og integrert at det vil påvirke alle sider av vedkommendes samhandling med andre, inkludert relasjonen mellom gjerningsperson og offer (Ainsworth 2001:118).

Canter og Heritates studie av adferd ved seksualforbrytelser

Heritage er politimann og en av de første blant Canters masterstudenter som utfører forskning innenfor feltet gjerningsmannsprofilering. Studiet er det første som blir publisert i sammenheng med Center for Investigative Psychologys tilnærming til profilering, og er derfor betydningsfullt i forhold til Canters forskning (Palermo & Kocsis 2005:160). I den forstand trekkes den fram som et motstykke til FBI's studie av de 36 seksualmorderne. Undersøkelsen kan dermed ses på som første del i utviklingen av et vitenskapelig fundament for gjerningsmannsprofilering, og er gjengitt i artikkelsamlingen «Criminal detection and the psychology of crime» fra 1997.

Bakgrunn for undersøkelsen

Ideen om at gjerningsmenn skiller seg fra hverandre i handlingsmønstre når de begår en forbrytelse, og at disse individuelle forskjellene reflekterer synlige biografiske trekk ved gjerningsmannen, er sentralt for gjerningsmannsprofilering. I følge Canter og Heritage (1990:187) har de fleste publikasjoner på variasjon i kriminell adferd hatt tendens til ikke å skille mellom en redegjørelse av selve handlingen i forbrytelsen og det å gjøre rede for gjerningsmannens hensikt og motivasjon, og spekulasjoner rundt vedkommendes personlighetskarakteristikk. Altså må det være et skille mellom klassifisering av handling og klassifisering av person. Som eksempel nevner Canter og Heritage (1990:187) Groth's typologisering av voldtektsforbrytere fra 1979. Typologiseringen er basert på antagelsen om at voldtekt ikke er et uttrykk for seksuelt begjær, men bruk av seksualitet som et middel for å uttrykke makt og sinne. Typologien som sluttet fra dette perspektivet som en konsekvens, vektlegger de ulike psykologiske funksjoner voldtekten har for gjerningsmannen, ikke hvilke ulike handlinger voldtekten faktisk består av. Dette er for øvrig den samme Groth som FBI baserer sin typologi av voldtektsforbrytere på. Canter og Heritage nevner også Prentky et al (1985 i Canter & Heritage 1990:187) som de hevder i forsøk på å karakterisere og klassifisere voldtektsforbrytere gjør lite for å skille mellom den åpne adferden som vises i overgrepet og de underliggende psykodynamiske prosesser som antas å ligge til grunn for eller produsere adferden. Det er altså få forsøk på å skille aspekter ved gjerningsmannens motivasjon og livsstil, fra vedkommendes faktiske adferd i overgrepet. Canter og Heritage (1990:188) vektlegger dermed at ethvert forsøk på å forstå adferden i overgrepet krever en klassifisering av selve handlingen, atskilt fra klassifisering av personen i enten psykologiske eller sosiologiske termer. Hvilke konsekvenser har et slikt krav om atskilt klassifisering av handling og person for gjerningsmannsprofilering? Canter og Heritage (1990:202) påpeker at før man kan si hvorvidt det er mulig å utlede karakteristikk hos en gjerningsperson fra vedkommendes adferd

i en forbrytelse, altså å vurdere profilering som metode, må man først etablere at det finnes en forståelig sammenheng i, eller mønster for hvordan lovbrøttere opptrer ved forbrytelser (Canter & Heritage 1990:202).

Slik jeg forstår Canter og Heritage mener de at adferd først og fremst må studeres og klassifiseres for seg. Med utgangspunkt i en bestemt type forbrytelse, hvilke handlinger foreligger og med hvilken frekvens? Og er det slik at visse handlinger gjerne forekommer sammen, slik at de kan assosieres med hverandre? Og deretter, hva forteller handlingene om gjerningspersonens relasjon til offeret? Dette må gjøres uten å trekke inn hypoteser om personlige egenskaper ved den som utfører ugjerningene. Det er med andre ord for tidlig å stille spørsmål om hvor nøyaktig eller nyttig gjerningsmannsprofilering er som metode fordi det foreløpig mangler tester av selve grunnlaget for prosessen, altså at gjerningsmannens forbrytelsesadferd er distinkt og kan klassifiseres systematisk. Først da kan man igjen forsøke å knytte dette opp mot gjerningspersonens hensikt og motivasjon, og videre vedkommendes personlighetskarakteristikker. Canter og Heritage (1990:188) hevder at dette fokuset på handling ikke bare er et praktisk krav formet av begrensningene ved kriminaletterforskning. Heller ikke er det naivt behavioristisk å anta at bare adferd er tilgjengelig for vitenskapelige studier. I stedet påpeker de at et slikt syn retter oppmerksomheten mot den sosiale eller mellommenneskelige natur i kriminell adferd, spesielt i kriminalitet rettet mot individet. Det er hele spekteret av handlinger som skjer i seksualforbrytelser som er indikasjonen på hva slags forhold gjerningsmannen har til offeret. Enhver empirisk modell av kriminell adferd må derfor sammenfatte og gjøre rede for disse variasjonene i typer av interaksjon med offeret (Canter & Heritage 1990:188).

Elementer av adferd ved seksualforbrytelser

Det er fremsatt mange ulike forklaringer på hvorfor menn begår seksuelle overgrep mot kvinner, og hva som er den motiverende faktor for disse mennene. Litteraturen peker på en rekke aspekter ved forholdet

mellom gjerningsmann og offer, og Canter og Heritage tar utgangspunkt i andre forskeres forklaringer som grunnlag for sin undersøkelse. På basis av andre forskeres teorier på emnet, formulerer de et rammeverk som adferden ved seksualforbrytelser skal plasseres innenfor eller i forhold til. Rammeverket skal fungere som en base for å skille mellom typer av forbrytelser. Det skal i korthet gjøres rede for disse teoriene, slik Canter og Heritage behandler de.

Canter og Heritage (1990:188) hevder seksualitet og aggressivitet er de to mest åpenbare aspekter ved voldtekt og seksualforbrytelser. Disse er også aspekter Groth, Burgess og Holmstrøm baserer sin typologi på. Canter og Heritage sier at det allikevel er andre, som Rada (1978 i Canter & Heritage 1990:188) og Scully og Marolla (1983 i Canter & Heritage 1990:188) som påpeker at mange voldtekter der offer og gjerningsmann er fremmede for hverandre, blir begått av menn som også begår andre former for kriminalitet og at voldtekt bare er nok en kriminell aktivitet. Dette perspektivet indikerer i følge Canter og Heritage (1990:188) at man ikke bare må tenke på den seksuelle handlingen og volden, men også de aspekter ved overgrepet som gjelder dets vesentlige kriminelle natur.

Antakelig refereres det her til at øvrig kriminell aktivitet også må tas med i vurderingen av personen som har begått overgrepet. Disse mennene begår voldtekt til dels som et resultat av andre lovbruddskategorier de måtte være involvert i. Det sies ingenting om typen av slik øvrig kriminalitet. Det er imidlertid rimelig å anta at tilbøyeligheten for å begå voldtekt varierer betydelig i forhold til hvilke lovbruddstyper vedkommende tidligere har begått. Teorien virker usannsynlig dersom påstanden skulle være at kriminalitet generelt er drivkraften, uansett form, da motivasjonen for å begå voldtekt og annen voldskriminalitet må skille seg fra motivasjonen for såkalt hverdagskriminalitet.

Canter og Heritage skriver videre at andre teoretikere, som Marshall (1989 i Canter & Heritage 1990:188), derimot vektlegger et ønske om

social kontakt eller intimitet som den primære motivasjon for voldtekt. Det er gjerningsmannens mislykkede forsøk på å oppnå intimitet med kvinner som fører til overgrepet. Canter og Heritage (1990:188) sier dette perspektivet står i kontrast til de andre fordi det retter oppmerksomheten mot adferd som går utover fysisk kontakt i forsøk på å oppnå en form for personlig relasjon med offeret. Videre sier de at kontrasten mellom Marshalls fokus på intimitet, og Groths fokus på makt og aggresjon viser til at det, tiltross for at begge teorier kan synes logiske, er et potensial for iboende motsetninger mellom dem. Ikke minst reiser det spørsmålet om hvordan en søken etter intimitet og et begjær etter makt eller aggresjon kombineres i faktisk adferd i virkelige hendelser. Canter og Heritage (1990:189) nevner flere motsetninger i de ulike forklaringsmodellene. En av disse er motsetningen mellom de som vektlegger en essensiell psykopatologisk natur ved seksuelle overgrep og de som ser overgripere som i hovedsak normale menn med kriminelle vaner. Motsetningen minner om det skillet Garland beskriver mellom «hverdagslivets kriminologi» og «kriminologien om den andre» (Garland 2001). I tillegg vil eventuelle anklager som senere rettes mot det patologiske perspektivet på avvik potensielt være gjeldende også her. Dette er temaer som vil bli behandlet i senere kapitler. Canter og Heritage (1990:189) skriver at en ytterligere motsetning finnes mellom perspektiver som vektlegger at overgrepet er basert på psykologisk kontakt med en person, enten bakgrunnen er aggressivitet eller intimitet, og de som hevder at voldtekt hovedsakelig er en upersonlig handling for gjerningsmannen. Sistenevnte teorier hevder at offeret bare er et objekt brukt til å tilfredsstille et fysisk behov, av enkelte basert på ideen om at menn typisk ønsker uforpliktende, upersonlig sex med kvinner (Canter & Heritage 1990:189).

På grunnlag av disse teoretiske perspektivene formulerer Canter og Heritage (1990:189) en liste bestående av fem former for interaksjon mellom gjerningsmann og offer. I sum refererer de til følgende elementer ved adferd i seksualforbrytelser;

- Sexuality (seksualitet) (upersonlig seksuell tilfredsstillelse)
- Violence and aggression (vold og aggresjon)
- Impersonal sexual gratification (upersonlig seksuell tilfredsstillelse)
- Criminality (kriminalitet)
- Interpersonal intimacy (mellommenneskelig intimitet)

Jeg forstår det slik at disse refererer til hva som er gjerningsmannens motivasjon for overgrepet, basert på vedkommendes interaksjon med offeret. Ved hjelp av disse fem skal det være mulig å skille mellom ulike former for seksualforbrytelser. Dette på grunnlag av den type samhandling mellom offer og gjerningsmann som preger forbrytelsen.

Canter og Heritage (1990:189) hevder at hver av disse fem forventes å ha et synlig motstykke i handlingene som finner sted under overgrepet. Enkelte vil med liten sannsynlighet inntreffe sammen i løpet av et og samme overgrep da de står i motsetning til hverandre. Canter og Heritage beskriver ikke nærmere hvilke kriterier de bruker når de velger teoriene de baserer rammeverket på. Uten å kjenne til de enkelte teoriene, er det derfor vanskelig å vurdere det empiriske grunnlaget for disse.

Canter og Heritage (1990:189) skriver at en rekke hypoteser kan utledes fra dette rammeverket angående sannsynligheten for at kombinasjoner av bestemte typer adferd finner sted i en seksualforbrytelse. Dette gitt at alle disse former for adferd potensielt kan komme til syne i slike overgrep. En hypotese (1) er at alle inntreffer med hverandre i enhver kombinasjon i en rekke overgrep. I så fall indikerer dette at ingen av teoriene rammeverket er basert på, gir en base for å skille mellom overgrep. Denne representerer dermed nullhypotesen i studiet nedenfor, og gir ikke støtte til grunnlaget for å drive gjerningsmannsprofilering. En annen hypotese (2)

er at en undergruppe av begrepsmessig relaterte handlinger, som for eksempel fysisk og verbal aggresjon, med regelmessighet vil inntreffe sammen. Enhver slik gruppering vil gi støtte til det perspektivet som er relatert til den adferden. Dersom for eksempel ulike former av aggressiv adferd inntreffer sammen, men ulike forsøk på intimitet er forholdsvis uavhengig av hverandre, ville det være støtte for aggressivitet som et logisk framtrædende aspekt ved seksualforbrytelser, men ikke for intimitet. En tredje hypotese (3) er at alle disse elementer ved kriminell adferd kan identifiseres i virkelige hendelser og at de derfor, til sammen gir en nyansert modell for kriminell adferd. En slik eklektisk modell forventes å ha en tydelig struktur. For eksempel forventes det at de adferdstypene som blir assosiert i litteraturen, som gjerningens seksuelle og voldelige natur, har et atskilt empirisk forhold fra for eksempel relasjonen mellom overgrepets kriminelle natur og upersonlig behandling av offeret.

Canter og Heritage (1990:190) hevder videre at empirisk støtte for den andre eller tredje hypotesen vil være et bidrag til den vitenskapelige støtten for muligheten til å drive gjerningsmannsprofilering. Dette fordi det ville indikere at det virkelig er strukturerte variasjoner mellom gjerningsmenn, avdekket gjennom hva de gjør idet de begår et lovbrudd. Videre vil en slik struktur eller system av adferd kunne brukes som grunnlag for spesifikke hypoteser om ulike aspekter ved adferd som kan assosieres med forskjeller mellom gjerningsmenn. Canters og Heritages hypotese i studiet er derfor at en undersøkelse av adferd, slik den skjer i seksualforbrytelser, vil avsløre en struktur som reflekterer variasjonen i former for mellommenneskelig interaksjon som ligger under slike lovbrudd. Hensikten er å identifisere både mønstre og særpreg ved slike forbrytelser. Disse studiene kan sies å være utført innenfor en sosialkognitiv ramme eller teoretisk perspektiv, der gjerningsmannens daglige interaksjon med andre mennesker ses som nøkkelen til å forstå vedkommendes kriminelle adferd/adferd i kriminalitet (Canter & Heritage,

1990:190)⁴. Til oppsummering blir det hevdet fra deres side at dersom de finner støtte for den andre eller tredje hypotesen ovenfor, åpner det muligheten for en vitenskapelig måte å drive gjerningsmannsprofilering. De to hypotesene sammenfattes i forskernes faktiske arbeidshypotese for studiet.

Canter og Heritages undersøkelse

Grunnlaget for undersøkelsen er seksualforbrytelser der offer og gjerningsmann er ukjente for hverandre før overgrepet. Canter og Heritage (1990:187) hevder seksuelle overgrep mot fremmede ofre utgjør en høy andel av anmeldte seksualforbrytelser. De viser til tall fra en engelsk studie fra 1985 der 40 % av ofrene oppga gjerningsmannen som fremmed (Canter & Heritage 1990:187). Denne empirien skal settes i en norsk og mer aktuell kontekst. En studie er gjennomført ved voldtekstmottaket ved Kvinneklinikken, St. Olavs Hospital i Trondheim. Tema for undersøkelsen er skademønster og relasjon mellom offer og overgriper ved seksuelle overgrep mot kvinner. I løpet av treårsperioden 2000-2003 ble 18 %, eller 29 av 162 overgrep oppgitt begått av en fremmed overgriper. 20 % av overgrepene ble begått av en tilfeldig bekjent, det vil si overgripere ofrene hadde kjent i mindre enn 24 timer (Haugen, Slungård & Schei, 2005). Avviket mellom disse studiene kan tenkes å være et utslag både av kulturelle forskjeller og den betydelige tidsrammen på nesten tjue år som skiller disse to studiene. En annen forklaring kan være at kvinner var mindre tilbøyelige til å anmelde overgrep begått av kjente tidligere, kanskje av hensyn til skamfølelser, liten tillit til å bli trodd etc. Andelen overgrep mot fremmede kan derfor ha virket urett-

⁴ Canter og Heritage skriver ikke nærmere om hva de legger i begrepet «sosialkognitiv ramme». I følge Korsnes, Andersen og Brante (1997:150) har «kognitiv sosiologi» en noe uklar betydning, og blir ikke plassert innenfor et bestemt sosiologisk program eller sosiologisk retning. De hevder kognisjon har vært sentralt for så mange sosiologer at det har vært snakk om et skifte i sosiologi, fra en normativ til en kognitiv basis for sosial orden. Kognitiv sosiologi har blitt sett i lys av sosialfenomenologi, som hevder at vi tar over kunnskaps- og meningsystemer som ligger i det sosiale miljøet vi tilhører, slik at motivasjon, tenkning og kunnskap ikke tilhører individet, men kulturen og de sosiale omgivelsene, og som vi dermed ofte er ubevisst på. Herifra kan det trekkes linjer til Durkheims metodologiske kollektivism som påpeker at samfunnet ikke kan forklares ut ifra individene, men motsatt, at individene må forklares ut ifra samfunnet. Sist men ikke minst nevner Korsnes, Andersen og Brante (1997:150) G.H. Meads pragmatistiske teorier som forutsetter symbolsystemer og sosial interaksjon for læring og utvikling av selvet.

messig høy i Canter og Heritages materiale. Samtidig er det imidlertid usikkert hvorvidt utvalget deres inkluderer det Haugen, Slungård og Schei kaller tilfeldig bekjente eller ikke. Disse resultatene kan uansett tenkes å ha konsekvenser i tilknytning til omfanget av seksuelle overgrep mot fremmede og dermed behovet for profilering i seksualforbrytelser både i Norge og England. En slik konklusjon krever imidlertid mer datamateriale.

Canter og Heritage (1990:191) skriver at utgangspunktet for undersøkelsen er en innholdsanalyse av data, samlet inn fra et antall engelske politistasjoner. Dataene består av politirapporter og offeruttalelser i totalt 66 seksualforbrytelser, begått av 27 gjerningsmenn hvor offer og gjerningsmann var ukjente for hverandre før overgrepet. Enkelte av gjerningsmennene begikk også drap, oftest med seksuelt relaterte aspekter. Seksualdrap er derfor også inkludert i de aktuelle forbrytelsene (Canter & Heritage 1990:191). Betydningen av «fremmed» blir ikke oppgitt nærmere, og det er uvisst hvorvidt utvalget inkluderer saker der offer og gjerningsmann kan ha truffet hverandre i umiddelbar nærhet av overgrepet, som for eksempel på en bar samme kveld og lignende. Videre, i motsetning til FBI-studiet, er ikke Canter og Heritages studie basert på intervjuer med dømte gjerningsmenn. Dette kan utvilsomt ha både positive og negative aspekter; positive i kraft av at de unngår de metodologiske fellene som berørte FBI-studiet, negative dersom, forutsatt at kravene til god forskningsmetodikk oppfylles, verdifull tilleggsinformasjon i form av personlige betraktninger fra gjerningsmennene går tapt. Betydningen av sistnevnte ble illustrert i forbindelse med gjerningsmannens motivasjon og fraværet av åpenbar seksuell aktivitet på åstedet under diskusjonen av seksualdrap.

Canter og Heritage (1990:191) forteller at de, på basis av dette datamaterialet, identifiserer 33 ulike lovbruddsvariabler, eller handlinger som finner sted i utvalget av saker. Eksempler på disse er «verbal vold», «knebling» eller «gir komplementer». Resultatet blir en liste over kategoriske beskrivelser av adferd som inntreffer med ulik frekvens på tvers av alle forbrytelsene. Adferdsvariabler med svært lav forekomst i materialet blir ikke tatt med da

deres bidrag vil være begrenset i denne delen av analysen. Slike distinkte karakteristikk kan riktignok være nyttig for å knytte forbrytelser til en bestemt gjerningsmann, men her er målet å identifisere sentrale trekk ved seksualforbrytelser. Variablene blir også definert nøye for å gjøre det enkelt å plassere adferden i riktig kategori. Alle variabler blir behandlet som dikotomier med ja/nei verdier basert på hvorvidt en adferd er til stede/ikke til stede i hvert tilfelle (Canter & Heritage 1990:191).

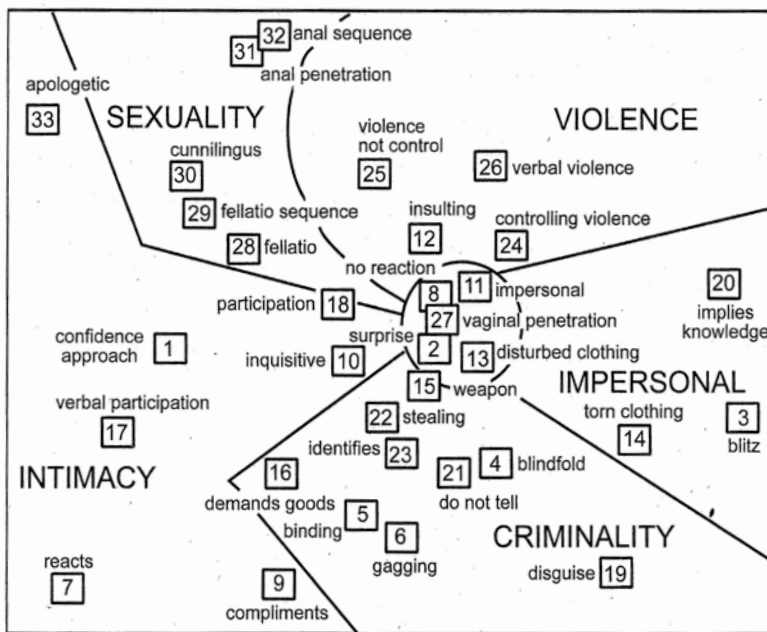
Alle 33 variabler blir deretter analysert ved hjelp av den statistiske analysen *Smallest Space Analysis* (SSA). Palermo og Kocsis (2005:161) beskriver denne som en multidimensjonal skaleringsprosedyre som kan analysere ikke-metriske data. Dette er nødvendig da dataene her er registrert som til stede/ikke til stede, og ikke som tallmessige verdier. Basert på Palermo og Kocsis (2005:158), skal det i korthet redegjøres for multidimensjonal skalering (MDS). Noe forenklet er MDS en måte å analysere statistisk forholdet mellom flere variabler samtidig. Det kan også uttrykke styrken på forholdet, angitt gjennom hvordan variablene presenteres. Når data analyseres ved hjelp av MDS, kan et diagram konstrueres der variablene plottes individuelt. Variablenes plassering indikerer relasjonen dem imellom. Jo nærmere hverandre variablene plottes, jo sterkere er forholdet mellom dem. Tilsvarende motsatt gjelder for variabler langt fra hverandre i diagrammet. Videre forteller plasseringen om variabelens frekvens. Variabler som ligger nær senteret i et MDS-diagram, vil typisk være variabler som forekommer ofte, mens variabler som ligger i utkannten av diagrammet er mer distinkte eller sjeldne (Palermo & Kocsis 2005:158). En hel del matematisk beregning vil kreves i en slik analyse. Det blir imidlertid svært detaljert og faller utenfor denne rapportens tema.

Variablene ble deretter gruppert i forhold til de fem elementene ved hjelp av teknikken som kalles *facet theory*⁵. Canter og Heritage (1990:194) skriver at *facets* refererer til den samlede klassifikasjonen av typer av variabler. Den spatiale tilgrensning eller berøring mellom punktene, det vil si

⁵ I mangel av noe god norsk oversettelse velges den engelske skrivemåten.

variablene, er en test på de viktige underliggende forskjeller mellom variablene slik de kommer til syne gjennom forbindelsen deres i virkelige forbrytelser. Den spatiale tilgrensningen mellom variablene er derfor en test på hvorvidt disse *facets* støttes empirisk. Variablenes plassering i SSA-diagrammet utgjør slik en base for å teste og utvikle hypoteser om relasjonen mellom typer av forbrytelsesadferd. Nærhet i faktiske overgrep er videre utgangspunkt for variablenes plassering innenfor ulike elementer, og hvordan elementene tilgrenser hverandre (Canter & Heritage 1990:194). MDS, SSA og Facet theory er relativt kompliserte prosedyrer, hvis forklaring krever mer plass enn det er avsatt her. Allikevel bør innføringen ovenfor være tilstrekkelig for å forstå betydningen av diagrammet under, som viser fordelingen av de 33 variablene Canter og Heritage utledet i sin undersøkelse, og hvordan disse er gruppert innenfor de fem adferdselementene.

MDS DIAGRAM OVER ADFERD I SEKSUALFORBRYTELSE

(Fra Palermo & Kocsis (2005:162): Offender Profiling).

Tolkning av resultatene

Slik det fremgår i Canter og Heritages konklusjon (1990:197-198), indikerer hierarkiet av frekvenser at det er fem variabler som kan ses som kjernen i seksualforbrytelser. Blant disse er vaginalt samleie, ingen reaksjon på offerets adferd, upersonlig språk, overraskende angrep og at offerets klær er ødelagt eller i uorden. Forfatterne hevder at disse faktorenes posisjon i sentrum av diagrammet gir troverdighet til hele strukturen og viser at bruk av kvinner som objekter er sentral ved seksuelle overgrep. Videre påpeker de at denne kjernen er ikke det sett av åpent aggressive handlinger som Groths typologi ville indikere. Kjernen inkluderer seksuelt samleie, men ikke den variasjon av seksuell aktivitet som kunne vært forventet dersom seksuell tilfredsstillelse var et dominerende trekk ved overgrepene. Heller ikke er trekkene som ville antyde et ønske om intimitet med offeret de mest sentrale, slik Marshall hevdet. Canter og Heritage hevder derfor at det er Scully og Marollas tilnærming som best passer med variablene. Disse fremhever et upersonlig, overraskende angrep der offerets adferd er irrelevant for overgriperen (Canter & Heritage 1990:197). Allikevel påpeker Canter og Heritage (1990:202) at resultatene gir støtte til alle de fem aspektene. Resultatene sies å vise at de gitte forklaringene kan fortolkes som ulike betoningene ved et overgrep, ulike måter å begå voldtekt der enhver forbrytelse vil trekke på en eller flere aspekter. Dermed kan alle de fem aspektene komme til syne i seksualforbrytelser, men det er sannsynlig at ulike individer vil disponere ulike kombinasjoner av handlinger. Forskjeller mellom ulike forbryteres handlingsmønstre kan dermed etableres (Canter & Heritage 1990:202).

Ved å identifisere og samle denne listen av faktorer, og deretter gjennomføre en statistisk analyse, kunne Canter og Heritage bestemme forholdet mellom ulike faktorer på listen. Slik så de hvilke faktorer som ofte var assosiert med hverandre, og hvilke som virket atskilte. Resultatet var et bilde av hvilke faktorer som syntes sentrale i voldtektssaker. Som sagt var det ikke den stereotype, aggressive adferden som ofte blir framstilt i

fiktive hendelser som var typisk for de sakene Canter og Heritage studerte. Vaginalt samleie var et primærmål for overgriperen, men det så ikke ut til at andre former for seksuell aktivitet ofte ble forsøkt under overgrepet. Det var også lite som tydet på at gjerningsmannen ønsket intimitet med offeret.

Evaluering av Canter og Heritages undersøkelse

Datamaterialet i undersøkelsen består som sagt av politirapporter og offerforklaringer. Det er ikke samlet inn i forskningsøyemed, og rapportene er heller ikke utført etter detaljerte retningslinjer eller trening av politibetjentene. Videre er innholdsanalysen av materialet ment som et forsøk på å trekke klare, deskriptive variabler fra slike data. Canter og Heritage (1990:193) er derfor klare på at dataene vil inneholde en viss mengde feil, noe som igjen vil kunne ha konsekvenser for tolkningen av resultatene. Allikevel hevder de at en del differensierende begreper kan utledes, basert på den store mengden allerede publisert materiale om nettopp denne formen for adferd (Canter & Heritage 1990:193). Altså hevder forfatterne at resultatene deres tilføres ytterligere støtte fra den forskningen på seksualforbrytelser som allerede foreligger.

Undersøkelsen er begynnelsen på det arbeidet som har vært gjennomført i regi av Canter og CIP. Hensikten var å etablere et grunnlag for profileringsvirksomhet gjennom søk etter adferdsmønstre og særpreg ved seksualforbrytelser. Canter og Heritage hevdet at før man kunne vurdere hvorvidt en gjerningspersons karakteristika kan utledes på basis av vedkommendes handlinger, måtte det først demonstreres at lovbrysterens adferd i forbrytelsen har en meningsfull sammenheng. At ikke all handling og samhandling styres av tilfeldigheter og situasjonelle omstendigheter. Resultatene tyder på at det er visse handlinger som er sentrale for seksualforbrytelser og at enkelte handlinger har tendens til å inntreffe sammen. Videre ser det ut til at adferden kan knyttes opp mot en eller flere av de fem hovedelementene for seksualforbrytelser som Canter og Heritage for-

mulerte på grunnlag av annen forskning på feltet. Men hva innebærer dette for profileringsvirksomhet? Som vist har Canter og Heritage laget en typologi på adferd i seksualforbrytelser ut ifra statistiske verktøy. Resultatene sier ingenting om hvilke karakteristikk ved gjerningspersoner som er assosiert med disse adferdstypologiene. Det skulle gå nesten ti år før Canter publiserte en studie som demonstrerer hvordan adferdsmønstre i kriminalitet kan assosieres med personlighetskarakteristikk, og da i forbindelse med kriminalitetskategorien brannstiftelse.

Studiet av brannstiftelse og utledelse av gjerningsmannskarakteristikk

I følge Palermo og Kocsis (2005:164) publiserte Canter, i samarbeid med Katrina Fritzon, en tidligere doktorgradsstudent ved CIP, forskning på profilering av brannstiftelsessaker i 1998. Forskingen fulgte mange av de samme metodologiske prinsippene som studiet av seksualforbrytelser, og det vil derfor ikke behandles like nøye her. En stor forskjell er imidlertid at de inkluderte gjerningsmannskarakteristikkene som de fant å være assosiert med de utvalgte sakene.

Adferdselementer ved brannstiftelse.

Palermo og Kocsis (2005:164) forteller at utgangspunktet for undersøkelsen, i likhet med studiet av seksualforbrytelser, er et utvalg på 175 oppklarte brann saker fra fem engelske politikamre. 42 handlingsvariabler blir identifisert, alle definert som dikotomier. Deretter blir alle de 175 sakene individuelt studert i forhold til hvorvidt hver enkelt av de 42 variablene er til stede eller ikke. Dataene blir så analysert ved bruk av SSA, og det påfølgende diagrammet blir studert ved prinsippene for *facet theory*. I følge Palermo og Kocsis (2005:165) identifiserer Canter og Fritzon fire differensierende, tematiske klasser eller *facets* av variabler innenfor SSA-diagrammet. Klassene hevdes å representere fire distinkte, men allikevel

sammenhengende handlingsmåter eller adferdsmønstre basert på utvalget av brannstiftelsessaker. Klassene blir formulert på følgende måte:

- Expressive person (uttrykksfull person)
- Instrumental person (instrumentell, tjenlig person)
- Expressive object (uttrykksfullt objekt)
- Instrumental object (instrumentelt, tjenlig objekt)

Disse fire klassene er tilsvarende de fem adferdselementene som ble forklart ved studiet av seksualforbrytelser: seksualitet, vold og aggresjon, upersonlig seksuell tilfredsstillelse, kriminalitet samt mellommenneskelig intimitet. Palermo og Kocsis (2005:165-166) skriver at handlingsmønsteret *instrumentell person* beskrives som resultatet av en form for krangel mellom gjerningsperson og offer og antyder et hevnmotiv. Inklusivt ligger ofte en historie av trusler og diskusjoner mellom gjerningspersonen og offeret, en viss grad av forsett og spesifikt valg av mål. *Instrumentelt objekt* refererer til en opportunistisk stil uten noe synlig hensikt for utførelsen av lovbruddet. Mønsteret for *uttrykksfull person* karakteriseres av en form for teatralisk hensikt hos gjerningspersonen der brann blir stiftet for å lette vedkommendes plager eller uro gjennom oppmerksomhet fra andre. Selvmordsbrev følger gjerne dette handlingsmønsteret, der gjerningspersonen framstiller seg selv som offeret. *Uttrykksfullt objekt* skiller seg fra de andre kategoriene ved å bestå av flere branntilfeller, motivert av et behov for emosjonell lindring. Typiske mål er sykehus og andre offentlige bygninger, uten en spesifikk utløser eller trigger for handlingen, der gjerningspersonen ofte blir igjen på åstedet og observerer (Palermo & Kocsis 2005:165-166). Hittil har ikke Canter og Fritsons (1998) studie av brannstiftelse skilt seg i særlig grad fra Canter og Heritages (1990) studie av seksualforbrytelser. Foreløpig har begge kun undersøkt konkrete handlinger slik de inntreffer i to ulike lovbruddskategorier, og funnet at handlingene kan grupperes og reflektere overordnede mønstre for adferd. Neste skritt blir derfor å trekke linjer fra dette over til sannsynlige karakteristikker hos gjerningspersonen. Hva forteller disse adferdsmønstrene om vedkommende som

begår handlingen? Fra å lage typologier for forbrytelser, blir det neste å lage typologier for forbrytere.

Personlighetskarakteristikk for brannstiftere

Palermo og Kocsis (2005:166) skriver at Canter og Fritzon deretter utfører en separat MDS analyse av lovbryterkarakteristikk fra det samme utvalget på 175 brannstiftelsessaker. Gjennom analysen identifiserer de igjen 23 dikotome variabler som nå beskriver personlighetskarakteristikk som yrkeserfaring, utdanning og psykiatrisk historie. Igjen blir disse 23 variablene kodet mot informasjonen i politidokumentene, og dataene blir analysert ved bruk av SSA for å konstruere et MDS diagram over lovbryterkaraktistikkene. Deretter identifiseres fire temaer som markerer karakteristikkene for de utvalgte brannstifterne. Temaene/klasse som blir formulert er;

- Young offender (ung gjerningsperson)
- Repeat arsonist (gjentakende brannstifter)
- Psychiatric history (psykiatrisk historie)
- Failed relationship (to the victim) (mislykket relasjon)

Som tittelen indikerer refererer *ung gjerningsperson* til unge individer som tidligere har vært i autoritetenes søkelys, er i skolealder og gjerne bor hjemme hos foreldrene. *Gjentakende brannstifter* beskriver et individ som bruker brannen som en uttrykksform. Disse har gjerne flere branner på samvittigheten og kan være kjent for å ha utløst falske alarmer i fortiden. Lovbrytere i kategorien *psykiatrisk historie* er gjerne eldre personer som lider av en form for mental forstyrrelse og har en historie med selvmordsforsøk. Klassen *mislykket relasjon*, refererer til individer som bruker brann til å påvirke en person som er betydningsfull for gjerningspersonen. I den forstand ligger den nær hevnmotivet nevnt under adferdsmønsteret *instrumentell person*. Trekk som alkoholisme, separasjon og ufaglært arbeid kjenne-tegner ofte gjerningspersonen (Palermo & Kocsis 2005:166).

Nå gjenstår studiet av forholdet mellom forbrytelsesadferd og forbryterkarakteristikker. Dette for å gjøre resultatene brukbare i profilerings-sammenheng. Hvilken konklusjon kan en etterforsker trekke, etter en kartlegging av gjerningspersonens adferd på åstedet, om vedkommendes personlighet, livsstil og bakgrunn? Palermo og Kocsis (2005:167-168) forteller at Canter og Fritzon videre analyserer de to MDS diagrammene; diagrammet for lovbruddsadferd og diagrammet for lovbryteradferd. Dette for å identifisere hvilke mønstre for kriminalitetsadferd som er assosiert med hvilke mønstre for lovbryteradferd. Canter og Fritzon finner at *uttrykksfullt objekt* er relatert til både psykiatrisk historie og gjentakende brannstifter. *Instrumentell person* er relatert til ung gjerningsperson, mislykket forhold og gjentakende brannstifter. *Instrumentelt objekt* er assosiert med psykiatrisk historie, ung gjerningsperson og mislykket forhold. Tilslutt fant forskerne en relasjon mellom *uttrykksfull person* og psykiatrisk historie, ung gjerningsperson samt mislykket forhold (Palermo & Kocsis 2005:167-168). På grunnlag av dette hevder Canter og Fritzon å ha vist at det er mulig å gjøre gyldige antagelser om en sannsynlig gjerningspersons biografiske karakteristikker, basert på trekk ved åstedet. Dermed vil de også ha vist at gjerningsmannsprofilering kan drives på empirisk grunnlag, der forskningsprosessen blir gjort grundig rede for og nye forskere kan gjøre videre studier. Andre forskere har derfor grunnlag for å teste resultatene og gjøre nye funn som bekrefter, eventuelt forkaster de opprinnelige funnene til Canter og Fritzon. Canter og Fritzon kan videre hevde å ha vist at gjerningsmannsprofilering representerer vitenskap heller enn kunst. Assosiasjonene ovenfor kan illustreres ved følgende eksempel; Sett at etterforskerne, basert på funn fra åstedet og eventuelle vitneavhør, tror brannen er påtent som et resultat av krancling eller uvennskap mellom offer og gjerningsperson. De hevder derfor at forbrytelsen faller inn under kategorien for handlingsmønstre som kalles instrumentell person. Med støtte i Canter og Fritzons analyse, forteller det at gjerningspersonen med sannsynlighet er ung,

kanskje allerede i politiets database, at hevn kan være motivet og at brannen skal uttrykke gjerningspersonens holdninger til offeret.

Umiddelbart kan det hevdes at opplysningene som gis er sparsomme og de gir ikke etterforskerne mye å gå på. Men samtidig må man huske at det heller ikke er meningen å peke ut en bestemt person. Som nevnt innledningsvis er målet å tydeliggjøre en type eller klasse gjerningsperson med de karakteristikkene som kreves for å begå en aktuell forbrytelse, og som politiet bør rette søkelyset mot. Ut ifra de opplysningene som her er gitt kan listen over potensielle mistenkte allerede ha blitt betydelig redusert. Videre er det karakteristisk for Canter å være varsom når han forutsier trekk hos en potensiell gjerningsperson. Som Ainsworth sier (2001:120) er Canter langt mer forsiktig med å knytte trekk ved adferd på åstedet opp mot en sannsynlig personlighet hos gjerningspersonen, til tross for at han mener personlige karakteristikk påvirker valg av lovbrudd og utførelse av denne. Canter prøver altså ikke å plassere gjerningspersonene i faste typologier, som av typen organisert eller disorganisert utviklet hos FBI.

Før den mottagelse Canter og CIPs forskning har fått presenteres, skal det, med utgangspunkt i Ainsworth (2001) gis en oppsummering av de forhold Canter og hans kolleger hevder er til hjelp i politietterforskning. Ainsworth (2001:119-120) skriver at ved å studere lovbruyteres adferd ved ulike typer forbrytelser, har Canter m.fl. identifisert fem kategorier av viktige egenskaper: bosted, kriminell bakgrunn, sosiale karakteristikk, personlige karakteristikk samt utdannings- og arbeidsbakgrunn. I forhold til *bosted*, hevder Canter at kunnskap om hvor en serie av forbrytelser blir begått kan avdekke det mest sannsynlige området gjerningspersonen bor i. Omvendt kan det å vite hvor en person bor, fortelle hvor vedkommende med størst sannsynlighet vil begå lovbrudd. Dette er sentralt for en gren av profilering som kalles geografisk profilering. Grundige studier av hvordan lovbruddet er gjennomført kan ifølge Canter gi verdifull kunnskap

om gjerningspersonens *kriminelle bakgrunn*. En person som tidligere er dømt for et liknende lovbrudd kan benytte en forholdsvis sofistisert strategi for å ødelegge tekniske spor. Her påpeker Ainsworth (2001:127) imidlertid at gjerningsmannen kan fjerne sporene som et resultat av at dette har fungert før, og at han derfor aldri har blitt oppdaget. Om politiet skulle konsentrere søket til bare de som har tidligere dommer, blir saken kanskje ikke løst. Ainsworth stiller seg her noe kritisk til Canters resonnement, og advarer mot at Canters tilnærming, til tross for å være mer vitenskapelig enn FBI, heller ikke har å gjøre med absolutte sannheter. Canter (Ainsworth 2001:119) antyder at ulike typer kriminalitet med sannsynlighet begås av personer med ulik *sosial bakgrunn*. Han bruker voldtekt som et eksempel, og sier at en voldtektsmann som virker seksuelt naiv kanskje har lite seksuell erfaring og få parforhold bak seg. En voldtektsforbryter som derimot virker seksuelt sofistisert og kanskje krever bestemte handlinger fra offeret, har mer sannsynlig et seksuelt samliv med noen. Som sagt påpeker Ainsworth (2001:120) at Canter aldri ville gå så langt som FBI i å forsøke å knytte karakteristikk ved forbrytelsen sammen med en sannsynlig personlighet hos gjerningspersonen. Allikevel mener Canter at *personlige karakteristikk* virker inn på forbrytelsen, og han sier at de samme karakteristikkene som kommer fram under gjennomføringen av lovbruddet, også er til stede eller synlig i personens hverdagsliv. Canter (Ainsworth 2001:120) hevder at ved å studere kriminell adferd kan man finne spor som forteller noe om gjerningspersonens *arbeidsbakgrunn*. Forbrytelser som antyder nøyaktig, sofistisert og detaljert planlegging kan med større sannsynlighet være begått av en person med høy intelligens og god utdanning. En gjerningsmann som bruker kniv som våpen på en spesielt profesjonell måte kan for eksempel ha jobbet som slakter.

Ainsworth (2001:120) skriver at mens alle disse karakteristikkene ser ut til å spille en rolle, er det særlig bosted og kriminell bakgrunn som har vist seg å være nyttige. Kanskje kommer fellestrekkene mellom Canter og FBI tydeligst frem under denne oppsummeringen. Om ikke Canter setter

karakteristikkene inn i dikotome verdier, er det de samme egenskapene som blir vektlagt som betydningsfulle. Kritikkk er imidlertid også blitt rettet mot Canters forskning.

Vurdering av Canters tilnærming til gjerningsmannsprofilering

Det første som slår en ved Canters tilnærming til gjerningsmannsprofilering i forhold til FBI's tilnærming, er vekten på statistiske prosedyrer. Dette er selvfølgelig fordelaktig da kritikken mot FBI nettopp er dens mangel på slike. Det representerer likevel potensielle ulemper i praktisk sammenheng. En slik overveldende bruk av kompliserte og sofistikerte analysemetoder kan virke skremmende og ubegripelig for personer uten en bakgrunn i psykologi og statistikk. I forhold til FBI's tilnærming er det nettopp dennes lettfattelighet som blir trukket fram som positivt; at polititjenestemenn uten trening i psykologi forstår prinsippene for metoden. Som Ainsworth (2001:133) skriver, kan Canters publikasjoner være vanskelig å forstå for «folk flest». Dette er uheldig da mange polititjenestemenn som kunne dratt nytte av resultatene, innrømmer at de finner poengene vanskelig å forstå og gjøre bruk av i «virkelig» etterforskning.

Palermo og Kocsis (2005:175) hevder det er usannsynlig at perfeksjon noensinne vil nås innenfor en disiplin. Argumentet deres er at det alltid vil være svakheter eller kritiske punkter ved enhver teori, og at det er granskning og drøftelse av disse som driver feltet fremover. Investigative Psychology er som sådan intet unntak. Palermo og Kocsis forteller at kritikkk blir rettet mot assosiasjonen mellom lovbryterkarakteristikker og adferdsmønstre ved åstedet. Canter og Fritzon gjorde en sammenligning av to separate MDS-diagrammer. Palermo og Kocsis hevder at denne teknikken innebærer en indirekte og dermed noe svakere måte å analysere assosiasjonene, sett at disse eksisterer, mellom to sett av mønstre. Alternativet er å analysere assosiasjoner mellom hver variabel innenfor

hvert mønster. Palermo og Kocsis (2005:175) konstaterer at dette stiller spørsmål til styrken på assosiasjonene som kan trekkes mellom de respektive mønster for lovbruddsadfærd og de lovbrøtterskarakteristikkene som kan forutsis på basis av disse for profileringsvirksomhet.

Et ytterligere poeng som trekkes fram av Palermo og Kocsis (2005:176) er verdien av en del av de studiene CIP har gjennomført. Mange av disse studiene tar for seg lovbruddskategorier som er blitt omfattende utforsket i andre disiplinære sammenhenger, og retter seg mot forbrytelser som vanligvis ikke er aktuelle for profilering. Som forfatterne påpeker er det ikke drap i seg selv som krever profilering, da gjerningspersonen oftest kan identifiseres ved tradisjonelle etterforskningsmetoder. I stedet ligger utfordringen i de mer avvikende sakene, der det ikke er åpenbart hvem som er gjerningspersonen(e). Canter og Fritzens studie av brannstiftere er et eksempel på en analyse av noe som er blitt grundig utforsket tidligere. Palermo og Kocsis (2005:176) advarer mot å glemme profileringens hensikt, nemlig å assistere i etterforskning av uvanlige saker som ikke umiddelbart kan løses med tradisjonell etterforskning.

Palermo og Kocsis' poeng er at verdien av forskning på kriminalitet som er typisk og allerede godt utforsket, er diskutabel i profileringssammenheng. Dette da gjerningsmannsprofilering har oppstått som en respons på saker som nettopp er atypiske og fremmede. Studiene i regi av CIP blir derfor kritisert for en ubestemmelig grad av innovasjon i profileringssammenheng, og enkelte hevder Canter og hans kolleger forsøker å finne opp hjulet på nytt (Palermo & Kocsis, 2005:176). Palermo og Kocsis (2005:177) skriver at det til dags dato ikke er blitt utført noe studie av hvor effektive profiler laget i tråd med CIPs tilnærming har vært. Fram til det, kan det vanskelig hevdes at denne tilnærmingen er bedre enn noen annen når det gjelder å produsere hjelpsomme profiler.

Colmann og Norris (2000:111-114) skriver om hvordan enkelte instanser fremstiller seriemord og annen voldskriminalitet som et økende pro-

blem. Coleman og Norris hevder disse instansene kan ha en egen nytte ved å overbetone slike fenomener. I den forbindelse nevner de også Storbritannia og en bølge av nye eksperter med karrierer og forfremmelser å tenke på. Her trekker de fram David Canter som blant de mest fremtredende i profileringsammenheng og sier forskningsmidler og omtale kan oppnås dersom eksperter kan overbevise styringsmaktene om profileringsmetodenes potensial og sin egen ekspertise i feltet (Coleman & Norris 2000:111-114). Forfatterne ser altså påstanden om seriemord og annen voldskriminalitet som en sosial konstruksjon, og dermed i tråd med en alminnelig forståelse av kriminalitetsbegrepet i mange kriminologiske fagkretser. I den grad dette er tilfellet, kunne det samme til dels gjelde behovet for gjerningsmannsprofilering. Ressler og Shachtman (1992:153) skriver som sagt at profileringsvirksomhetens fremvekst var en respons på en økning i antallet seksualforbrytelser og annen voldskriminalitet fra 1960-årene. Ressler (Ressler & Shachtman 1992:32) skriver at han selv lanserte begrepet seriemord, og Canter (2000:28) sier det var seriemordere som brakte profilering som en metode på banen. I den grad FBI har konstruert en ny kategori av lovbrøyttere, og selv har vært med på å presentere omfanget av problemet som større enn det i virkeligheten er, har de, sammen med forskere som Canter, kanskje også konstruert et feilaktig bilde av behovet for gjerningsmannsprofilering.

Sist men ikke minst bør det nevnes at Canter og hans kolleger har bidratt mye i debatten om profileringens fortrinn og mangler, noe som igjen bringer oss til debatten rundt gjerningsmannsprofilering som kunst eller vitenskap. Ved å publisere teoriene deres i tradisjonelle akademiske kanaler, har de åpnet opp for betydelige diskusjoner om profilering er kunst eller vitenskap og de har kommet med et alternativ til forskningen FBI utførte på sytti og åttitallet. Representanter for FBI gir uttrykk for at deres fremgangsmåter til dels er kunst. Ressler og Shachtman (1992:11) beskriver for eksempel hvordan match mellom profil og gjerningsmann i en drapssak hjalp BSU i å foredle *profileringskunsten*. Forfatterne legger

vekt på *kunst*, da de sier metoden ennå ikke hadde utviklet seg til en vitenskap på det tidspunktet. Samtidig som FBI hevder metoden er vitenskapelig ved å ha et statistisk grunnlag, innrømmer de et svakt teoretisk fundament og vektlegger betydningen av subjektiv erfaring for profilerere.

Visst bør empiri og validitet være et obligatorisk grunnlag for enhver metode, men er det ikke naturlig at de som utøver metoden også trekker på sin egen erfaring i møte med nye, beslektede problemer? Uansett arbeidsområde? Dette er mennesker i møte med hendelser som foregår i den virkelige verden, ikke i et laboratorium, og det kan neppe unngås at følelser og tidligere opplevelser til tider fører til dels ubegrunnede slutninger. I følge Hanson og Petterson (1994:4) er det nettopp det at en profilerer i hvert enkelt tilfelle bruker sin egen intuisjon, fantasi og erfaring som gjør mennesket til en bedre profilsaker enn en datamaskin. Canter og hans kollegers publikasjoner har gitt andre forskere en mulighet til å teste de samme eller lignende hypoteser, og etterprøve resultatene. Konsekvensen er at feltet stadig kan utvikles og gis et mer solid fundament. Det antas at dette er veien å gå om man vil gi profileringsvirksomheten anseelse fra omverdenen, både i akademiske kretser og i politiet som helhet. Basert på intervjuer med personer ved Kripas skal det redegjøres for erfaring med gjerningsmannsprofilering i Norge.

4

Gjerningsmannsprofilering i Norge

Prosjektet for adferdsrettet åstedsanalyse ved Kripos

To intervjuer ble gjennomført med to personer som er/var involvert i den såkalte gjerningsmannsprofileringsgruppen ved Kripos. Prosjektet ble startet i tidsrommet 95/96, etter at man hadde sett på hva som ble gjort i Sverige og Danmark på det samme området. Man så at danskene gjorde lite mens svenskene gjorde ganske mye, og hadde en fast gruppe. Gruppen som ble nedsatt på Kripos var ikke fast, men mer en ad hoc gruppe som kom sammen når det var saker som trengte det. I begynnelsen og for det meste av tiden besto gruppens sammensetning av en psykolog, en taktiker eller etterforsker og en kriminaltekniker. I en periode var det to taktikere i gruppen. Det er psykologen og kriminalteknikeren som er intervjuet, og begge har vært med i gruppen fra starten av.

Til å begynne med valgte de å bruke samme navn som i Sverige, dvs. gjerningsmannsprofilering, og dermed gjerningsmannsprofileringsgruppe som tittel på gruppen. Etter hvert viste dette seg å være uheldig, blant annet fordi det skapte urealistiske forventninger, både blant publikum og statsadvokater i forhold til hva de forventet av gruppen. Som både kriminalteknikeren og psykologen påpeker, handlet det aldri om å plukke ut en navngitt gjerningsperson, eller å finne en erstatning for tradisjonelle etterforskningsmetoder. I tillegg ga det assosiasjoner til metoden slik den fremstilles gjennom film og tv, noe som var med på å fremmedgjøre grup-

pen for politiet den skulle samarbeide med. Psykologen nevner imidlertid en annen hendelse som hun mener bidro til navndringen. Hun sier den svenske psykiateren Ulf Åsgård kom til Norge i 1997 for å bistå i forbindelse med Birgitte Tengs-saken og siktelsen av fetteren til avdøde. Åsgård er hennes motpart i den svenske gjerningsmannsprofileringsgruppen, og i den forbindelse laget han en analyse av adferden på åstedet og den siktedes forklaring, noe som verken er blitt gjort før eller siden i Norge. Altså en ren analyse; er fetteren gjerningsmannen? Åsgård svarte ja. Analysen laget Åsgård på bakgrunn av faktiske funn på åstedet og et avhør der en rekke spørsmål kunne vært stilt til gjennomføringen. Avhøret ble verken tatt opp på bånd eller video, og siktedes uttalelser ble ikke skrevet ned underveis, men sammenfattet noen dager eller uker senere. Resultatet ble derfor at man ikke kunne vite sikkert hva som egentlig ble sagt og hvordan det ble forstått. Psykologen antar at en kombinasjon av uforsvarlige arbeidsmetoder og menneskelig svikt førte til en feilaktig analyse fra Åsgårds side og dermed et svært negativt inntrykk av gjerningsmannsprofilering og hva det kan oppnå. Resultatet ble at den norske gruppen skiftet navn fra «gjerningsmannsprofilering» til «adferdsrettet åstedsanalyse» rundt år 2000.

Både kriminalteknikeren og psykologen sier de har hatt et nært samarbeid med den svenske gruppen og til å begynne med fikk en innføring i hvordan deres gruppe var bygd opp og hvordan de jobbet. Etter hvert fikk de også en del kursing i forbindelse med utenlandsopphold i Nederland, i Stockholm der FBI holdt et fellesnordisk kurs samt ved Universitetet i Liverpool. Hensikten hevdes å hele veien ha vært å få med seg kjente problemstillinger og arbeidsformer innenfor det som er gjerningsmannsprofilering. Allikevel har det særlig vært FBI, og Sverige og Nederland som har vært toneangivende for den måten gruppen ved Kripos har jobbet. Det kan tenkes at dette har gitt gruppen en posisjon eller orientering nærmere tradisjonell politikultur enn om Canters tilnærming hadde vært dominerende. I så fall kan dette bekrefte politikulturen som lite skriftlig

da noe litterært materiale ikke er blitt utarbeidet av gruppen. Politikultur vil bli nærmere diskutert i kapittel 10. Kriminalteknikeren sier at da gruppen var aktiv, brukte de svenskene til kvalitetssikring ved enten å få den svenske gruppen til Oslo, eller selv reise til Stockholm og gå gjennom sakene sammen. Den svenske gruppen hadde allerede eksistert i 5-6 år da den norske startet, og hadde kriminalteknikere, taktikere, og en psykiater på fulltid, samt en rettsmedisiner i 25 % stilling.

Det har vært laget flere profiler i forbindelse med norske kriminalsaker. I tillegg har det blitt laget, om ikke profiler, så vurderinger av et antall mistenkte i saker. Norske saker som blir trukket frem er Baneheia-saken, Lode-saken, en brannsak i Fagernes, og en drapssak i Ørje. På spørsmål om han tror profilene de har laget har ført frem, svarer kriminalteknikeren at de, uten å være etterpåkloke, har skriftlig materiale som viser at de i Baneheia-saken tidlig var inne på hvilke trekk den sannsynlige gjerningsmannen hadde. Dette oppmuntret etterforskningsledelsen da det ble vanskelig å knytte tekniske bevis til de mistenkte, om at de var på rett vei. Han sier videre at de var inne på det meste i Lode-saken, men at det ikke førte til en oppklaring da taktikerne ikke fikk mannen med i de innledende rundspørringene. Dette illustrerer hvilken betydning et fullstendig data-materiale har, og betydningen av at alle opplysninger som kommer fram under etterforskningen stemmer, for den videre profileringsanalysen.

Både psykologen og kriminalteknikeren virket nøkterne i forhold til hva de forventet av profilering som arbeidsmetode, og var ikke fremmed for den kritikken som er blitt rettet mot FBIs klassifiseringssystem. Samtidig ble det påpekt at Canter nærmer seg feltet fra et annet faglig ståsted, og til tross for å ha startet en skoleretning, ikke har fornyet seg faglig og gått videre. Det gjenstår å se om Canters funn kan gjøres fra andre innfallsvinkler.

Gruppen ved Kripos er pr. i dag fremdeles formelt i drift, men ikke aktiv. Både kriminalteknikeren og psykologen er bevisst på at en skepsis er gjeldende i politiet og sier et velfungerende samarbeid er umulig om man ikke har etterforskningsledelsen på sin side. De hevder at å ha en slik gruppe ved Kripos kan være nyttig som et supplement til tradisjonelle etterforskningsmetoder. Gruppen kan fungere som rådgivende og gi innspill til alternative forklaringer. Allikevel er de tvilende til ledelsens vilje til å satse på dette for øyeblikket.

Gjerningsmannsprofilering – noe for norske forhold?

Innledningsvis ble det antydnet at gjerningsmannsprofilering neppe er en velkjent metode i Norge. At den ikke har vært en fast del av politiets praksis, kan ha sammenheng med karakteren ved norsk kriminalitet. At det likevel skjer noe på feltet i Norge, er gruppen ved Kripos en dokumentasjon på. Videre omhandler siste kapittel i Bjørklunds bok «Politipsykologi» temaet gjerningsmannsprofilering. I boken, som tidligere var pensum ved grunnutdanningen på Politihøgskolen, skriver Bjørklund (1997:338) at det trolig er to forhold som motvirker bruk av psykologisk profilering i Norge. Det ene knytter seg til økonomiske rammer for avklaring av lovbrudd. Han skriver at i enkeltsaker kan det være vanskelig å vurdere på et tidlig stadium om lovbruddet inneholder så få kriminaltekniske spor at det er hensiktsmessig å supplere etterforskningen med psykologisk profilering. Det andre forholdet knytter seg til tilgang på nødvendig kompetanse. Norge er et lite land med få saker som synes å kreve profilering, og behovet for slike metoder er derfor ikke åpenbart⁶. Bjørklund skriver at det videre er et spørsmål om hvilke yrkeskategorier som har den nødvendige kompetansen. I USA har de fleste profilerere grunnutdannelse som

⁶ Bjørklund gir ikke uttrykk for kjennskap til gruppen ved Nye Kripos som ble startet i tidsrommet 95/96. I boken, som er gitt ut i 97, skriver Bjørklund at det kan være interessant å vurdere en spesialenhet underlagt Kripos. Han sier at denne imidlertid bør utvikles tett opp til modeller som er utviklet ved EBG (Enheten för Brottsanalys og Gärningsmannaprofiler) ved Rikskrim.

psykologer. Det er et uavklart spørsmål hvorvidt politiutdannet personell kan videreutdannes til profilerere.

Ressler og Shachtman (1992:153) begrunner behovet for profileringsvirksomhet ut ifra en økning i antallet registrerte seksualforbrytelser og annen voldskriminalitet mot fremmede. Kildematerialet påpeker at lovbruddskategoriene som er egnet for profilering er drap, seksualforbrytelser og brannstiftelse. Disse bør videre utføres i serie og mot fremmede ofre. Bjørklund (1997:338) hevder at vi har få saker som krever psykologisk profilering. I den forbindelse skal det i korthet redegjøres for kriminalstatistikkens tall for etterforskning av disse lovbruddskategoriene i Norge. Deretter følger en kort diskusjon av potensielle feilkilder i forhold til kriminalitetens omfang og utvikling. I perioden 1994-2005 er antallet etterforskede saker av typen «forsettlig forvoldelse av ildebrann» 1818, og de utgjør 0,053 % av alle etterforskede forbrytelser. De tilsvarende tallene for seksualforbrytelser er 34211, som utgjør 0,99 % av alle etterforskede forbrytelser i samme periode. Seksualforbrytelser har en bred definisjon i den norske kriminalstatistikken og inkluderer lovbrudd som incest, pornografi, seksuell omgang med barn under seksuell lavalder med mer, i tillegg til voldtekt og voldtektsforsøk som nok er viktigst i denne sammenheng. Tallene for voldtekt beløper seg til 5731, det vil si 0,17 % i perioden 1994-2005. Drap faller inn under kriminalstatistikkens «Forbrytelser mot liv, legeme og helbred», med et antall på 434, og prosentandelen 0,01 av alle etterforskede forbrytelser (Kriminalstatistikk 2007, tab.6). Når det gjelder drap har man sett en økning fra sekstiårene. Mens det på seksti og syttitallet ble registrert henholdsvis 111 og 219 etterforskede drap i Norge, er antallet 403 for åttitallet og 374 for nittitallet. Etter årtusenskiftet har antallet drap nådd 237 i 2005 (Kriminalstatistikk 2007, tab.5).

Med prosentandeler på 0,053, 0,99, 0,17 og 0,01 er det klart at disse lovbruddskategoriene utgjør en liten andel av den registrerte kriminalite-

ten i Norge. Kriminalstatistikken tar verken hensyn til relasjon mellom offer og gjerningsperson eller hvor mange forbrytelser av samme type en gjerningsmann har begått. Det er derfor uklart i hvilken grad profileringspreferanse for fremmede ofre og forbrytelser i serie kan oppfylles i disse sakene. Det er flere potensielle problemer knyttet til å måle kriminalitet ved hjelp av kriminalstatistikk. Som Høigård (1997:69) sier må det totale kriminalitetsbildet deles i skjult og registrert kriminalitet. Sistnevnte er det rettsvesenet kommer i kontakt med, mens den skjulte kriminaliteten omfatter alle lovbrudd som ikke blir oppdaget eller anmeldt. Omfanget av den skjulte kriminaliteten vet vi ikke noe om. Enda mer problematisk blir det om man skal måle kriminalitetsutvikling over tid, som jo er Ressler og Shachtmans (1992:153) sentrale argument for USAs vedkommende. Christie (1982:35) skriver at en måling av den virkelige kriminalitetsutviklingen egentlig krever at en forandrer spørsmålene for hver gang. Dette fordi handlinger forandrer mening, 100kr betyr ikke det samme i 1970 som i 1870, og fordi gamle lovbrudd forsvinner mens nye kommer til i takt med samfunnsutviklingen. Christie (1982:46) hevder kriminalitetsutviklingen kan skyldes at bestemte handlinger forekommer oftere enn før, altså en faktisk kriminalitetsøkning, at bestemte typer handlinger oftere oppfattes som kriminelle nå enn før, eller at bestemte typer handlinger nå kontrolleres mer enn før av politiet. Antakelig skjer det en vekselvirkning mellom disse tre forholdene skriver Christie. I artikkelen *Voldskriminalitetens utvikling*, beskriver Olaussen (1995:97) hovedtrekk ved utviklingen i Norge etter 1970. Olaussen hensikt er å belyse endringer i befolkningens utsatthet for vold de siste tjue årene ved hjelp av det han kaller hovedkildene for voldskriminalitet; kriminalstatistikk og offerundersøkelser i representative utvalg av befolkningen. Offerundersøkelsene har fordelen at de kan fange opp kriminalitet uavhengig av om denne er anmeldt og dermed registrert, eller ikke. Videre kan de fortelle mer om årsakene til hendelsene og konteksten volden fant sted i (Jupp, Davis & Francis 2000:55). Olaussen (1995:113) fant at kriminalstatistikken og

offerundersøkelsene i utgangspunktet ga et motsetningsfylt bilde av utviklingen. Mens kriminalstatistikken viser en økning for både sytti og åttiårene, forteller offerundersøkelsene at antallet voldshandlinger økte noe på syttitallet, men holdt seg nokså stabilt gjennom åttiårene. Med utgangspunkt i offerundersøkelsene fant Olaussen at både kvinner og menns utsatthet for vold økte i syttiårene, og at voldskriminaliteten dermed hadde en faktisk økning. Dette forklarer Olaussen (1995:99) til dels ved kvinners økte deltakelse i utelivet, dels ved en lavere toleranseterskel hos menn for hva som oppfattes som vold. Det vil si at de hurtigere anmelder mindre alvorlige voldshandlinger enn tidligere. Tråder kan eventuelt trekkes til Norbert Elias og «The civilizing prosess» (Garland 1990). I forhold til seksualforbrytelser er det kanskje slik at kvinners tilbøyelighet til å anmelde voldtekt og seksuelle overgrep fra fremmede har steget, ikke så mye den faktiske forekomsten av denne typen kriminalitet. Olaussen referer til Otnes (1989 i Olaussen 1995:100) og Kristiansen (1992 i Olaussen 1995:100) for å forklare motsetningene mellom kriminalstatistikken og offerundersøkelsene. Mens kriminalstatistikk fanger opp etterforskede *voldshandlinger*, fanger levekårsundersøkelser opp *voldsoffer*. Antallet etterforskede voldshandlinger kan ha steget uten at andelen av befolkningen som rammes har blitt større. Videre kan den samme andelen voldsoffer ha blitt rammet av gjennomsnittlig flere handlinger pr. år i åttiårene enn i syttiårene. Levekårsundersøkelsene indikerer nemlig at mye vold er konsentrert til et begrenset antall ofre. I tillegg argumenterer Olaussen (1995:102-112) for at kriminalstatistikken bilde i stor grad skyldes statistiske endringer i forbindelse med subsumpsjonspraksis og politiets overgang til STRASAK.

Kan en gjennomgang av kriminalstatistikk som ovenfor besvare hvorvidt det foreligger et reelt behov for gjerningsmannsprofilering i Norge? Kriminalstatistikken forteller at disse lovbruddskategoriene utgjør en minoritet i norsk kriminalitet. Samtidig blir det hevdet at kriminalstatistikken gir et feilaktig bilde av det faktiske omfanget, og at mørketallene

kan være store. Christies konklusjon (1982:58) er at tallene for drapsutviklingen i syttiårene som er den aktuelle perioden for hans undersøkelse, medfører riktighet til tross for potensielle feilkilder. Men at behovet for profileringsvirksomhet i Norge uten videre skal kunne begrunnes med en økning i alvorlig voldskriminalitet og drap, er tvilsomt ut ifra Olaussens (1995) undersøkelse. Denne illustrerer at en rekke andre faktorer kan forklare kriminalitetsbildet og at registrert omfang og eventuell stigning må skilles fra de faktiske forhold. Når det gjelder kriminalstatikkens feilkilder og usikkerhet knyttet til mørketall er dette naturligvis også et problem i USA, Storbritannia og andre steder. Det bør også poengteres at den kriminalitet som profilering retter seg mot, er marginal også i de landene hvor metoden er mest utbredt. Forskjellen er imidlertid at fordi land som USA og Storbritannia har et større befolkningsantall og flere lovbrudd, vil kriminalitet av denne typen skje oftere og på den måten indikere et større behov for profilering.

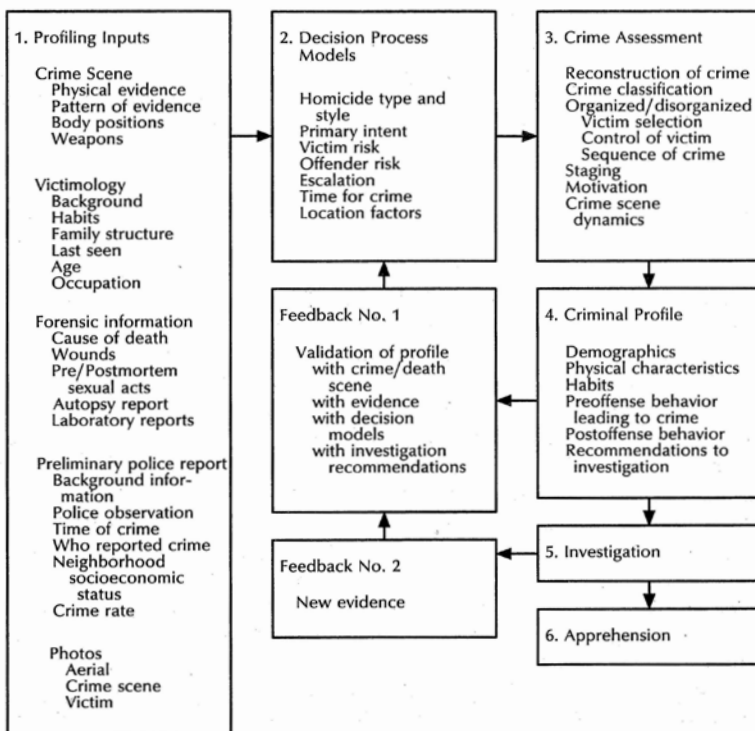
5

Profileringsprosess og profilers opplevde nytteverdi

Hittil er det det teoretiske grunnlaget eller prinsippene for å drive gjerningsmannsprofilering som er behandlet. For videre å undersøke forholdet mellom teori og praksis skal dette kapittelet vise hvordan man går frem når man skal lage en profil av en ukjent gjerningsmann. Her er det hovedsakelig tatt utgangspunkt i FBI's fremgangsmåte slik den presenteres hos Ressler, Burgess og Douglas (1988). Underveis skal det trekkes inn relevant materiale slik det kom frem under intervjuene ved Kripos. Canters bidrag til feltet vil derfor ikke være inkludert i denne framstillingen. Til sist presenteres et utvalg studier av hvorvidt profilene har vist seg å være treffsikre og til hjelp i etterforskning.

FBI's prosessmodell for profilering

Ressler, Burgess og Douglas (1988:135) sier at prosessen en profilerer går gjennom for å lage en gjerningsmannsprofil, ligner den klinikere bruker når de stiller en diagnose og lager en plan for behandling: data samles inn og blir analysert, situasjonen rekonstrueres, hypoteser formuleres, en profil blir utviklet og testet og resultatene rapporteres tilbake. Prosessen deles inn i seks stadier som illustreres av modellen på neste side. Den samme modellen er for øvrig blitt oversatt til norsk av gjerningsmannsprofileringsgruppen på Kripos. Hvert trinn i modellen blir kommentert.

(Fra Ressler, Burgess & Douglas 1988:137).

1. *Innsamling av informasjon.* Ressler, Burgess og Douglas (1988) prosedyre representerer en såkalt off-site prosedyre slik den utføres av NCAVC (National Centre for the Analysis of Violent Crime) ved FBI. Det vil si at profilereren ikke er fysisk til stede og observerer åstedet, men får all nødvendig informasjon fra etterforskere, teknikere og andre som jobber med saken. Kriminalteknikeren ved Kripos påpeker imidlertid betydningen av å være til stede selv på åstedet og se dette med egne øyne, da det kan være tilleggsinformasjon som ikke kommer godt nok fram i rapporten. Han har derfor selv foretrukket å være med til åstedet når den vanlige åstedsundersøkelsen er ferdig.

Psykologen vektlegger at det også er visse typer informasjon de ikke vil ha. Dersom gruppen får beskjed om at politiet allerede har mistanke til en bestemt person, eller at det for eksempel er en sjalu ektemann involvert, er dette informasjon som kan styre formuleringen av profilen. Det er ikke bekreftelse av mistenkte, profilering eller adferdsrettet åstedsgranskning handler om påpeker psykologen.

2. I *beslutningsfasen* begynner organiseringen av informasjon inn i et meningsfullt mønster. Her vurderes gjerningsmannens motivasjon og hvorvidt offeret utgjorde en høy eller lav risiko. Man er også interessert i å kartlegge hendelsesforløpet i forbrytelsen, blant annet for å vurdere gjerningsmannens eventuelle erfaring fra lignende lovbrudd og vedkommendes potensial for å begå flere og eventuelt mer alvorlige handlinger. Tidspunktet kan også ha betydning. Hvis forbrytelsen ble utført på formiddagen, kan det for eksempel slutes at gjerningsmannen kan være arbeidsledig, jobber kveldstid eller har en jobb der han beveger seg mellom ulike steder.
3. *Vurdering/analyse av den kriminelle handlingen* innebærer en rekonstruksjon av hendelsesforløpet og adferden hos både gjerningsperson og offer. Ressler, Burgess og Douglas (1988:142) sier det er her gjerningsmannen og åstedet vurderes i forhold til kategoriene organisert/disorganisert. Bruk av alkohol eller narkotiske stoffer i tillegg til panikk og stress som resultat av hendelser under forbrytelsens gjennomføring, er faktorer som må vurderes i forhold til trekk ved åstedet.
4. *Formulering av profilen*. Dette stadiet innebærer en beskrivelse av den type person som med sannsynlighet har begått forbrytelsen og inneholder informasjon om alle de egenskaper åstedet antyder at vedkommende har. Kriminalteknikeren ved Kripas beskriver gruppens arbeidsform som en kombinasjon av enkeltarbeid og samarbeid. Når informasjonen var samlet inn kunne de sitte hver for seg og lese gjennom rapportene. Kriminalteknikeren kunne eventuelt ta kontakt med teknikerne som var involvert i saken for tilleggsopplysninger, psyko-

logen vurderte materialet opp mot psykologiske teorier mens taktikeren kanskje gikk inn og leste vitneavhør. Muligens var det aktuelt å snakke mer med vitner på åstedet, høre om de hadde vært der før og om noe var annerledes nå enn tidligere. Deretter kom de sammen og diskuterte til de hadde jobbet fram en rapport. På basis av denne rapporten skriver Ressler, Burgess og Douglas (1988:145) at strategien for den videre etterforskningen kan formuleres, blant annet i forhold til hvordan individet vil reagere på ulike fremstøt fra politiet.

5. *Etterforskningen*. En skrevet rapport blir dermed vedlagt den pågående etterforskningen. Etterforskningsstrategiene som ble formulert i trinn 4 blir anvendt og mistenkte som matcher profilen blir evaluert. Dersom identifisering, pågripelse og innrømmelse blir resultatet, er profilens mål blitt innfridd. Dersom ny informasjon kommer inn, for eksempel i form av et nytt drap med lignende karakteristikk, og/eller ingen mistenkte er blitt identifisert, går profilereren tilbake til trinn 2 og foretar en revaluering.
6. *Pågripelsen*. Når en mistenkt er pågrepet undersøkes samsvaret mellom utfallet og de forskjellige stadiene i profileringsprosessen. Når den mistenkte innrømmer skyld vektlegger Ressler, Burgess og Douglas (1988:146) betydningen av å foreta et detaljert intervju for å undersøke validiteten ved den totale profileringsprosessen.

Ressler, Burgess og Douglas (1988:151) konkluderer at psykologisk profilering har vist seg å være et nyttig verktøy for lovhåndhevelsespersonal ved etterforskning av voldelig, tilsynelatende motivløs kriminalitet. De sier prosessen har bidratt vesentlig i oppklaring av mange saker fra slutten av syttiårene. Videre skal det redegjøres for en studie som har undersøkt dette.

Studier av profilers treffsikkerhet og nytteverdi

Ainsworth (2001:114) skriver at FBI er lite villige til å la samfunnsforskere teste resultatene deres på en systematisk og objektiv måte. Mye av det publiserte materialet som finnes, er skrevet av pensjonerte profilerere og agenter som ser tilbake på sin tid i byrået, og informasjonen de gir virker ofte motstridende. Det er også grunn til å være kritisk i forhold til de sakene de trekker frem. Som Ainsworth (2001:110) sier er det vanskelig å avgjøre hvorvidt de profilene som har vist seg å være korrekte og har bidratt til oppklaring av saken, representerer majoriteten eller av minoriteten av profiler. Med utgangspunkt i Palermo og Kocsis (2005) skal kort nevnes to studier av Pinizzotto (1984) og Pinizzotto og Finkel (1990) som tok sikte på å måle validiteten ved profileringsprosessen og profilering slik det praktiseres av personell med bånd til FBI. Det kan være verdt å nevne at forskerne var tilknyttet FBI's Enhet for Adferdsvitenskap. Palermo og Kocsis (2005:146) skriver at dette arbeidet er spesielt da det representerer den første empiriske undersøkelse av profilering publisert i akademiske medier. Studiet skiller seg derfor fra publikasjoner av den mer anekdotiske typen som Ressler og Shachtmans (1992) bok er et eksempel på. Videre skriver Palermo og Kocsis at det første studiet av Pinizzotto (1984 i Palermo & Kocsis 2005:147) innebar feedback i form av en spørreundersøkelse ved politidistrikter som hadde kontaktet FBI for assistanse i form av profilering i pågående etterforskninger. Av 192 forespørsler fra de utvalgte politidistriktene til FBI, ble 46 % av profilene ansett som nyttig i etterforskningen, men bare 17 % ble sagt å være til hjelp i den faktiske identifiseringen av gjerningspersonen. Videre ble 17 % av profilene som ble laget ansett som fullstendig verdiløse av utvalget. Majoriteten av respondentene, 77 %, mente allikevel at profilene hadde vært hjelpsomme ved til en viss grad å styre etterforskningen. I følge Palermo og Kocsis (2005:150) illustrerer dette profileringens rolle som et etterforskningsverktøy heller enn en oppklaringssteknikk. Det andre studiet av Pinizzotto og Finkel (1990 i Palermo & Kocsis 2005:150) involverte en serie av kvasi-eksperimentelle studier

der forskerne sammenlignet profileres ferdigheter og treffsikkerhet med ulike kontrollgrupper. Dette gjorde de ved å ta utgangspunkt i en tidligere løst drapssak og en voldtektssak. Profilererne besto av instruktører ved FBI's Enhet for Adferdsvitenskap og politipersonell som hadde fått trening ved enheten. Kontrollgruppene besto av politipersonell uten slik trening, psykologer og universitetsstudenter. Pinizotto og Finkel fant at profilererne, sammenlignet med kontrollgruppene, skrev lengre og mer detaljerte rapporter i begge sakene. Når det gjaldt å forutsi drapsmannens karakteristikk indikerte imidlertid studiet at profilererne ikke klarte dette mer nøyaktig enn noen av kontrollgruppene. Faktisk skåret profilererne gjennomsnittlig lavere enn alle de andre gruppene. Resultatene var noe bedre i voldtektssaken, der profilererne skåret litt høyere enn kontrollgruppene (Palermo & Kocsis 2005:150). Cope refererer til Copsons studie fra 1995 (i Cope 2003:350) av gjerningsmannsprofilering i engelske politistyrker som fant en del forvirring blant polititjenestemennene i forhold til hvordan de skulle bruke rådene som ble gitt i profilene. 4 av 5 respondenter mente at profilene hadde økt kunnskapen om gjerningspersonen, men mindre enn 3 % mente at profilen hadde ført til en identifisering av denne. I følge Copson reflekterte funnene den ofte misforståtte og uklare hensikten med profilering – hvorvidt metoden er ment å gi råd, veilede etterforskningen eller brukes i retten for å understøtte siktelsen (Cope 2003:350). Det er uvisst hvilken tilnærming til profilering polititjenestemennene i denne undersøkelsen var kjent med.

På grunnlag av disse studiene kan gjerningsmannsprofilering med vanskelighet hevdes å være en uforbeholden suksess. Spesielt er kanskje resultatene fra Pinizotto og Finkels siste studie foruroligende i forhold til profilerernes egentlige autoritet på området. Dersom profilererne som en yrkesgruppe med spesiell skoleing og trening ikke kan forutsi en ukjent gjerningspersons karakteristikk bedre enn for eksempel politipersonell uten slik trening kan det stilles spørsmål ved nødvendigheten av førstnevnte personell. Kanskje representerer gjerningsmannsprofilering til dels en for-

malisering av en tradisjon som kriminaletterforskere uformelt tar i bruk når de arbeider med en sak og forsøker å identifisere gjerningspersonen. At profilering ikke tilfører så mye nytt til politiets praksis, men er mer en systematisering av allerede eksisterende, uformelle rutiner inn i en håndfast ramme. I så fall, kan dette videre ha konsekvenser for profileringens forankring som enten kunst eller vitenskap? Svaret virker noe motstridende. Kunstargumentet kan sies å svekkes ved at samsvaret er så høyt mellom uavhengige personer og profilerere, det ser ikke ut til at personlige egenskaper og kreativitet er avgjørende. Men samtidig ser det ikke ut til at undervisningen og treningen disse profilererne har gått gjennom har forsterket evnen til å tolke gjerningspersonens karakteristikk ut ifra åstedet heller. Dermed kan det vanskelig hevdes at vitenskapsargumentet, i relasjon til påstanden om at lærte teknikker er det som skal til, støttes i særlig grad. Videre var kontrollgruppenes faglige bakgrunn såpass forskjellig at det er lite trolig svaret ligger i der.

Lovbryter versus lovlydig – et kvalitativt skille?

Et av målene med denne rapporten er å sette gjerningsmannsprofilering inn i en ramme av kriminologisk teori. Det er rimelig å anta at de fleste som jobber med kriminaletterforskning har et sammensatt syn på hvorfor folk begår kriminelle handlinger, de vektlegger ikke bare en faktor som årsaksgivende. Sannsynligvis varierer det i hvilken grad de er bevisst de bakenforliggende årsakene. Når en etterforskning pågår er det å løse saken første prioritet. Tekniske spor kommer først, og teorier om gjerningspersonens sosiale bakgrunn og hvilke kausale faktorer som på ulike nivåer kan ha utløst handlingen blir mindre viktig. Ainsworth (2001:19) argumenterer imidlertid for at ethvert forsøk på profilering bør begynne med en forståelse av de mange faktorer som fører til kriminell adferd. Slik kunnskap vil kunne hjelpe i tolkningen og forståelsen av kriminelle handlinger. Dette gir en anledning til å vurdere i hvilken grad det finnes paralleller i kriminologiens teorier om perspektiver på kriminalitet og de prinsippene som ligger til grunn for gjerningsmannsprofilering.

I følge Hauge (2001:13) er det tre hovedtyper av kriminologiske teorier som forsøker å forklare hvorfor noen begår lovbrudd; *adferdsteorier*, *normteorier* og *håndhevelsesteorier*. *Adferdsteoriene* søker å forklare forskjellene mellom kriminelle og lovlydige og hvorfor noen blir kriminelle og andre ikke. Teoriene har ofte hatt karakteren av hva Høigård (1997:23) kaller Type Folk- forskning, der det trekkes et kvalitativt skille mellom

lovbrytere og ikke-lovbrytere. Hauge (2001:15) hevder videre at mer sosiologisk orienterte adferdskriminologer ser kriminalitet som et utslag av sosial og kulturell læring, der årsaken til kriminaliteten finnes i det sosiale miljøet, ikke individet. Videre er det andre som hevder forklaringen ligger på samfunnsnivå, og at kriminaliteten er et utslag av større endringer i samfunnets organisering. Adferdsteoriene forklarer dermed kriminalitet på individ-, gruppe- eller samfunnsnivå. *Norm- og håndhevelsesteoriene* er derimot opptatt av hvilke omstendigheter som fører til at visse handlinger defineres som lovbrudd og til at det gripes inn ovenfor lovbrudd. Hauge (2001:17) sier man fra slutten av 1950-årene begynte å se nærmere på hvordan straffelovgivningen ble til, og mange mente loven var bestemt av de maktforhold og interessekonflikter som til enhver tid eksisterte i samfunnet.

Diskusjonen i dette og de to neste kapitlene skal handle om prinsippene for gjerningsmannsprofilering i forhold til kriminologisk teori. Mye av argumentasjonen for profilering vil sannsynligvis kunne ses i lys av adferdsteoriene. I dette kapitlet skal det først og fremst handle om det skillet som ser ut til å eksistere mellom teorier som beskriver kriminalitet som en forlengelse av lovlydig, konform adferd, en slags *hverdagslivets kriminologi*, og teorier som beskriver kriminelle som grunnleggende eller kvalitativt forskjellig fra den lovlydige befolkningen, dvs. *kriminologien om de andre* (Garland 2001). En diskusjon av synet på lovbrytere som noe umenneskelig, noe i nærheten av monstre, faller inn under disse. I forhold til profilering bør det nevnes at dette riktignok er en metode som hevdes å egne seg best i forhold til kriminalitetstyper som voldtekt, drap og brannstiftelse. Dette er ikke typisk hverdagskriminalitet, men alvorlige handlinger som er de vanskeligste å forklare ut ifra påstander om at de som begår slikt ikke skiller seg særlig fra den lovlydige befolkningen. Likevel kan det kanskje hevdes at kategorien organiserte gjerningsmenn, i den grad denne kategorien er reell, viser til en type lovbryter som, i alle fall tilsynelatende, lever og er som «folk flest».

Hverdagslivets kriminologi versus kriminologien om de andre

Garland (2001:182) sier to nye strømninger i kriminologisk tenkning har oppstått de siste tjue årene. Disse står i sterk kontrast til hverandre, og til den sosiale velferds kriminologien der kriminalitet blir sett som resultatet av sosial deprivasjon. Sistnevnte er en tradisjon som fremdeles dominerer i mange kretser, som i sosiologisk orientert kriminologi. Strømningene, som begge er en kritisk reaksjon på den oppfattet feilslåtte straffemodernismen, og attraktive for politikere og lovgivere, kaller Garland *hverdagslivets kriminologi* og *kriminologien om den andre*.

Hverdagslivets kriminologi beskriver Garland som senmoderne i karakter og orientering. Ved å vektlegge instrumentelt rasjonelle, moralsk nøytrale og kunnskapsbaserte, pragmatiske løsninger gjennom tiltak som situasjonell forebygging og rutineaktivitets teori kan denne kriminologien sies å fortsette de modernistiske temaene i irettesettende eller korreksjonskriminologi. Forskjellen er imidlertid at man nå legger vekt på endring av situasjoner og opportunistiske strukturer heller enn reform av avvikere og situasjonell endring i stedet for sosial endring. Videre legger teorien vekt på at sosial orden først og fremst handler om integrering av systemer. Det er ikke mennesker som må endres og integreres, men de sosiale prosesser og rutiner de besitter. I stedet for å henvende seg til mennesker og deres moralske holdninger og psykologiske disposisjoner, retter hverdagslivets kriminologi seg mot muligheter, strukturer og situasjoner i omgivelsene. Det settes en parentes rundt gjerningspersonen og vedkommende antas å være rasjonell og handle på bakgrunn av situasjonelle muligheter.

Den andre strømmingen av kriminologiske teorier, *kriminologien om den andre*, kaller Garland (2001:183) antimoderne. Dersom hverdagslivets kriminologi neddramatiserer kriminaliteten ved å behandle den som en naturlig del av livet, oppdramatiserer denne tilnærmingen kriminaliteten ved å se den som katastrofal og beskriver den i termer som krig og sosialt

forsvar. Disse hevder straffemodernismen og samfunnet som skapte den er oversensitive for å ta i bruk straff og disiplin, og overser det naturlige ved gjengjeldelsestanken som har ført til manglende evne til å håndheve lov og orden og respekt for autoriteter. Det argumenteres videre for at dette har utløst den flom av kriminalitet, uorden og sosiale problemer som karakteriserer den senmoderne perioden. Garland skriver videre at disse teoriene er ikke-liberale ved å anta at visse kriminelle rett og slett er onde og farlige, og dermed iboende forskjellig fra resten av oss. En passende reaksjon fra samfunnet er derfor sosialt forsvar mot disse fiendene, og ikke bry oss med tanker om deres velferd og muligheter for rehabilitering. Å behandle slike kriminelle som forståelige, slik kriminologi tradisjonelt har gjort, vil være å menneskeliggjøre dem, å se oss selv i dem og dem i oss (Garland, 2001:184).

Strømningene Garland beskriver er altså to ulike måter å se på kriminelle og andre avvikere. De kan ses som «en av oss», eller de kan ses som «de andre». Begge disse retningene er på motsatt vis reaksjoner på velferdskulturen og den nærstående korreksjonskriminalologien. Garland (2001:41) sier korreksjonskriminalologien anså kriminalitet som et sosialt problem som manifesterte seg i form av individuelle kriminelle handlinger. Av disse ble handlinger som virket alvorlige, gjentakende eller irrasjonelle sett på som symptomer på kriminell eller avvikende adferd, dvs. underliggende disposisjoner typisk funnet i dårlig sosialiserte eller mistilpassede individer. Det kan her virke berettiget å trekke en parallell over til kategorien av gjerningsmenn FBI kaller disorganiserte. Garland (2001:42.) skriver videre at sentralt for korreksjonskriminalologien var å skille de normale fra de patologiske, med hovedvekt på sistnevnte. Fokuset var altså rettet mot «den kriminelle karakter», eller det man tidlig på 1900-tallet kalte «den psykopatiske gjerningspersonen». Hverdagskriminaliteten ble i stor grad oversett av talsmenn for korreksjonskriminalologien. Den mistilpassede gjerningspersonen var problemet, og korreksjon eller rehabilitering var løsningen. Årsaksforklaringene pekte mot personlighetstrekk

og holdninger, og fokuserte, inspirert av arbeidet til Freud, på dype, underliggende forklaringer, ubevisste konflikter og psykologiske traumer. Ansett som overfladiske og av liten forklarende verdi, ble opportunistiske, tilfeldige eller rasjonelt motiverte handlinger helt utelatt. I sentrum sto å identifisere de individuelle karakteristikker som skilte «kriminelle personligheter» fra andre, og korrelere disse med andre forhold som kunne si noe om årsaker (aetiologi) og behandling.

Garland (2001:43-44) påpeker likevel at da korreksjonskriminologien blomstret i Storbritannia og USA rundt 1950-tallet, var de fleste talsmenn for denne retningen verken tilhengere av streng determinisme eller hevdet at den typiske gjerningsperson var syk eller patologisk. Vider skriver han at det i dag har vært et skifte både i oppmerksomhet og prioritet. Den alminnelige, opportunistiske forbryter er satt i fokus for kriminologiske studier og kontrollpraksis, mens den patologiske forbryter er mindre fremstående. Som Garland (2001:187) sier er en interesse for mindre alvorlig kriminalitet, at situasjonell kontroll former adferd og at avskrekkende straff er ressurser for kriminalitetskontroll felles for både *hverdagslivets kriminologi* og *kriminologien om den andre* i dag.

Å bekjempe monstre

Et opplagt spørsmål videre er hvorvidt profileringslitteraturen vitner om forståelse av gjerningspersoner som rasjonelle aktører motivert til kriminalitet av muligheter og situasjoner i omgivelsene, eller som patologiske personligheter disponert for kriminalitet? Betraktes en gjerningsperson som en av oss, eller som noe atskilt fra den lovlydige og kanskje bare hverdagskriminelle befolkningen? Lovbruddskategoriene som er pekt ut som egnet for profilering gir oss et spor. De har i seg selv en tilknytning til både korreksjonskriminologi og *kriminologien om den andre*. Med tittelen «Whoever fights monsters» uttrykker Ressler og Shachtman (1992) videre sitt syn tydelig. Boken, som er Resslers selvbiografi fra årene som profilerer i FBI, føyer seg inn i rekken av litteratur som fokuserer på de

mest brutale og oppsiktsvekkende sakene. Underveis kommer Ressler med observasjoner som;

«... it was his eyes that really got me. I'll never forget them. They were like those of the shark in the movie Jaws. No pupils, just black spots. These were evil eyes that stayed with me long after the interview».

(Ressler & Shachtman 1992:19).

Ressler og Shachtman (1992:32) hevder at mennesker som begår forbrytelser mot andre mennesker, der økonomisk vinning ikke er en motiverende faktor, er en annen «rase» enn ordinære kriminelle. Mordere, voldtektsmenn og barnemishandlere søker en form for emosjonell tilfredsstillelse og det er dette som gjør dem annerledes. Ressler bruker et sitat fra Nietzsche som han sier hjalp han «å holde hodet kaldt» når han «rotet rundt i dybden av menneskelig kriminalitet»;

«Whoever fights monsters should see to it that in the process he does not become a monster. And if you gaze long enough into an abyss, the abyss will gaze back into you».

(Ressler & Shachtman 1992:39)

Andre forfattere som inntar et lignende syn, er Holmes og Holmes (2002:40-41). De sier personligheten til en voldsforbryter må ses som noe mer enn en som har gått gjennom livet mye på samme måte som andre. Personligheten til de svært voldelige skiller seg i essens fra den konvensjonelle personlighetstype i det amerikanske samfunnet. Personligheten til de menneskene som utfører forbrytelser egnet for profilering, er vesentlig forskjellige fra lovlidige amerikanere. Fordi de svært voldelige ikke deler den alminnelige personlighetstypen, og fordi upersonlig vold er så vanskelig å forstå, antas det at slike gjerninger reflekterer en patologisk personlighetstilstand som kommer til uttrykk ved åstedet. De påpeker at hele fundamentet for profilering er basert på antagelsen om at åstedet er en

indikator på patologisk bedømmelse. De sier at like sikkert som en psykometrisk test reflekterer psykopatologi, reflekterer åstedet en personlighet med en patologi. Volden utøves som et resultat av eksisterende patologiske forhold (Holmes & Holmes 2002:40-41).

Forfatterne gjør det her ganske klart at et patologisk perspektiv på kriminalitet er nærliggende for profileringsvirksomheten de beskriver. Videre er både de, og Ressler og Shachtman (1992) klare på at det er noe grunnleggende annerledes hos de som begår slike handlinger. I den forstand er det kanskje riktig å si at disse forfatterne faller inn under tenkemåten til *kriminologien om den andre*. Kriminalteknikeren ved Kripos (Intervju, 2005) indikerer et beslektet utgangspunkt når han sier det er ingen ting som er normalt i en slik sammenheng, og at dette er en viktig erfaring å få med seg. Man kan aldri vurdere slike saker fra eget ståsted, ut fra hva en selv anser som normalt.

Tradisjonelt har sosiologisk orientert kriminologi valgt et annet syn på lovbrøtere som begår voldshandlinger mot andre mennesker. Det er viktig å ta med i betraktningen at kriminelle ikke begår lovbrudd hele tiden. Drapsmenn er ikke er mordere til enhver tid, og det preger ikke nødvendigvis alle aspekter ved livet deres. Dette er ikke fremmede tanker i kriminologisk teori. Katz (1988:288) er inne på dette når han sier at drapsmenn bare er drapsmenn i et øyeblikk av sine liv, de kunne ikke vite sikkert at de ville gjøre det de gjorde før etter at de hadde begått drapet. Christie (2004:66) stiller spørsmålet hvorvidt folk *er* sine handlinger og eventuelt hvilken del av sine handlinger. Er det slik at stjeling er hovedegenskapen til en som kalles tyv, eller dreping hovedegenskapen til en som har tatt et menneskeliv? Ved nærmere ettersyn ser man jo at de fleste mennesker har flere dimensjoner. De kan ha utført handlinger vi finner forkastelige men det er også andre sider ved vedkommende. Christie argumenterer for at dersom man er åpen for dette blir det vanskeligere å se den andre som et monster, uansett hvor uakseptabel handlingen personen har begått er.

Christie etterlyser et skille mellom handling og person. Han (Christie 2004:111) henviser til da han sammenlignet sine funn fra intervjuer med vakter dømt for tortur og drap i serberleirene i Nord-Norge, med notatene til en professor i rettspsykiatri som hadde hatt samtaler med kommandanten i en av hovedleirene i Polen under 2.vk. Erfaringene deres var like; de hadde ikke møtt noen monstre blant de ansvarlige for ugjerningene. Ainsworth (2001:120) uttrykker et litt annerledes syn når han sier det er lett å glemme at selv de mest aktive kriminelle for det mest av tiden er lovlydige, og at få forbrytere passer med Jekyll og Hyde stereotypien der den kriminelle adferden er totalt avskåret fra andre aktiviteter.

Er argumentene ovenfor samsvarende med prinsippene for profileringsvirksomhet, eller er det tegn til, ikke direkte motsetninger, men nyanseringer? Det hevdes av Katz (1988) at drapet bare utgjør et øyeblikk i gjerningspersonens liv, og at det som skjedde ikke kunne forutsies med sikkerhet i forkant. Christie (2004) etterlyser et skille mellom handling og person og sier kriminaliteten ikke er hovedegenskapen til lovbryteren. Dette virker rasjonelt og riktig. Men hva da med profilerings grunnleggende påstand om at kriminell adferd reflekterer vedkommendes lovlydige adferd, og at adferden kan gjenspeile personligheten? Er ikke dette også logisk? Ikke at kriminaliteten overskygger alle aspekter ved gjerningspersonens liv, men at det er identifiserbare fellestrekk mellom lovlydig og kriminell adferd hos gjerningspersonen? Ainsworth (2001) avviser Jekyll og Hyde stereotypien og hevder at den kriminelle adferden ikke er totalt avskåret fra øvrig adferd. Et eksempel kan være en voldtektsforbryter som utfører et overgrep av typen raserivoldtekt. Dette innebærer fysisk vold og forakt mot offeret som ofte tvinges til å utføre nedverdiggende handlinger. Kanskje er det sannsynlig at menn som utfører et overgrep av denne typen også uttrykker holdninger av sinne og forakt mot kvinner i andre sammenhenger?

Hjelp til å tenke rundt dette finner jeg i artikkelen «Monstre, visst finns de» hvor Larsson (1999:105) spør hvilke konsekvenser kriminologiens

avdemonisering av gjerningsmenn og redusering av kriminalitet til sosiale begrep og konstruksjoner har. Hvordan virker dette på blant annet erkjennelsen av handlingenes grusomhet og offerets lidelser? Til tross for at kriminalitet og monsterbilder er sosiale konstruksjoner, er de kriminelle handlingene konkrete «materielle» handlinger som medfører merkbare konsekvenser både for gjerningsperson og offer. Larsson refererer til Baumeister (1996 i Larsson 1999:107) som sier at «evil is in the eye of the beholder». Om ikke gjerningsmannen selv, eller de som kjenner flere sider ved han oppfatter han som ond, er situasjonen kanskje motsatt for offeret og dets pårørende. For disse er det av liten betydning at vedkommende bare fulgte ordre, eller hadde en vond barndom. Larssons (1999:113-114) konklusjon er derfor at om hvorvidt monstre finnes, avhenger av hvem en spør og hvordan monster defineres. I stedet for å formidle et statisk menneskebilde ved å spørre om noen *er* et monster, ønsker Larsson å formidle et mer kontekstuellet og dynamisk bilde der aktørene skifter etter som de beveger seg i ulike sosiale rom. Monsterbildet finnes i offerets bevissthet, og de finnes i betydningen at onde handlinger begås. Samtidig etterlyser Larsson kriminologisk forskning som knytter onde handlinger sammen med sosiale forhold, strukturer og situasjoner som skaper mulighetene og gjør det lett for alminnelige mennesker å påføre andre pine (Larsson 1999:113-114).

Det hevdes at profilering som metode er egnet innenfor lovbruddskategoriene drap, seksualforbrytelse og brannstiftelse. Enkelte forfattere trekker også fram kidnappingsaker, flykapring og narkotikasmugling (Ressler, Burgess & Douglas 1988), organisert kriminalitet (Duyne 1999) og ran (Holmes & Holmes 2002). Likevel består drøftingene og eksemplene som blir gitt nesten utelukkende av draps- og voldtektssaker. Disse sakene er igjen forholdsvis brutale og usedvanlige av karakter. Kanskje skyldes dette tildels et forsøk på å gjøre stoffet mer spennende å lese, men det kan samtidig være med på å fremmedgjøre metoden i land der volds-kriminaliteten er mindre i omfang. Tendensen er sterk til å trekke fram

de verste seriemorder- og voldssakene der gjerningspersonens underliggende patologi blir sagt å være årsaksgivende. Sykdomsbilder og personlighetsforstyrrelser blir stadig trukket frem i forbindelse med gjerningsmannsprofilering. Ressler, Burgess og Douglas (1988:135) gir assosiasjoner til patologien når de sammenligner profileringsprosessen med klinisk diagnostisering. I neste kapittel skal det ses nærmere på sykdom som forklaring på avvik og presenteres syn på gyldigheten ved et slikt perspektiv. Er det vitenskapelig holdbart å hevde at sykdom av fysisk og/eller psykisk art gjør personer mer tilbøyelige for å begå kriminalitet? Hvis ikke, hva har dette å si for profileringsmetodene?

Perspektiver på kriminalitet som sykdom

Her skal det tres inn i profileringens mest grunnleggende prinsipp; betingelsen om at gjerningsmannens handlinger gjenspeiler mer eller mindre faste og særegne trekk ved vedkommendes liv og personlighet. Nettopp *personlighet* er et viktig begrep i profileringssammenheng. Hva som ligger i begrepet personlighet er ikke gitt. Det virker rimelig at personligheten omfatter individet som helhet, og er sammensatt av de ferdigheter, evner, følelser, egenskaper og motiver vedkommende har. Kleinmuntz (1982:7) skriver at personlighet refererer til den unike organisering av karakteristikker som definerer et individ og bestemmer vedkommendes interaksjon med omgivelsene. Kleinmuntz sier således at personligheten har innvirkning på adferd. Det er ofte nærliggende å gjøre en kobling mellom visse typer voldslovbrudd og en form for sykdom hos gjerningsmannen, et punkt som er blant de mest omstridte fra et kriminologisk ståsted. Forlengelsen av argumentet blir at sykdommen preger personligheten, som igjen preger adferden på åstedet. Der sykdom er til stede og preger gjerningsmannens personlighet, kan sykdommen sies å være både et forklarende og et identifiserende trekk. Dette, som også kalles et patologisk perspektiv på kriminalitet, kan hevdes å være særlig relevant i forhold til gjerningsmannsprofilering. Først skal det gjøres rede for en fysiologisk-patologisk tradisjon, deretter en psykopatologisk tradisjon. Dette skal gjøres uten å bevege seg for langt inn i patologiens og psykologiens verden, men allikevel tilstrekkelig

langt til å skimte hvorvidt slike teorier kan hevdes å være et grunnlag for de omtalte profileringsmetodene.

Avvik og avvikere er enheter som på ulikt vis er fremstilt og forklart gjennom historien. Det er sannsynlig at personer med tegn og symptomer som i tidligere tider ville karakteriseres som psykiatriske, i dag ville blitt gjenkjent som å ha fysisk eller organisk opprinnelse. I Middelalderen kunne underernæring gi en avvikstilstand med psykologiske og psykiatriske konsekvenser. Bly ble brukt i blant annet kjøkkenredskaper og kunne føre til blyforgiftning som igjen ga forvirret og forstyrret adferd. Mennesker som ble sagt å være «besatt», led sannsynligvis av lignende, organiske årsaker. I boken «Images of deviance and social control» beskriver Pfohl (1994) de mest framtrepende perspektivene på ikke-konformitet og sosial kontroll, og omtaler avvik generelt, ikke kriminalitet spesielt. Pfohl (1994:102) bruker benevnelsen «patologisk perspektiv på avvik» som er en teoretisk forklaring på ikke-konformitet som abnormalitet eller sykdom. Det er et forsøk på å transformere avviksbilder fra usselhet til sykdom. Avvikere er ikke dårligere enn andre, de er syke, og adferden kan forklares som resultatet av fysiske, mentale eller emosjonelle abnormaliteter. Pfohl hevder dette synet i dag er utbredt og hadde ved slutten av det nittende århundret overtatt etter det klassiske perspektivet på avvik som frie valg. Avvikende handlinger som kriminalitet skyldes altså sykdom i kropp eller sinn, og man flytter fokus fra gjerning til gjerningsperson.

Forholdet mellom fysiske trekk og kriminelle tendenser

Pfohl (1994:106) tidfester utviklingen av det patologiske perspektivet til italieneren Cesare Lombrosos arbeid på slutten av 1800-tallet. Lombrosos teorier kombinerer positivisme og determinisme, som begge er sentrale komponenter i det patologiske perspektivet. Lombroso var lege og under obduksjonen av en av datidens fryktede forbrytere, Vilella, anså Lombroso

at mannens kranium hadde en apelignende struktur. Mannen hadde to uvanlige forsenkninger i hodeskallen, noe som er observerbart hos enkelte laverestående primater. Dette ga Lombroso ideen om at Vilella var et evolusjonært tilbakefall eller atavist, en født forbryter. For å teste hypotesen sammenlignet Lombroso kroppene til 400 italienske fanger med et utvalg soldater som kontrollgruppe. Med utgangspunkt i en rekke fysiske målinger hevdet Lombroso at personer med det han mente var en uvanlig hodestørrelse eller pannefasjon, øyedefekter, store ører, hovne lepper, ullent hår og lange armer, er predisponerte for kriminalitet og avvik. Dette fordi disse atavistenes forhistoriske kroppar gjør de mindre egnet til å møte samtidens krav til sivilisering. Lombroso fant at 43 % av fangene hadde fem eller flere atavistiske trekk. Kun 11 % av soldatene hadde tre slike trekk, ingen hadde flere enn tre. Dette ble tolket som dokumentasjon på at biologi er, i alle fall for noen, bestemmende. At underlegne eller patologiske kroppar produserer patologisk atferd (Pfohl 1994:104). En viss støtte for en forbindelse mellom Lombroso og David Canter finnes der Canter (foredrag, 2005) nevner Lombroso i sammenheng med det han kaller «gjerningsmannsprofilering og etterforskningens evolusjon». Canter hevder det er en misforståelse at gjerningsmannsprofilering er en oppfinnelse fra slutten av 1900-tallet, og at dennes fremvekst er isolert fra annen vitenskapelig utvikling. Fremveksten gjenspeiler vitenskapens øvrige utvikling, og har vært en del av prosessen som har ført til systematisering av etterforskningsarbeid. Evolusjonen eller fremveksten deler han inn i 5 faser; observasjon, klassifikasjon, kunnskap om kriminelle og deres handlinger, induktive slutninger og beslutningsstøtte. Hver av disse representerer utviklingsstadier som har gitt retningslinjer for identifisering av avvik og avvikere. Canter plasserer Lombroso innenfor klassifikasjonsfasen, FBI's arbeid plasseres under induktive slutninger og fremveksten kulminerer i beslutningsstøttefasen med hans egen tilnærming til profilering, «Investigative Psychology» (Canter foredrag, 2005). Altså ser Canter sin egen tilnærming som (det foreløpige) sluttproduktet av en lang prosess der

blant annet Lombrosos teorier har vært en forløper, og gir en kortfattet gjennomgang av hvordan øvrig vitenskaplig progresjon også har preget fremveksten av systematisk etterforskning. Dette vil særlig være gjeldende i forhold til naturvitenskapene, som har gitt tilgang på, i dag, helt uunnværlige tekniske hjelpemidler for identifisering som for eksempel DNA. Videre forteller Canter at trekk ved gjerningsmannsprofilering har vært synlig innenfor flere stadier i utviklingen, og at metoden derfor ikke representerer noe grunnleggende nytt. Gjerningsmannsprofilering kan dermed sies å ha røtter som kan spores tilbake til kriminalvitenskapenes spede begynnelse.

Borch (2002:4) mener at den viktigste konsekvens av Lombrosos arbeid er introduksjonen av den kriminelle som en kategori eller objekt hvis egenart kan studeres. Det fundamentale skillet mellom kriminelle og ikke-kriminelle individer gjør det mulig å belyse kriminalitetens årsaker. Borch (2002:7) skriver videre at den positivistiske skole fikk en hard medfart i årene som fulgte, og det er få som i dag åpent uttrykker tro på retningens samlede program. Allikevel sier Borch at flere grunnleggende ideer har gått i arv. Kanskje er det fragmenter av denne tradisjonen vi ser et eksempel når FBI inkluderer utseende som en komponent i sitt klassifikasjonssystem: Ressler og Shachtman (1992:137) skriver at disorganiserte gjerningsmenn sjeldent regnes som attraktive mennesker. De blir sjelden vurdert som fysisk attraktive av andre og de har et svært dårlig selvbilde. De kan ha fysiske skavanker eller handikap som gjør de annerledes, noe de ikke klarer å akseptere. I stedet anser de seg selv som utilstrekkelige, og ved å handle på en avvikende måte, forsterkes følelsene av smerte, sinne og isolasjon. Disorganiserte forbrytere trekker seg ofte vekk fra samfunnet og blir ensomme ulver. Det er derfor sjeldent at de lever sammen med andre. Her argumenterer altså Ressler og Shachtman for at fysikk er, om ikke en direkte årsaksgivende faktor, i alle fall et indirekte, bakenforliggende element for vedkommendes avvikende eller kriminelle adferd. En mulig forlengelse av argumentet er at mindre pene mennesker begår mer

kriminalitet enn pene mennesker. Dersom man forutsetter at klassifiseringssystemet har aktualitet, er det kanskje mer rimelig å si at den organiserte gjerningsmannen på et vis utnytter sitt gjennomsnittlige eller gode utseende til å begå kriminalitet, for eksempel gjennom lettere å oppnå kontakt med eller vekke tillit hos offeret. Allikevel vil det være vanskelig å teste slike påstander empirisk. Attraktivitet er tross alt et høyst subjektivt begrep, selv om det oftest eksisterer en viss enighet innad i ulike samfunn. Videre gir det assosiasjoner til et deterministisk tenkesett og teorier som Lombrosos «fødte forbryter».

Den psykopatologiske tradisjonen

Pfohl (1994:117) forteller at den andre hoveddelen av den patologiske tradisjonen vektlegger syke sinn heller enn syke kropp, og han fremhever tre av de mest innflytelsesrike forklaringene på avvik med utgangspunkt i psykologisk patologi; psykoanalyse, psykometrisk måling og teorier om psykopati.

Psykoanalyse

Fra et psykoanalytisk perspektiv handler avvik om ubevisste drifter, frykt eller konflikter som ligger under den bevisste overflaten, som så vidt nevnt i forbindelse med Garlands diskusjon av korreksjonskriminologien. Etter Sigmund Freuds reise til USA i 1909, ble psykoanalyse en viktig del av patologisk teoretisering på avvik (Pfohl 1994:118). Dette tar gjerne en av to former. Enten ses avviket som et resultat av ubalanse mellom de sentrale komponentene i en normal personlighet; id, ego og superego, eller man ser avviket som et resultat av problemer i en av de tre hovedstadiene for personlighetsutviklingen; oralfasen, analfasen eller genitalfasen. Hver fase kretser symbolsk rundt en kritisk livserfaring assosiert med en bestemt kroppsdel. Oralfasen involverer tilpasning assosiert med avvenning fra amming, analfasen er assosiert med kontroll over egen tarmfunksjon og

pottetrening og genitalfasen omhandler blant annet forholdet til egen seksualitet. En vellykket gjennomgang av disse tre fasene er en forutsetning for en sunn voksenpersonlighet. Klarer en ikke å komme seg gjennom et eller flere stadier på tilstrekkelig måte, øker sannsynligheten for avvikende adferd. Avviket antar et symbolsk forhold til et aspekt ved den uløste utviklingskrisen. De som mislykkes i genitalfasen, med mangelfullt formede relasjoner til seksuelle drifter og foreldrekontroll sies senere å vise seksuelt avvikende handlinger og/eller vold.

Slik kan altså voldtektsforbrytere og mordere klassifiseres psykoanalytisk, en forklaring som står i sterk kontrast til rene sosiologisk orienterte teorier. Et problem med det psykoanalytiske perspektivet er, at om man graver dypt nok, kan ubevisste motiver bli funnet under alle former for adferd hevder Pfohl (1994:120). Til tross for en tilsynelatende velvilje til å sidestille avvik med psykologisk forstyrrelse, finnes det ingen empiriske undersøkelser som forteller at avvik er grunnfestet i det ubevisste. Pfohl er skeptisk til betydningen av opplevelser i barndom og oppvekst. Mens de utvilsomt er med på å forme senere tanker, følelser og handlinger, gjelder dette også for en rekke andre sosiale, politiske og økonomiske opplevelser. Hvorfor er et dårlig forhold til en forelder viktigere enn et dårlig forhold til en arbeidsgiver, venn eller regjering? Traumatiske psykologiske opplevelser er heller ikke jevnt fordelt mellom ulike klasse-, kjønns-, alder- eller etniske kategorier. Bare få psykoanalytikere vier oppmerksomhet til bevisste eller ubevisste konsekvenser av sosialt forårsaket trauma i voksen alder. Ressler, Burgess og Douglas (1988:17-32) nevner ikke Freud og psykoanalyse spesielt, men de konkluderer på bakgrunn av intervjuene med de 36 seksualmorderne, at gjerningsmennenes adferd og opplevelser på ulike stadier i livet var viktige indikatorer på det som senere motiverte de til å drepe. 25 av de 36 mennene hadde vært gjennom en form for psykiatrisk vurdering eller innleggelse i oppveksten.

Psykometrisk måling

Psykologiske tester er laget for å måle aspekter ved menneskers personlighet, og de som bruker slike måleinstrumenter for å identifisere avvik, antar at visse personlighetstrekk gjør mennesker tilbøyelige for avvikende adferd. Pfohl (1994:124) hevder at med unntak av studier som har brukt enten the Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI) eller the California Personality Inventory (CPI), er det ingen undersøkelser som har vist at psykologisk testing kan skille avvikere fra konforme personer. MMPI er et spørreskjema på over 500 spørsmål, inndelt i klynger som igjen deles i skalaer som måler ulike dimensjoner av personlighet. En av disse, Pd skalaen som måler «psykopatisk avvik» skiller konsekvent kriminelle fra lovlidige. Sosialiseringsskalaen på CPI gir lignende resultater. Pfohl avviser imidlertid muligheten for at disse testene virkelig har isolert den patologiske determinanten for avvik. Ser man nærmere etter, finner man at Pd skalaen handler om hva informantene mener om avvikende adferd. Det mest overraskende er ikke at kriminelle er mer positivt innstilt til avvikende adferd enn ikke-kriminelle, men at representanter for patologiske teorier tolker dette som en bekreftelse på en kriminalitetstilbøyelig personlighet.

På lignende måte skårer kriminelle høyere på fiendtlighet mot autoriteter på CPI, igjen ikke så overraskende da disse ofte har vært utsatt for lovens lange og strenge arm. De anser ikke autoritetene som å være på deres side. Verken MMPI eller CPI gir vitenskapelig dokumentasjon på påståtte personlighetskarakteristikker som skaper avvikende adferd (Pfohl 1994:124). I den grad dette er riktig, kaster det betydelig tvil over påstander av typen til Holmes og Holmes som referert i kapittel 6 i denne rapporten, og dermed enkelte tilnærminger til profilering som ble behandlet tidligere.

Teorier om psykopati

Den tredje tolkningen er nært knyttet opp til den gruppen kriminelle som i FBIs klassifikasjonssystem faller inn under gruppen organiserte

gjerningspersoner. Disse beskrives som mennesker blottet for samvittighet, og dermed avsperrret fra samfunnsmoralen. Gjennom tidene har denne gruppen blitt merket som moralsk sinnssyke, psykopatiske og sosiopatiske, mens den nåværende termen er antisosial personlighet.⁷ Pfohl sier tanken om psykopati, og at en person kunne være rasjonell og klartenkende og allikevel mentalt syk, er like gammel som psykiatrien selv. At sykdommen er av moralsk art heller enn knyttet til intellekt eller forstand. I følge Pfohl (1994:128) har den empiriske forskningen på psykopati tradisjonelt vært upresis, og mislykkes ofte når det gjelder å skille sykdommen fra adferden den sies å produsere. Han gir flere eksempler; Gough (1948 i Pfohl 1994:128) hevdet sosiopater aldri har lært å ha empati med andres perspektiv, mens McCord og McCord (1956 i Pfohl 1994:128) fant at sosiopater manglet skyldfølelse, anger og kjærlighet for andre. Nyere studier indikerer at biologisk abnormitet kan ligge bak disse pasientenes psykologiske abnormitet, men Pfohl hevder studiene ofte preges av metodisk svikt (Pfohl 1994:128). Man har altså heller lagt vekt på den adferden som følger med lidelsen enn å forstå hvorfor adferden oppstår. Resultatet blir derfor en diagnostisk kategori med god reliabilitet men dårlig validitet. Spørsmålet blir hva man egentlig studerer; symptomer eller årsaker?

Det skal pekes på et beslektet dilemma. Det er ikke alltid åpenbart hvorvidt en sykdom oppstår innledningsvis og forårsaker en bestemt adferd eller om det er en viss adferd som medfører indikasjoner på sykdom. Gunn et al (Prins 2005:103) hevder at å vurdere omfang og varighet ved en depressiv lidelse og hvilken betydning denne har for alvorlige handlinger som drap er svært problematisk. Dette kan vanskelig fastlegges dersom ikke flere kilder kan opplyse hvorvidt en drapsmann er deprimert fordi han er blitt fengslet for livstid, om han er deprimert pga forholdene han

⁷ Det er her viktig å skille mellom antisosial personlighet eller psykopati og antisosial personlighetsforstyrrelse (ASPD). Robert D. Hare er professor i psykologi og har forsket på psykopati i mer enn 25 år. Han påpeker at mens de fleste psykopater fyller kriteriene for ASPD, er de fleste mennesker med ASPD ikke psykopater. Altså betegner ikke antisosial personlighetsforstyrrelse og psykopati den samme lidelsen og sett av symptomer (Hare 1996:3).

er fengslet under, om depresjonen er knyttet til anger pga. forbrytelsen han har begått eller hvorvidt han begikk drap fordi han var deprimert i utgangspunktet. Et annet senario (Higgins i Prins 2005:104) er at depresjon frembringer uro og anspenhet som gradvis bygges opp over tid og kulminerer i et overgrep begått i en tilstand av dypt psykologisk opprør. Selve handlingen kan så fungere som en «renselse» slik at vedkommende i etterkant ikke viser tegn til depresjon eller selv klager over dette, og diagnosen dermed overses.

Professor Helinä Häkkänen (Foredrag, 2005) representerer en klinisk tilnærming til gjerningsmannsprofilering, og understreker at «bizarre» seksualforbrytelser sjeldent uføres av mentalt syke gjerningspersoner. Hun påpeker at voldsnivået i lovbrudd begått av psykiatriske pasienter vanligvis er lavt. Derfor må sosial kontekst tas med i vurderingen av lovbrudd der det mistenkes at gjerningsmannen lider av en mental forstyrrelse. Dette belyser viktigheten ved å ha gjerningsmannens fulle sosiale historie tilgjengelig, ikke utelukkende fokusere på psykologiske og patologiske aspekter.

«Madness» eller «badness»?

Upresise definisjoner på anormalitet, mangelfulle datainnsamlingsmetoder og kontrollgrupper, kontekstuelle variasjoner i diagnosepraksis, problemer med klasse- og kulturstereotyping med mer, er begrepsmessige og metodologiske problemer som har preget forskningen innenfor det patologiske perspektivet på avvik. Listen er lang, og minner mye om hva kritiske røster har sagt om FBI's grunnlag for profileringsvirksomhet. I likhet med kritikerne av FBI's praksis, konkluderer Pfohl sitt kapittel om det patologiske perspektivet på avvik med at det er en tilnærming som lover mye, men leverer lite. Det er en tilnærming som hevder å være vitenskapelig, men som bygger på mangelfulle metodologiske prosedyrer. I tillegg påpeker han at representanter for dette perspektivet overser at ingenting ville kalles avvik om ingen fant slik adferd forstyrrende eller feil. De

reduserer komplekse sosiale problemer til individualisert eller personlig sykdom, og skåner oss for ansvaret for å ha skapt en sosial kontekst som skaper avvik. Det sosiale nettverk av krefter som trekker oss fram og tilbake mellom visse former for adferd blir satt til side, og livets kompleksitet reduseres til utelukkende biokjemiske og psykologiske begreper (Pfohl 1994:161). Også Christie (2004:18) er som kjent inne på dette når han sier at handlinger er ikke, de blir:

«Kriminalitet finnes ikke før de uønskede handlingene har vært gjennom høyt spesialiserte prosesser, og så i kjerne-tilfellene ender opp som det straffedommere sertifiserer som kriminalitet».

Kriminalitet er altså bare en blant mange måter å klassifisere uønskede handlinger på, og hva som kalles kriminalitet er ikke statisk og uforanderlig. Til tross for alt dette, hevder Pfohl (1994:161) at det patologiske perspektivet forblir kanskje den mest aksepterte forklaring på avvik og kriminalitet. Dersom psykiske lidelser *er* en utløsende faktor for kriminell adferd, er det grunn til å presisere at psykoser, psykopati og andre diagnoser utvilsomt forårsaker avvikende handlinger av ulike grunner og på ulike måter. Dette kunne vært problematisert i større grad i litteraturen, og i mindre grad bli behandlet under en fellesnevner som «psykisk sykdom».

Bekvemmelige (mis)oppfatninger om korrelasjoner og psykiatri?

Hvorfor er det så nærliggende å forklare avvikende handlinger som sykdom? Ainsworth (2000:101) hevder forbindelsen mellom mentalsykdom og voldskriminalitet er en myte. Majoriteten av kriminalitet, inkludert voldskriminalitet, blir ikke begått av personer som kan sies å være psykisk syke. Canter og Alison (1999:33) sier mennesker har en tilbøyelighet til å finne assosiasjoner mellom variabler der det i virkeligheten ikke finnes noen sammenheng, såkalte illusoriske korrelasjoner. En slik tilbøyelighet

kan forsterkes ved at man tidligere har sett en korrelasjon, og/eller at man på forhånd har en oppfatning om at en slik korrelasjon finnes. Problematikken bør være kjent for alle som har drevet forskning; man vektlegger funn som støtter hypotesen, og ser bort fra funn som avkrefter hypotesen. I etterforskning, og i profileringssammenheng er det mye som kan se ut til å støtte slike illusoriske korrelasjoner (Canter & Alison 1999:33). Man kan anta at mange voldsforbrytere er mentalt syke, til tross for at mennesker diagnostisert med mental sykdom ikke er mer tilbøyelig til å begå voldshandlinger enn andre. En profilerer som er hentet inn i etterforskningen fordi han eller hun har hatt befatning med psykisk syke pasienter kan være spesielt disponert for å gjøre en slik slutning (Canter & Alison, 1999).

Kanskje den uendelige mengden litteratur på emnet psykologi og kriminalitet er med på å gjøre dette til en naturlig korrelasjon, noe man tar for gitt? Vi er kanskje for raske til å forklare avvik med sykdom. Det er i hvert fall en velkjent og bekvemmelig knagg å henge forklaringen på fordi det gir grunnlag for å trekke et beskyttende skille mellom «oss» og «dem». Implikasjonen av teorier som Lombrosos er at forbrytere fødes som kriminelle, de *blir* ikke kriminelle som et resultat av oppvekst, miljø eller livserfaringer. Et slikt stempel kan gi de som faller utenfor kategorien en følelse av trygghet og overlegenhet.

Litteraturen som omhandler profilering refererer ofte til handlinger som ville vekke forferdelse og avsky hos de fleste. Det fortelles om kannibalisme, tortur og en tilsynelatende total mangel på empati. Det er nærliggende å trekke slutninger om at mennesker som begår slike handlinger må være gale, onde eller begge deler. En del av litteraturen ser også ut til å viske ut eller utydeliggjøre skillet mellom «mad» og «bad». Prins (2005) sier historien vitner om at de som defineres som både gale og onde eller umoralske, raskt havner nederst på (den sosiale) rangstigen, der få krever eierskap for dem. Han viser til Szasz (Prins 2005:97) som gjør oss

oppmerksomme på hvordan psykiatri kan misbrukes ved at personer i mange tilfeller diagnostiseres som mentalt syke basert på at de har problemer med å takle eget liv og at dette virker støtende på samfunnet. Samfunnet vender seg da til psykiatrien for å få de fjernet fra offentlighetens syn og samvittighet. Fordi kriminell adferd til tider får en noe vilkårlig definisjon, og uenighetene er store når det gjelder eksistens og karakteristikk ved mentale forstyrrelser, er det ikke overraskende vanskelig å etablere relasjonen mellom disse. Prins (2005:99) sier det er tilfeller der enkelte lidelser ser ut til å være nært knyttet til kriminell adferd. Likevel understreker Prins (2005:200) at i tillegg til de kliniske aspektene er det av stor betydning å forsøke å forstå alle typer voldelig adferd innenfor en kontekst som tar høyde for folkegruppe, kultur, kjønn og politisk klima.

En videre konsekvens ved å koble inn psykiatri og forklare avvik og kriminelle handlinger med sykdom er knyttet til gjerningspersonens strafferettslige ansvar. Dersom man finner at en gjerningsperson er psykisk syk og dette til dels kan forklare hvorfor og hvordan vedkommende har begått en forbrytelse, vil dette ha betydning for påtalemyndighetens berettigelse for å idømme straff. For en psykotisk gjerningsperson kan handlingen ha vært en naturlig respons på noe som opplevdes som svært truende eller farlig, men som i virkeligheten var en illusjon eller hallusinasjon. Volden handler i så måte ikke om ondsinnethet eller ønske om å skade andre, men om selvforsvar. På en annen side kunne det vært interessant å se med hvilken frekvens mennesker med psykotiske lidelser er representert i offerstatistikken. Kanskje er de langt oftere registrert som offer enn gjerningsperson. Mer fokus på ofrene blir etterlyst i profileringsammenheng. Holmes og Holmes (1996:180) påpeker at offerprofiler har vært et forsømt tema for gjerningsmannsprofilering. Offeret er en del av forbrytelsen og derfor et viktig element i profileringsprosessen. De fleste profiler inneholder opplysninger om våpenbruk, plassering av offerets kropp, mengden og typen fysiske bevis, funn fra obduksjonen m.m. Holmes og Holmes sier det er like viktig å inkludere visse kognitive elementer som offerets

livsstil og vaner, fysiske karakteristikker, venner, sivil status samt offerets siste kjente aktiviteter, og på basis av dette lage en offerprofil. Ikke bare kan dette gi kunnskap om utløsende faktorer for offerseleksjon, men også tilføre informasjon om en sannsynlig gjerningsperson basert på dennes valg av offer.

Tilbake til argumentet i overskriften om et potensielt og bekvemmelig misbruk av psykiatrien. Psykiateren Thomas Szasz har sagt:

«If you talk to God, you are praying; if God talks to you, you have schizophrenia».

(Szasz 1974:101)

Hallusinasjoner, persepsjon av ytre stimuli som ikke er der, vil være en sterk indikasjon på psykisk sykdom for de fleste. Ikke alle er enige i det. «The Hearing Voices Movement» er en serie av organisasjoner dannet på basis av forskning som sier at majoriteten av mennesker som hører stemmer ikke trenger psykiatrisk hjelp. På den norske nettsiden «Hearing Voices» hevdes det at 3 prosent av befolkningen hører stemmer, men bare 1/3 av disse er psykiatriske pasienter. Mens psykiatri, psykologi og «stemmehørerne» selv tilbyr ulike forklaringer på hvorfor folk hører stemmer, sies det viktigste å være at en stemmehører får aksept for sin egen forklaring og hjelp *hvis* stemmen er til besvær. I stedet for å fjerne «symptomet», kan stemmene brukes til å forstå de problemer stemmehøreren måtte slite med av følelsesmessig og sosial art. Argumentet ser ut til å være at å høre stemmer i mindre grad er et mentalt helseproblem, og mer et av mange aspekter ved menneskelig mangfoldighet.

I den forbindelse er det på sin plass å minne om at psykologiske forklaringsmodeller handler om mer enn avvik og sykdomsstudier. Patologi defineres riktignok som «læren om sykdommene», og psykiatri «læren om psykiske lidelser og behandlingen av dem». Psykologi får derimot en rommeligere definisjon: «Vitenskapen om lovene og prinsippene som behersker

de levende veseners opplevelser og oppførsel» eller ganske enkelt «sjeleliv»⁸. Hollin (2002:168) poengterer at psykologiske teorier om operant læring, sosial informasjonsprosessering og sosial læringsteori er utviklet for å generere teorier om menneskelig adferd generelt. Slike teorier er ikke begrenset til å gjelde utelukkende anormale tilstander. Man kan lett få inntrykket at det er mindre motstand knyttet til å forklare lovlydighet enn lovstridighet, ut ifra psykologiske og individuelle egenskaper. Kriminelle handlinger burde kunne forklares med utgangspunkt i psykologiske teorier uten nødvendigvis å tillegge gjerningspersonen en psykologisk unntakstilstand. Det handler om variasjon, ulike verdier langs en skala, ikke to gjensidig utelukkende verdier: avvik eller normalt. FBI innrømmet for eksempel at gjerningsmenn sjeldent er enten organisert eller disorganisert, de fleste var begge deler eller noe midt i mellom. Den norske gjerningsmannsprofilingsgruppen kom raskt fram til det samme.

Det er lite hensiktsmessig å lete etter underliggende genetiske eller psykologiske forklaringer på en forbrytelse eller ved et åsted, når omgivelsene har vært den utslagsgivende faktor for et lovbrudd. Kanskje er det mer rimelig å innta et perspektiv om at det er fristelser og muligheter, ikke dype, ubevisste konflikter, sykdom eller fjerne barndomsopplevelser som er den avgjørende faktoren. Neste kapittel behandler interaksjonen mellom individ og miljø, og sosial disorganisering som kausale faktorer for avvik. Dette vil legge grunnlaget for en videre redegjørelse for en gren av profilering som utelukkende konsentrerer seg om åstedets beliggenhet og gjerningspersonens geografiske eller spatiale bevegelsesmønster i forhold til dette.

⁸ Kunnskapsforlagets *Fremmedord og synonymmer blå ordbok* (2007).

Interaksjon mellom individ og miljø som perspektiv på kriminalitet

Dette perspektivet står langt fra det patologiske i orientering, og de to kan sies å representere to motstridende skoleretninger for forklaring på avvik. Mens patologiske avviksbilder retter fokus innover, mot individet, retter miljømessige avviksbilder fokus mot miljøet, og finner forklaringer i interaksjonen mellom individ og miljø. Begge faller imidlertid inn under kriminologiens adferdsteorier slik Hauge (2001:14-16) forklarer. Uansett kan begge retninger, på hver sin måte være tilknyttet og forenelige med profileringsmetodene. Det er ingen tvil om at psykologer og kriminologer har forsket mye for å forstå konsentrasjonen av kriminalitet i enkelte områder. Men kunnskapen har også økt gjennom arbeidet til geografer, sosiologer og sosialantropologer. Mens patologiske perspektiver på kriminalitet kan virke deterministisk og individualistisk orienterte, tar miljømessige forklaringer sikte på å studere aktører og fenomener i sammenheng med situasjonene eller omgivelsene de inngår i. Årsaksfaktorene for kriminaliteten eller avviket ligger ikke i det isolerte individet, men i interaksjonen mellom individet og miljøet det lever i.

Symbolisk interaksjonisme

Korsnes, Andersen og Brante (1997:318-319) skriver at symbolisk interaksjonisme er en retning innenfor sosiologien som vektlegger, og tar utgangspunkt i den kommunikative siden ved samhandling (interaksjon). Sentralt

står ideen om at mennesker utvikler sin personlighet, individualitet og identitet gjennom språklig symbolutveksling i samhandlingsprosesser med mennesker rundt seg. Derav navnet symbolsk interaksjonisme. Interaksjonismen, som ble et alternativ til amerikansk funksjonalisme og systemteori, fikk empirisk anvendelse i form av Chicago-skolen. Forfatterne sier videre at her ble George Herbert Meads sosialpsykologi koblet sammen med sosiologisk interesse for makroforhold (Korsnes, Andersen & Brante 1997:318-319). Symbolsk interaksjonisme kan dermed hevdes å være et teoretisk utgangspunkt for den forskningstradisjonen som kalles Chicago-skolen. Irene Levin og Jan Trost (1996:23:24) gjør lignende assosiasjoner når de diskuterer den symbolske interaksjonismens historiske bakgrunn. De ser på fremveksten av denne som en følge av det arbeidet som ble utført av blant annet William James, George Herbert Mead og Jane Addams. Levin og Trost skriver videre at de fleste av de som var innflytelsesrike i forhold til symbolsk interaksjonisme jobbet som sosiologer, sosialarbeidere, psykologer og filosofer ved Universitetet i Chicago på slutten av 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet. Levin og Trost (1996:158) ser videre det sosiologiske arbeidet utført av blant andre Jane Addams ved Hull House i Chicago som praktisk anvendelse av symbolsk interaksjonisme.

Chicago-skolen

Jørgensen (2002:24) fremhever at Chicago-skolen er både teoretisk og metodisk mangfoldig og vanskelig å karakterisere under ett. Hun refererer til Abbott (1999 i Jørgensen 2002:24) som allikevel mener at det er visse forhold som binder tradisjonen sammen. Blant disse er prosessorienterte studier som omhandler organisasjon vs. disorganisasjon, konflikt vs. tilpassning og sosiale bevegelser vs. kulturelle forandringer. I tillegg nevner Abbott at Chicago-skolen oppfatter samfunnet i lys av grupper og interaksjon, heller enn i lys av uavhengige individer med ulike karakteristikk. Videre omhandler studiene oftest Chicago, og er som regel empi-

riske og basert på forskjellige former for observasjon (Jørgensen 2002:24). Det understrekes at begrepene organisasjon/disorganisasjon i sammenheng med Chicago-skolen ikke har noen tilknytning til dikotomien organisert/disorganisert i FBIs klassifikasjonssystem. Ainsworth (2001:84) hevder at Chicago-skolen har vært det første systematiske forsøket på å forstå kriminalitetsmønstre. Han nevner eksempelvis Shaw og McKay som samlet inn data fra ungdomsdomstoler og fengsler rundt i Chicago, med demografiske detaljer som lovbryterens alder, og hjemadresse. Deretter plottet de hjemadressen til hver lovbryter på et kart over Chicago. Ved å dele opp kartet i seksjoner demonstrerte de den spatiale distribusjonen av lovbrytere i ulike områder i Chicago.

I følge Pfohl (1994:190-191) kom Shaw og McKay frem til følgende konklusjon:

- det fantes en ujevn spatial distribusjon av ungdomskriminalitet,
- den høyeste forekomsten var i de naturlige områdene nærmest det ekspanderende sentrale forretningsstrøket og at denne sank når avstanden fra sentrum økte
- mengden ungdomskriminalitet var relativt konstant i enkelte områder selv om populasjonen endret seg over tid, og
- områdene med mest ungdomskriminalitet også hadde mest av de andre, antatte indikatorene på sosial disorganisasjon; demografisk ustabilitet, stor andel innvandrere og ikke-hvite, få som eide eget hjem, mange familier på sosialhjelp og lave inntekter (Pfohl 1994:190-191).

Avvik ble dermed sett som et naturlig resultat eller biprodukt av raske sosiale endringer (Pfohl 1994:173). Jørgensen (2002:34) hevder at kartografisk fremstilling av sosiologiske undersøkelser og vitenskapelige data, eller *mapping*, ble oppfattet som en metode i seg selv av Chicago-sosiologene. Slik kartografisk fremstilling gjorde materialet overskuelig og enkelt i

forhold til den mengden av tekst som ellers er nødvendig for å uttrykke samme mengde informasjon. Samtidig klargjorde det fenomenet i et relativt og spasielt perspektiv, altså interaksjonen mellom individene eller fenomenet og miljøet (Jørgensen 2002:34).

Evaluering av individ/miljø perspektivet på avvik

Symbolisk interaksjonisme og Chicago-skolen åpner muligheten for konstruktivistiske perspektiver på kriminalitet og avvik, dvs. avvik som et resultat av kulturelle fortolkninger, ikke genetikk eller personlig sykdom. Slike perspektiver står derfor i sterk kontrast til patologiske avviksperspektiver. Som Pfohl (1994:209) påpeker, er en styrke ved disorganiseringsperspektivet at det ikke stempler avvikere som patologisk defekte, men som mennesker lik alle andre. Det som i stedet skiller avvikere fra ikke-avvikere er en uheldig spasiell posisjon i et samfunn i kontinuerlig endring.

Hvilket ståsted har tilnærmingene for gjerningsmannsprofilering i forhold til dette? Både FBI og Canter vektlegger at det er en sammenheng mellom hvordan gjerningspersonen handler under utførelsen av lovbruddet, og den adferd vedkommende demonstrerer ved øvrig, lovlydig handling. Altså er det snakk om fellestrekk ved interaksjonen mellom gjerningsmann og mennesker han møter i sitt daglige liv, og interaksjonen mellom gjerningsmann og offer. Interaksjon eller samhandling mellom mennesker kan derfor sies å være relevant for profileringsvirksomheten. I forhold til Canters skoleretning spesielt kan det hevdes at han har en eklektisk tilnærming til feltet. Samtidig som det påpekes av blant annet Ainsworth (2001) at Canter holder seg innenfor en ramme av akseptert psykologi, sier Canter og Heritage (1990:190) at studiene på adferd i seksualforbrytelser blir utført innenfor en sosialkognitiv ramme. Som antydning under diskusjonen av Canter og Heritages studie av seksualforbrytelser, er det en nær forbindelse mellom kognitiv sosiologi og symbolisk interaksjonisme. Hvorvidt det er riktig å si at Canters tilnærming til gjernings-

mannsprofilering på bakgrunn av dette, tar utgangspunkt i et interaksjonistisk perspektiv på avvik kan selvsagt diskuteres. Som sagt er anormalpsykologi, og dermed patologiske avviksperspektiver, også med i vurderingsgrunnlaget for sannsynlige gjerningspersoner. I forhold til klasifisering av brannstiftere laget Canter og Fritzon (1998) en egen kategori de kalte *psykiatrisk historie*, som potensielle mistenkte skulle vurderes i henhold til. De sier imidlertid ikke likefrem at de regner denne kategorien som direkte årsaksgivende.

En rimelig konklusjon kan være at Canter og Centre for Investigative Psychology har en sammensatt tilnærming til gjerningsmannsprofilering. Kanskje i større grad enn FBI, uttrykker Canter dette gjennom å vise til teoriene han bygger hypotesene på. Flerfaktorteori kan tenkes å være en passende betegnelse på Canters teoretiske posisjon. Flerfaktorteori hevder forklaringen til kriminalitet ligger i summen av de påvirkninger i kriminell retning individet utsettes for. Hver enkel av disse påvirkningene, eller kriminalitetsfaktorene må betraktes som selvstendig virkende årsaksfaktorer (Hauge 2001:45). Ressler, Burgess og Douglas (1988:16-28) trekker fram faktorer i gjerningsmenneses sosiale omgivelser som delvis utslagsgivende for menneses senere kriminalitet. Blant annet nevner de foreldrenes narkotikamisbruk og psykiatriske problemer i familien, fysisk og seksuelt misbruk og omsorgssvikt som tilstedeværende hos flere av mennene i utvalget, og dermed som mulige forklaringer. Allikevel vektlegger de at slike kausale forbindelser er vanskelig å påvise. Ressler og Shachtman (1992:153) er så vidt inne på en forklaring på samfunnsnivå når de gir en begrunnelse for den økte forekomsten av voldskriminalitet. De henviser til sosiologer, som hevder at den statistiske økningen kan ha en samfunnsmessig forklaring. De fremhever et samfunn som er foranderlig, på mange måter upersonlig og oversvømt av voldsbilder og fokus på seksualitet.

Paralleller kan trekkes til Christies argument i «Hvor tett et samfunn». Der hevder Christie (1982:9) at en ikke kan forstå norsk kriminalitet uten

også å forstå det norske samfunnet. Kriminaliteten henger sammen med samfunnsforholdene. Med *tette samfunn* mener Christie samfunn der medlemmene er godt synlig for hverandre og det ligger en sterk gjensidig avhengighet mellom disse. Dette danner grunnlag for en sterk primærkontroll. *Løse samfunn* er dermed det motsatte, samfunn der medlemmene er mer anonyme og lite avhengig av hverandre slik at den primære kontrollen i stor grad uteblir (1982:25-33). Dette danner kjernen i Christies bok; jo løsere et samfunn og dets medlemmer knyttes til hverandre, jo større blir mulighetene for og jo mindre blir de personlige omkostningene ved å begå vold og andre kriminelle handlinger⁹. Det skjer en normoppløsning. I den grad det norske samfunnet forandrer seg i retning av et storsamfunn der den sosiale avstanden mellom mennesker er stor, vil kriminaliteten til en viss grad påvirkes av dette. I følge Christie er dette gjeldende for Norge som er et stykke på vei mot en samfunnsordning der de sterkeste bindingene mellom medlemmene er i ferd til å gå i oppløsning og sekundærkontroll i stadig større grad overtar for primærkontroll. I så fall er det grunn til å anta at både den faktiske og den registrerte kriminaliteten vil fortsette å øke (Christie 1982:124). I takt med at folketallet stiger og urbaniseringen øker ved at flere og flere bosetter seg i byer, får vi en samfunnstype der situasjoner hvor fremmede interagerer blir vanligere. Et rimelig resultat av det er at også mengden av vold mot fremmede blir mer vanlig, noe som kan tenkes å ha konsekvenser for behovet for gjerningsmannsprofilering, også i Norge.

Det er et poeng å nevne i korthet hvordan enkelte gjerningspersoner selv forklarer handlingene sine. Skjørten (1993:281) diskuterer i hvilken grad voldslovbrytere selv forklarer voldsbruk ut ifra et ønske om å oppnå et bestemt resultat (hensiktsforklaringer) eller ut ifra omstendigheter gjer-

⁹ Christie (1982:62-63) fastslår for øvrig at både tette og løse samfunn kan være voldsskapende, men av motsatte grunner. De tette samfunn fordi konfliktene her må enten løses eller leves med, de kan ikke bare forlates. Der det ikke finnes noen løsning kan vold bli et svar. I løse samfunn kan man dra videre, men da vil man leve blant fremmede. Primærkontrollen og normene for hvordan man skal behandle andre mennesker svekkes.

ningspersonen ikke har kontroll over (årsaksforklaringer). Hun sier svært få menn i hennes materiale benytter seg av bare årsaksforklaringer. Hun refererer til en undersøkelse av Larsen (1992 i Skjørten 1993:281) om gjenger med innvandrerungdom i Oslo. Larsen fant at ungdom som hadde vært involvert i en drapssak ønsket å fremstå som ansvarlige og avviste forklaringer som ga samfunnet skylden for volden (Skjørten 1993:281). Som en foreløpig konklusjon kan alle tre nivåer for kriminologiske adferdsteorier; individ-, gruppe- og samfunnsnivå være representert i det foreliggende kildematerialet på gjerningsmannsprofilering.

Det forstås fra teksten over om Chicago-skolen, at fysisk kartlegging av kriminalitetsområder og lovbrüternes bosted ikke er nye tanker. Hensikten i neste kapittel er å knytte dette opp mot grenen av gjerningsmannsprofilering som kalles geografisk profilering. Ainsworth (2001:85) sier Chicago-skolens tilnærming utfordret tanken om at individuelle psykologiske variabler alene kunne forklare utviklingen av en kriminell livsstil. Han sier tanken om at bestemte geografiske og sosiale forhold kan knyttes til økende grad av lovbrudd er interessant, men at Shaw og McKay riktignok undersøkte spredningen av lovbrüter, ikke lovbrudd. Studiet av distribusjonen av lovbrüter skiller seg fra studiet av distribusjonen av lovbrudd (Ainsworth 2001:85). Det kan være en link mellom hvor en lovbrüter bor, og hvor vedkommende utfører lovbrudd.

Geografisk profilering

Chicago-skolen vektlegger betydningen av sted i forståelsen av kriminalitet og utvikling av kriminell adferd. Med pc-er og avanserte datasystemer har politiet fått sofistikerte måter å forstå den spatiale distribusjonen av kriminalitet og dermed indikasjoner på hvor de bør sette inn flest ressurser. Geografiske informasjonssystemer (GIS) eller elektroniske kart har blitt et utbredt hjelpemiddel både i USA og i Storbritannia. Det ser også ut til å være tilløp til dette her i Norge (Gundhus 2005, Midtveit 2004). Ifølge Ainsworth (2001:86) er det bare sjeldent at politiet har brukt slike systemer til å registrere både forbrytelsene og lovbryternes bosted for å forstå forholdet mellom disse, noe som også understrekes av Cope (2003).

Som Palermo og Kocsis (2005:225-229) skriver, har geografisk analyse av åsteders beliggenhet blitt en underdisiplin i profileringsammenheng. De hevder at det innenfor geografisk profilering hovedsakelig er to skole-retninger som dominerer. Den ene representeres av David Canter, den andre av canadieren D. Kim Rossmo. Canters tilnærming til gjerningsmannsprofilering er gjort rede for tidligere. Rossmo er tidligere politimann med en doktorgrad på det geografiske mønsteret for repeterende gjerningspersoner. Palermo og Kocsis (2005:229) påpeker at til tross for enkelte variasjoner i analyseteknikk, er sluttproduktet, det vil si hva den geografiske profilen forsøker å uttrykke, forholdsvis likt. Rossmo må imidlertid ikke oppfattes her som Canters motstykke og dermed FBI's representant for

geografisk profilering. I følge Ainsworth (2001:110) er Rossmo en av de argeste kritikerne av FBI, og hevder at byråets manglende forsøk på å vise klassifikasjonssystemets reliabilitet og validitet på en vitenskapelig måte, betyr at det har liten virkelig verdi. Da Canter og Rossmos tilnærminger har en del likhetstrekk skal det kort sies hva som kjennetegner geografisk profilering generelt, og dermed gjeldende for begge retninger, før det gis en sammenfattet presentasjon av hver. Dette med utgangspunkt i Rossmo (1995), Canter og Larkin (1993) samt Palermo og Kocsis (2005).

Generelle prinsipper for geografisk profilering

Rossmo (1995:220) påpeker at polititjenestemenn ofte ikke er klar over hvordan geografi kan hjelpe dem i arbeidet deres. Allikevel gir han noen erfaringsbaserte eksempler på hvordan politiet har brukt geografiske prinsipper i etterforskning og pågrepelse av siktede. Rossmo sier polititjenestemenn som bruker hunder, enkelte ganger har merket seg visse mønstre for fluktruter og bevegelser hos mistenkte som stikker av fra åstedet. Gjerningspersonene har tendens til å flykte i venstre retning dersom de er høyrehendte, bevege seg til høyre i møte med hindringer, kvitte seg med bevisgjenstander på høyre side samt holde seg i nærheten av yttervegger når de søker tilflukt i store bygninger. I søk etter savnede personer har man funnet at disse har tendens til å vandre av gårde i høyre retning, at menn velger nedadgående ruter, mens kvinner og barn velger oppadgående (Rossmo 1995:220). Geografi som et potensielt hjelpemiddel bør derfor ikke være helt fremmed for politiet. Å bruke slik geografisk kunnskap systematisk i søk etter ukjente gjerningspersoner representerer imidlertid noe nytt for mange. I følge Palermo og Kocsis er Brantingham og Brantingham (1981 i Palermo & Kocsis 2005:230) blant de første som observerte det bevegelsesmønster forbrytere vanligvis viser når de reiser til et område for å begå en kriminell handling. Deres konklusjon er at lovbrøtere typisk beveger seg via et sentralisert orienteringspunkt, det vil

si at de har et kjernepunkt eller sentralt område som de beveger seg ut ifra i enhver retning, for så å returnere tilbake til. Videre er dette orienteringspunktet oftest vedkommendes eget hjem (Palermo & Kocsis 2005:230). Brantingham og Brantingham's modell tilbyr dermed en metode for å bestemme det mest sannsynlige bosted for gjerningspersonen, basert på hvor vedkommende begår forbrytelser. Både Canter og Rossmos tilnærming hviler på denne enkle observasjonen. Som Palermo og Kocsis (2005:225) påpeker, er geografisk profilering basert på antagelsen om at lovbrøttere som oftest begår kriminalitet i nærheten av eget hjemsted. De foretrekker å operere i et område de er godt kjent og reiser sjeldent langt av gårde. De organiserte gjerningsmenn i FBI's klassifikasjonssystem kan eventuelt representere et unntak fra dette. Klassifikasjonssystemet hevder at mens disorganiserte gjerningsmenn oftest begår forbrytelser i umiddelbar nærhet av eget bosted, er mobilitet et trekk ved organiserte gjerningsmenn, som kan kjøre langt av gårde på jakt etter passende ofre. Det kan derfor tenkes å være en motsetning mellom de to teoriene.

Rossmo (1995:218) fastslår at etterforskere tradisjonelt arbeider fra offeret og åstedet og videre utover i søket etter en gjerningsperson. De fleste drap oppklares relativt raskt som en følge av at offeret og gjerningspersonen kjenner hverandre. Identifisering av gjerningspersonen handler derfor oftest om eliminering av mistenkte. Som Rossmo (1995:218) påpeker, er dette umulig i saker der offer og gjerningsperson er ukjente for hverandre. I stedet for å arbeide fra offeret og videre utover, er alternativet å jobbe innover, å prøve å etablere en link mellom potensielle mistenkte og offeret eller åstedet.

Videre skriver Rossmo (1995:218) at informasjon basert på åstedets lokalisasjon eller beliggenhet kan være svært nyttig i etterforskning av serielovbrudd. Gjerningspersonens sannsynlige spatiale adferd kan utledes fra informasjon om de åstedene man kjenner, deres geografiske forbindelse og omgivelsenes karakteristikk og demografi. Å vise sannsynligheten

for at gjerningspersonen bor innenfor et bestemt område og demonstrere dette ved bruk av et databasert kart, kan medvirke til å finne gjerningspersonen. Informasjonen fører til at politiet bedre kan fokusere etterforskningsaktivitetene sine, geografisk prioritere mistenkte samt konsentrere patruljevirkomheten etter de områder der gjerningspersonen mest (og minst) sannsynlig er aktiv. Rossmo (1995:217) trekker fram seriedrap, voldtekt og brannstiftelse som spesielt aktuelle for geografisk profilering. Lovbruddskategoriene egnet for geografisk profilering er derfor de samme som for psykologisk eller biografisk profilering. Videre ser det ut til at forbrytelser i serie er en forutsetning for å drive geografisk profilering. Hvilke konsekvenser dette måtte ha for bruk av slike systemer i Norge, diskuteres senere i kapittelet.

Geografiske profiler skiller seg altså fra den type profiler hittil beskrevet gjennom den informasjonen de gir. Gjerningsmannsprofilering handler typisk om å samle inn biografisk informasjon om en ukjent gjerningsperson. Innholdet i en geografisk profil består oftest av geografiske og spatiale opplysninger som er relevante i forhold til gjerningspersonen. Det betyr at profilererne leser mer ut av gjerningsstedet enn å spekulere i personlighetstyper etc. basert på funn ved selve åstedet. Som sagt utgjør den viktigste informasjonen forutsigelser om det sannsynlige området for gjerningspersonens nåværende eller tidligere bosted. Altså må etterforskerne se hindsides indre faktorer som motivasjon og personlighet, og heller vurdere hvorfor og hvordan visse lokalisasjoner blir valgt som åsted. Felles for biografiske og geografiske profiler er at begge forsøker å gi en orientering om en eller flere sannsynlige gjerningspersoner. Informasjonen som gis er imidlertid ikke så konkret at det vil peke på en bestemt gjerningsperson. I likhet med biografiske profiler som bare peker på en sannsynlig type person, peker geografiske profiler på et større område eller nabolag der et geografisk punkt med forbindelse til gjerningspersonen kan finnes. Det er altså ikke en spesifikk gateadresse som kommer fram gjennom profilen. Videre skiller geografisk profilering seg fra tidligere kriminologisk fors-

kning omkring geografisk konsentrasjon av kriminalitet og sosial disorganisering ved Chicago-skolen. Sistnevnte har i hovedsak fokusert på større miljømessig og spatial distribusjon av kriminalitet og avvik innenfor et gitt område eller samfunnstype. Som Pfohl (1994:173) skriver ble avvik sett som et naturlig resultat av raske endringer i samfunnet.

Rossmo og Criminal Geographic Targeting (CGT)

For Rossmo er den adferd som førte vedkommende fram til åstedet viktig. Han påpeker at for at en forbrytelse skal finne sted, må det skje et møte i tid og rom mellom gjerningsperson og offer. Han spør hvordan dette skjer, og hvordan gjerningspersonen velger ut ofre. Rutineaktivitetsteori er derfor et rammeverk for å besvare disse spørsmålene (Rossmo 1995:217). Rutineaktivitetsteori ble utviklet av Cohen og Felson i 1970 årene. Ainsworth (2001:52) forteller at teorien opprinnelig ble utviklet som en forklaring på gatekriminalitet, men nå er blitt utvidet til å dekke en rekke kriminelle aktiviteter. Sentralt for teorien er påstanden om at kombinasjonen av 3 elementer må være tilstede for at en forbrytelse skal utføres; en motivert gjerningsperson, et passende offer og fraværet av en vokter (Ainsworth 2001:52). At Rossmo bruker rutineaktivitetsteori i en kontekst av gjerningsmannsprofilering er interessant. Slik blant annet Garland (2001) vektlegger, forutsetter teorien en rasjonell gjerningsmann der studier av omgivelsene, ikke gjerningspersonen blir satt i fokus. Som Midtveit (2004:3) sier, forutsetter rutineaktivitetsteorien at alle mennesker gjør kriminelle handlinger hvis de får sjansen til det. En slik teori står i sterk kontrast til de individorienterte forklaringer som trekker et kvalitativt skille mellom lovlydige og lovbrøtere. Patologiske forklaringer som tidligere i rapporten ble knyttet opp mot gjerningsmannsprofilering faller helt utenfor i rutineaktivitetsteori. Forklaringen ligger sannsynligvis i den kontrast som eksisterer mellom geografisk og biografisk profilering. Videre bruker Rossmo modellen for åstedsseleksjon utviklet av Brantingham og Brantingham.

Kjernen for gjerningsmannsprofilering er at lovbrøtere ikke begår forbrytelser på en tilfeldig måte. Hvordan gjerningsmannen utfører forbrytelsen er relatert til hvem han er som person. Tilsvarende gjelder for geografisk profilering. Rossmo (1995:222) hevder åstedenes lokalisasjon ikke er tilfeldig, men har en grad av underliggende spatial struktur. Om de virker kaotiske er det likevel ofte rasjonalitet som påvirker beliggenheten. Som rutineaktivitetsteorien sier, inntreffer kriminalitet gjerne på steder der egnede ofre, i forhold til profit og risiko, møter motiverte gjerningspersoner i tilknytning til begge parters daglige aktiviteter. I det gjerningspersoner beveger seg fram og tilbake mellom bosted, arbeidsplass og andre sosiale oppholdssteder, danner vedkommende seg, som alle mennesker, et unikt, mentalt kart over omgivelsene, bygget på erfaring og kjennskap. Hovedbasen i dette kartet er nesten alltid personens bosted, eventuelt arbeidssted eller en nær venns hjemsted. Unntak er yrkeskriminelle uten permanent bolig og hjemløse (Rossmo 1995:222).

Altså kan informasjon om arbeidssted eller andre steder av betydning for gjerningspersonen, i tillegg til bosted være relevante i analysen. Alle disse stedene utgjør til sammen gjerningspersonens mentale kart. Dette kartet er viktig fordi det representerer individets kognitive kunnskap om egne omgivelser, og som personen orienterer ut ifra. Hvert kart er unikt for den enkelte, selv for et stort antall personer som bor i samme område av byen. På grunn av denne variasjonen gir kartene et potensielt grunnlag for å skille mellom ulike personer.

Rossmo setter sin tilnærming til geografisk profilering i en kontekst av miljøkriminologi. Midtveit (2004:1) skriver at miljøkriminologi handler om kriminalitet knyttet til *fysisk sted* og hvordan individer og organisasjoner *romlig* organiserer sine aktiviteter. Hun hevder politiets bruk av geografiske informasjonssystemer er et eksempel på hvordan miljøkriminologien gir seg utslag i praksis. Rossmo (1995:219) skriver at det spatiale forholdet mellom gjerningspersonens bosted og der vedkommende begår

lovbrudd, er et underliggende tema i arbeidet innenfor miljøkriminologi. Ved å snu opp ned på argumentasjon og logikk i disse teoriene, hevder Rossmo det er mulig å forutsi det mest sannsynlige området gjerningspersonen bor. På den måten blir prinsippene for miljøkriminalitet og kriminalitetens geografi praktisk anvendt i etterforskningsprosessen (1995:219). Ved å vende om på kriminologisk forskning som tar sikte på å identifisere og relatere kjerneområder for kriminalitet til et fokus på bosteder, hevder Rossmo at en serie av kriminalitet kan brukes til å bestemme hvor en gjerningsperson med sannsynlighet lever.

Rossmos tilnærming til geografisk profilering (CGT) grunnes altså på Brantingham og Brantinghams modell for åstedsvalg, og forutsetter at lovbrutere foretrekker å begå kriminalitet innenfor et område de er kjent, og ofte bruker eget hjem som et orienteringspunkt. CGT bruker en *distance-decay function* som skal forutsi hvor en gjerningsperson med sannsynlighet bor. Svekkelsen (decay) refererer til et fall i sannsynlighet, dvs. at sannsynlighetsfrekvensen for kriminalitet svekkes eller faller etter hvert som avstanden (distance) til gjerningspersonens hjem øker (Rossmo 1995:224). Palermo og Kocsis (2005:238) skriver at ved bruk av denne metoden blir de spatiale x og y koordinatene for hvert lovbrudd i en serie av forbrytelser, plottet på et datagenerert kart. Kartet representerer det totale området hvor gjerningsmannen har begått kriminalitet. Deretter blir en simulert reise til hvert lovbrudd på kartet matematisk kalkulert. Gjennom kombinasjonen av disse kalkulasjonene for hvert av de plottede lovbruddene, blir en geografisk profil laget over området der gjerningspersonen med sannsynlighet bor. Kalkulasjonene utføres av dataprogrammet *Rigel* (Palermo & Kocsis 2005:238). Dette er en svært forenklet framstilling av arbeidet som ligger i å lage geografiske profiler ved bruk av CGT. De matematiske kalkulasjonene er kanskje enkle, men allikevel omfattende, og resultatene illustreres best ved hjelp av tredimensjonale (omfangsrike) kart. Forklaringen over får derfor være dekkende i denne sammenheng.

Rossmo (1995:224) sier at bruk av CGT i faktisk etterforskning, og tester av modellen på oppklarte draps-, voldtekts- og brannstiftelsessaker i serie har gitt lovende resultater. Oftest har gjerningspersonens hjemsted blitt lokalisert i de øvrige 5 % eller mindre av det totale området. Denne prosentandelen angir størrelsen på det området man antar gjerningspersonen bor eller befinner seg i. Jo lavere prosentandel, jo mer nøyaktige blir forutsigelsene for gjerningspersonens sannsynlige oppholdsområde. Videre skriver Rossmo (1995:227) at jo flere lovbrudd man kjenner til, altså jo flere punkter som kan plottes på kartet, jo mindre blir sannsynligheten for at tilfeldigheter skal påvirke resultatet. Presisjonen stiger altså i takt med at informasjonen øker. CGT modellens validitet er dermed avhengig av antallet åsteder man kjenner. I den forbindelse er det nærliggende å tro at feil i datamaterialet lett kan påvirke resultatene.

Canter's Circle Theory of Environmental Range

Det følgende arbeidet med geografisk profilering bygger på Canters bakgrunn i miljøpsykologi. Palermo og Kocsis (2005:230) går så langt som å hevde at Canters viktigste bidrag til profileringsfeltet er nettopp tilnærmingen til geografisk profilering. At dette utgjør en betydelig del av Canters lære, ble tydelig under konferansen i desember 2005. Etter opp-telling hadde 1/3 av foredragene temaer tilknyttet geografisk profilering. I likhet med Rossmos tilnærming, er også Canters basert på modellen utviklet av Brantingham og Brantingham. Canter og Larkin begynner derfor med å gjøre en empirisk test av resultatene fra denne forskningen. Canter og Larkin (1993:63) skriver at de utvikler en modell for å gjøre en test av holdbarheten ved det antatte forholdet mellom gjerningspersonens bosted og der vedkommende begår kriminalitet. Canter og Larkin formulerer to hypotetiske, teoretiske begreper; *hjemmeområde* (home range) og *lovbruddsområde* (criminal range). Hjemmeområdet representerer personens totale kunnskap om sine omgivelser, lovbruddsområdet

representerer området personen kan tenkes å begå kriminalitet. Hjemmeområdet kan kanskje tilsvare det Rossmo kaller gjerningspersonens mentale kart. Sentralt for Canter og Larkin (1993:63) er derfor å studere forholdet mellom disse to begrepene.

Basert på tidligere forskning antar de at det ikke er tilfeldig hvor individer begår kriminalitet og utleder to teoretiske forklaringsmodeller på forholdet mellom hjemmeområde og lovbruddsområde; *pendlerhypotesen* og *plyndrerhypotesen*. Pendlerhypotesen beskriver et bevegelsesmønster der gjerningspersonen reiser fra egen bolig eller annet referansepunkt til åstedet, uten at åstedets lokalisasjon nødvendigvis er begrenset av gjerningspersonens hjemmeområde. Canter og Larkin sier denne hypotesen er i samsvar med forskningen til Shaw og McKay (1942 i Canter & Larkin 1993:64) som indikerer at lovbrüternes adferd bestemmes av bymiljøets struktur eller overordnede geometri. Shaw og McKay ble tidligere nevnt i forbindelse med Chicago-skolen. Til oppsummering bestemmes ikke lovbrüteres kriminalitetsområde av eget hjemmeområde, men av den aktuelle bydelens karakteristikk. For eksempel kan det tenkes at enkelte, i tråd med Chicago-skolens funn, bruker bykjernen som kriminalitetsområde pga den sosiale disorganisering og anonymitet som råder der. Canter og Larkin (1993:65) skriver at plyndrerhypotesen derimot beskriver et bevegelsesmønster der gjerningspersonens base utgjør det sentrale orienteringspunkt vedkommende reiser ut i fra og begår kriminalitet, for deretter å komme tilbake til. Altså er det stor eller total overlapping mellom gjerningspersonens hjemområde og lovbruddsområde. Sistnevnte modell er i tråd med funnene som ble gjort av Brantingham og Brantingham.

Canter og Larkin (1993:66) fortsetter med at de, med et utvalg på 45 gjentakende voldtektsforbrytere der alle er dømt for minimum to forbrytelser, plottet lovbruddslokalisasjoner og hjemadresser for hver av de 45 forbryterne på individuelle kart. Deretter trekkes det en linje mellom de to åstedslokalisasjonene som ligger lengst fra hverandre på kartet.

Ved å bruke linjen som diameter, kan det tegnes en sirkel rundt alle forbrytelsene. Hypotesen er at lovbrysterens hjemadresse vil finnes innenfor sirkelen (derav navnet sirkelteori). I 41 av 45 tilfeller (91 %), finner Canter og Larkin (1993:67) at sirkelen omslutter alle den aktuelle lovbrysterens kjente lovbrudd. Dette indikerer at sirkelmålet er en pålitelig, om enn noe rudimentær eller grov visuell representasjon av hvor en voldtektsforbryter med sannsynlighet vil begå overgrep, dvs. hva som er hans lovbruddsområde (Palermo & Kocsis 2005:234). Videre finner Canter og Larkin (1993:67) i 39 av 45 tilfeller (87 %) at sirkelen også omslutter voldtektsforbryternes hjemsted. De hevder derfor at funnene støtter plyndrerhypotesen, som påstår at forbrytere har tendens til å begå kriminalitet i nærheten av eget bosted.

Canter og Larkins (1993) undersøkelse indikerer dermed at forbrytere i større grad er plyndrere enn pendlere, og at de sjeldent reiser over lange avstander for å begå kriminalitet. I stedet opererer de innenfor et relativt lite geografisk område, lokalisert rundt eget hjemsted. Funnene gir støtte til Brantingham og Brantinghams modell, men ikke til Shaw og McKays hypotese. Canter og Larkin utvikler senere plyndrerhypotesen videre, og gjør blant annet tester på den relative avstanden mellom hvert av åstedene i forhold til avstanden fra disse til gjerningspersonens bosted (Canter & Larkin 1993:67). Palermo og Kocsis (2005:234) hevder disse to funnene representerer den teoretiske kjernen i mye av Canters arbeid innenfor geografisk profilering, og at mange av teoriene nå er inkorporert i et data-program kalt *Dragnet* der programmet automatisk kalkulerer det relevante geografiske området (Palermo & Kocsis 2005:234). I sammenheng med faktiske etterforskningssituasjoner, er altså indikasjonen følgende; ved å plote en serie av åsteder politiet tror er begått av samme person inn på et kart, og deretter trekke en linje mellom de to ytterste punktene, kan politiet tegne en sirkel rundt området gjerningspersonen med sannsynlighet bor eller oppholder seg innenfor.

Evaluering av geografisk profilering

Dette har vært en meget kortfattet redegjørelse av geografisk profilering. Antallet kilder er lavt og en rekke momenter kunne med fordel vært inkludert i beskrivelsen. Det skal derfor understrekes at evalueringen følgelig vil bære preg av dette. Umiddelbart ser det ut til at geografisk profilering representerer en gren av gjerningsmannsprofilering som faller litt utenfor kunst/vitenskap debatten. Med det menes at metoden tilsynelatende åpenbart faller i vitenskapskategorien. Som Ainsworth (2001:87) påpeker, er Rossmos teknikk basert på statistiske analyser av data, ikke på «magefølelser» som politiet tradisjonelt kunne brukt i mangel av noe bedre. Dermed kan en kanskje si at metoden er noe mer håndfast og systematisk, og mindre avhengig av subjektive vurderinger og erfaring enn konvensjonelt etterforskningsarbeid. Videre ser matematiske kalkulasjoner og pc-basert kartlegging ut til å skåne geografisk profilering for en del av de anklager som ble rettet mot subjektiviteten ved den øvrige gjerningsmannsprofileringen. Enkelte argumenterer imidlertid for en mer komplisert virkelighet.

Ainsworth (2001:132) gir en evaluering av Canters tilnærming til geografisk profilering, og påpeker at slike analyser bare er meningsfulle om de baseres på nøyaktige data. Sirkelteorien avhenger av at en sirkel kan tegnes rundt alle gjerningspersonens forbrytelser på et kart. Det er grunn til å tro at ikke alle lovbrudd nødvendigvis vil komme med i rapporten. Enkelte blir kanskje ikke registrert av politiet, enkelte kan være registrert uriktig. Videre kan det være svært vanskelig å vite sikkert hvorvidt en serie av lovbrudd er begått av samme gjerningsperson. Om to gjerningsmenn opererer uavhengig av hverandre innenfor samme område, og har en lignende fremgangsmåte eller MO (modus operandi), blir det problematisk å fastsette med pålitelighet hvilke lovbrudd som er begått av hvilken person. Videre kan påvirkning av alkohol eller andre narkotiske stoffer under utførelse av lovbruddet, gjøre det vanskelig for en identifisert lovbrøyer i ettertid å gjøre rede for hvilke lovbrudd han har begått. Slike potensielle skjevheter er et dårlig utgangspunkt for videre statistisk analyse (Ainsworth 2001:132).

Man må derfor være helt sikker på at alle lovbrudd som inkluderes i analysen faktisk er utført av samme gjerningsperson(er). Inkluderer man, ved en feiltagelse, lovbrudd som er begått av andre, blir kanskje det sannsynlige hjemmeområdet som beregnes ut ifra åstedenes beliggenhet feilaktig. Samtidig er det viktig at alle lovbrudd begått av den aktuelle gjerningspersonen er med i studiet. Jo færre lovbrudd analysen baseres på, jo mindre nøyaktig blir resultatet. Det er her subjektivitet potensielt skaper problemer for geografisk profilering. Vurderingen av hvilke lovbrudd som tas med i analysen, og hvorvidt enkelte av disse skal vektlegges mer enn andre, vil til dels baseres på subjektive vurderinger hos den enkelte politietterforsker, avhengig av dennes kunnskap, erfaring og tolkning av åsteder. Et lignende problem eksisterer ved Rossmos tilnærming. Som sagt er CGT analysen avhengig av flest mulig lovbrudd for å gi gyldige resultater. Rossmo (1995:229) sier selv at tester antyder at minimum seks lovbrudds-åsteder er nødvendig for å gi prosentestimer for lovbrøyterens hjemmeområde på under 10 %. I den forstand kan anklagene Ainsworth (2001:132) retter mot Canter, også være gjeldende for Rossmos analyse. Rossmo (1995:229) påstår imidlertid at CGT modellens pålitelighet er høy, da de matematiske kalkulasjonene riktignok er mange, men forholdsvis ukompliserte, og de er databaserte. Som Rossmo (1995:232) påpeker, er det et utall måter geografisk informasjon kan være til hjelp i politietterforskning. Han nevner prioritering av mistenkte ut i fra adresse eller område, ressursallokering eller dirigering i forhold til patruljeringsvirksomhet samt etablering av pc-baserte databaser for søkerammer.

Objektivitet og forståelse av harde data

Som en videreføring av teorier innenfor det miljømessige perspektivet på kriminalitet, representerer geografisk profilering et eksempel på kriminologisk teori anvendt i praktisk politiarbeid. Det kan dermed være et tilfelle av vitenskapeliggjøring av politiarbeid. Subjektive vurderinger kan imidlertid påvirke utfallet av den geografiske profilen. I forlengelse av dette bør

det vurderes hvorvidt politiets forståelse av «harde» data muligens skiller seg fra akademisk forståelse. Med det menes at politiet har en tendens til å bruke vitenskapelig materiale som objektiv og sikker empiri, uten at dette egentlig er tilfellet da dataene undersøkelsene baserer seg på er usikre og kvalitative. Innes, Fielding og Cope (2005:39-54) snakker om en trend der vitenskap og teknologi i økende grad blir inkorporert i politiets rutiner. Denne utviklingen knyttes til et forsøk på skifte fra reaktiv til proaktiv og etterretningsledet lovhåndhevelse. De stiller seg imidlertid kritisk til objektiviteten ved den kunnskapen som kommer frem. De sier denne objektive kunnskapen i praksis er avhengig av hvordan informasjonen forstås og reageres mot innad i politiorganisasjonen. Den har ikke en egen, iboende kvalitet. På grunn av store mengder informasjon bruker analytikerne mye tid bare på å evaluere, sile og behandle dataene heller enn å utføre noen analytiske prosedyrer som sådan. Innes, Fielding og Cope (2005:54) hevder derfor at kriminalanalyser brukt på samme vis som i et tradisjonelt politiarbeid, er en måte å hevde en økt vitenskapelig forankring for politiarbeid som i hovedsak er utformet av politiets perspektiver på eller forståelse av data. Cope (2004:202) hevder problemet skyldes dels politiets manglende forståelse for analyseverktøy, dels analytikers manglende kunnskaper om politiarbeid. Dette begrenser analysemetodenes bidragsnivå og utvikling. Hun skriver at det er vanskelig å integrere analyse i de arbeidsprinsippene som er forplantet i politikulturen. Der politi er kunnskapsforståelig, kontekstuell og subjektiv, gjøres kriminalanalyser utenfor kontekst for å skape oversiktsbilder på kriminalitetsproblemer.

Geografisk profilering i Norge

Geografiske informasjonssystemer og elektroniske kart ser ut til å være på vei inn i det norske politiets rutiner. Slike systemer ser hovedsakelig ut til å være rettet mot kartlegging av «hot spots» og forebygging av kriminalitet. Til dags dato er verken Rossmos CGT analyse, Canters sirkelteori eller

andre systemer for geografisk profilering tatt opp som en del av norsk etterforskningsvirksomhet. Vårt mønster for bosetting, befolkningsantall samt kriminalitetskategoriene metodene er best egnet for, i hovedsak drap, voldtekt og brannstiftelse i serie, antyder at det ikke ville være verdt de betydelige omkostningene ved å innføre dette til Norge.

I intervju med kriminalteknikeren fra Kripos forteller han at de aldri har brukt slike metoder ved Kripos på systematisk vis. Allikevel er geografisk informasjon med i åstedsanalysene, uten å bruke geografien i seg selv som et middel. Gruppen ved Kripos har hatt en god dialog med Rossmo, og de har drøftet med han hvorvidt CGT vil være aktuelt i Norge. Rossmo mener at i forhold til folketettheten i enkelte byer kunne det være relevant, men at store deler av Norge er såpass griskrendt at det ikke ville la seg profilere geografisk. Antallet innbyggere er for lavt og vi bor ikke tett nok innpå hverandre. Rossmos analysesystem består av en software man kan kjøpe og systemet er blitt demonstrert for den norske gruppen. Likevel valgte de å avstå. Det er grunn til å anta at innkjøp og iverksetting av et slikt system innebærer forholdsvis store ressursatsninger. Ikke bare i form av prisen på softwaren, men også den arbeidskraft som måtte settes inn for å drive systemet. Opplæring, kursvirksomhet og jevnlig oppdatering ville kanskje kreve hele årsverk. Et slikt omstendelig og tidkrevende arbeid vil kreve personer som nærer en spesiell interesse for rapportering og organisering av data og statistikkprogrammer.

Det ser ut til at ikke bare kriminalitetsraten men også bosetningsmønstre og folketall er forhold som taler imot innføring av geografiske profileringssystemer i Norge. Den gjennomsiktighet som preger mange lokalsamfunn i Norge, er med på å gjøre oppklaringsprosenten, spesielt på drap svært høy. Oppklaringsprosenten for perioden 1994-2005 er på 93,7 % (Kriminalstatistikk 2007, tab.11). Det er usikkert hva som gjør at geografisk profilering kun egner seg for drap, voldtekt og brannstiftelse. Kanskje er det slik at disse lovbruddene er de som oftest begås i nærheten

av egen hjemsted, eller kanskje metoden innebærer en slik ressursbruk at det ikke er verdt omkostningene å bruke den ovenfor mindre alvorlige lovbrudd. Vitenskap og teknologi hevdes å være på vei inn i politiarbeidet. I neste kapittel beskrives dette og møtet mellom akademiker og polititjenestemann.

10

Politikulturer og «hverdagspsykologi» i politiarbeidet

Det ser ut til å eksistere en generell skepsis i politiet mot gjerningsmannsprofilering. Canter (1994:79) hevder det for mange etterforskere er liten forskjell mellom å be om bistand fra en psykolog og fra et medium eller astrolog. Det kan jo hjelpe, så hvorfor ikke? En del av skepsisen kan nok skyldes det abstrakte som ser ut til å prege noen av profileringsmetodene, samt inkorporeringen av akademiske fag i det praktiske politiarbeidet. Wright (2002:97) setter et skille mellom det han kaller «tykk» og «tynn» profesjonalitet i politiet. Wright sier «tykk» profesjonalisme har preget etterforskningskulturen i politiet, og kjennetegnes ved bruk av makt, magesfølelser fremfor analyse, lojalitet ovenfor kolleger og holdninger orientert mot kriminalitetskontroll. Allikevel ser han tendens til en «tynnere», mer instrumentell form for profesjonalisme. Denne karakteriseres av kompetanse og standarder, gjennomsiktighet og vitenskap. Hensikten i dette kapittelet er først å se hvordan kulturen innad i politiet preger politiets holdninger til, og møte med andre fagmiljøer. Er det tilbøyelighet til en motvilje i politiet mot å la akademikere bistå i arbeidet og inntar politiet en ekspertrolle som gjør det vanskelig å være rådgiver for dem? Kan politikultur forklare en del av den mistilliten til gjerningsmannsprofilering som ser ut til å finnes innad i politiet? Cope (2004:196) definerer politikultur som de uformelle verdier, normer og regler som påvirker hvordan tjenestemenn utfyller sin rolle.

Politikulturer

Kamp om territorier og eierskap til hendelser

Herbert (1997:166-167) tar utgangspunkt i Los Angeles Police Departement, LAPD; en politistyrke med en «hardtslående» kulturell tradisjon og betjenter som ses som en dynamisk samling av mektige eksperter, viet til å fjerne ondskaper fra gatene. Enkelte betjenter foretrekker kanskje å se seg selv som del av en modig paramilitær organisasjon, heller enn et velferdsapparat med hverdagslig bryderi som graffiti og nabokrangler. De ergrer seg over offentlighetens bekymring over sporadisk maktmisbruk fordi slike hensyn ufortjent begrenser deres kompetente bruk av autoritet (Herbert 1997:166-167). LAPD som her beskrevet, representerer nok en ytterliggående politikultur og skiller seg mye fra politi i land som Norge. Likevel egnert de som godt som en illustrasjon på hvordan politikultur kan knyttes til konflikter og kamp om eierskap til problemer mellom politi og andre yrkesgrupper.

Subkulturen innad i politiet er ikke en enhetlig størrelse. Mens oppmerksomhet ofte rettes mot skillett betjent på gateplan/inspektør, behandles politiavdelinger ofte som sammenhengende enheter styrt etter en felles modell. Der den byråkratiske styringen er sterk er også sammenhengen tydelig, men konfliktene er allikevel alltid til stede. Herbert (1997:61) hevder at omfang og egenskaper ved en betjents territorielle ansvar varierer betydelig med betjentens byråkratiske status og variasjonene gjelder både horisontalt og vertikalt innenfor organisasjonen. Horisontal variasjon refererer til distinksjoner mellom ulike enheter i organisasjonen, fra en enhet til en annen (Herbert 1997:61). I LAPD har enheter som driver patruljering på gatenivå, overordnede i ledelsen og spesialenheter som NARC, SWAT og CRASH atskilte arbeidsområder. Ansvarer varierer også vertikalt, mellom stillinger. Etter hvert som man klatrer oppover i hierarkiet endres ansvarsområde og oppgaver. Hensikten med slik horisontal variasjon, er å gjøre tjenestemenn til spesialister på sitt felt, og at

enheten ved å ha muligheten til å fokusere all sin tid på et bestemt problem vil løse problemet mer effektivt (Herbert 1997:67).

Problemer oppstår når slik fordeling av ansvar begrenser avsnittets samlede evne til å jobbe effektivt. Særlig er dette knyttet til at viktig informasjon bare blir gitt til få utvalgte, og/eller mangelfull kommunikasjon mellom ulike avdelinger. Kommunikasjonssvikten kan tildels skyldes mangel på tid og ressurser, men Herbert (1997:69) mener også at tilbakeholdenhet med å dele opplysninger skyldes hver enkel enhets ønske om å sikre egen byråkratisk overlevelse. Tjenestemenn i ulike avdelinger innser at rettfærdiggjøring av egen eksistens avhenger av deres evne til å kreve eksklusiv kontroll over et bestemt autoritært område (Herbert, 1997:69). I den forstand er det en slags kamp om eierskap over hendelser. Nettopp dette punktet kan være relevant for det samarbeidet mellom politi og for eksempel psykologer som forutsettes for at profileringsvirksomheten skal fungere. Enkelte etterforskere og polititjenestemenn vil kanskje oppleve slik innblanding som en trussel og et uttrykk for manglende tillit til deres kapasitet for å løse saken.

Herbert (1997) beskriver en politikultur der handlekraft og mot er faktorer som blir verdsatt. Særlig trekker han frem territorialitet og hvor viktig det er for hvert politidistrikt å beholde myndighet over sitt område. Slik territoriell ansvarsfordeling kan belyse den type problemer inkorporering av gjerningsmannsprofilering har møtt i politiet. Territorialitet kan tenkes å gjelde ikke bare mellom ulike avsnitt eller politidistrikter, men også mellom faggrupper der rett på kunnskapsfelt er det som gir opphav til problemer. Dersom polititjenestemannen er eksperten som ikke trenger hjelp kan psykologen eller samfunnsviterens rolle i politiarbeidet bli en kilde til konflikt. Likevel er det en tydelig vilje til å satse på samarbeid mellom politiet og andre fagmiljøer. Dette skal diskuteres under, med utgangspunkt i politidirektoratets strategiplan for forebyggende politiarbeid.

Strategiplan for forebyggende politiarbeid og POP

Politikulturen nettopp beskrevet ligner det Herbert (2001:447-448) senere, i artikkelen «Policing the contemporary city» kaller den profesjonelle politimodellen. Modellen karakteriseres av avstand og/eller aggressivitet mellom politi og publikum samt vekt på teknologi som politiradioer og registrering av fingeravtrykk. I motsetning til profesjonelle modeller ble det utviklet politimodeller som fokuserer på politiets relasjon til lokalsamfunnet og denne relasjonens betydning for etterforskning (Herbert 2001:447-448). I strategiplanen for forebyggende politiarbeid i Norge gir Politidirektoratet (2002) retningslinjer for hvordan politiet i perioden 2002-2005 skal organisere arbeidet med forebygging av kriminalitet. Tanken er at hele politiorganisasjonen skal arbeide forebyggende eller proaktivt, og dermed være mindre hendelsesstyrt. Det uttrykkes bekymring for at politiets kompetanse og ressurser i for stor grad blir utløst etter at en straffbar handling er begått. Problemorientert politiarbeid (POP) blir derfor et viktig satsningsområde som skal gjøre politiet bedre i stand til å sette inn tiltak mot årsakene til kriminalitet og uttrygghet.

Problemorientert politiarbeid innebærer proaktivt politiarbeid, det vil si forebyggende innsats som skal hindre lovbrudd *før* de skjer. Det er derfor ikke direkte relevant for gjerningsmannsprofilering som ikke trer i kraft før etter et lovbrudd er begått. Det som likevel gjør problemorientert politiarbeid interessant i denne sammenheng er vekten som legges på inkorporering av andre fagmiljøer i arbeidet som kan tilføre kunnskap, samt personorientert forebygging. Sistnevnte blant annet gjennom påvirkning av potensielle gjerningspersoner med tilbøyelighet for å utvikle anti-sosial og kriminell adferd. Strategiplanen fremhever at det skal vurderes hvorvidt det er andre, forskere og øvrige instanser, som kan tilføre kunnskap. Altså oppfordres det til å søke hjelp utenfor politiet. Forskjellene kan imidlertid være store mellom teori og praksis på dette punktet (se Gundhus 2005).

I strategiplanen fremheves videre personorientert forebygging som innebærer at fokus rettes mot både samfunnsmessige, miljøbaserte og individbaserte årsaker til kriminalitet. Blant annet søker man å påvirke potensielle gjerningspersoners holdninger for å redusere risikoen for å utvikle antisosial og kriminell adferd. Politiet oppdager ofte symptomene men ikke årsakene til at enkelte individer utvikler antisosial adferd. Politidirektoratet påpeker at andre etater har ansvaret for å gripe inn i årsaker til antisosial adferd, og at personorientert forebygging derfor må utføres i nært samarbeid med andre. Dette vil igjen forhindre at politiet påtar seg oppgaver som andre fagmiljøer har et hovedansvar for å løse. Strategiplanen gir en oversikt over ulike risikofaktorer ved gjerningspersoner man skal se etter. Når det gjelder personlige egenskaper nevnes blant annet manglende ferdigheter til å unngå kriminalitet som evner til å løse konflikter, skaffe livsopphold osv. Videre nevnes kortsiktige påvirkningsfaktorer som akutt pengemangel, situasjonelt press og ruspåvirkning. Det skal i tillegg ses etter nødvendige ressurser for kriminell handling som ferdigheter, mot, våpen, medsammensvorne med mer. Gjerningspersonens oppfatninger og forventninger i forhold til risiko, anstrengelse, utbytte og vedkommendes etiske vurdering blir også nevnt som viktige risikofaktorer når politiet skal identifisere og kartlegge et problem (Politidirektoratet 2002).

I den grad det kan trekkes paralleller mellom personorientert forebygging og profilering kan sistnevnte kanskje sies å være snakk om en profilering av fremtidige gjerningspersoner. Uansett fremgår det av politidirektoratets strategiplan at det oppfordres til tverrfaglig og tverretattlig samarbeid, både mellom avdelinger og seksjoner innad i politietaten, og i forhold til eksterne samarbeidspartnere som «har et eierforhold og et medansvar for å løse de problemene som er definert gjennom bruk av problemanalysen». Det vises også til Politilovens § 2-6, som «pålegger politiet å samarbeide med andre etater for å hindre utvikling av kriminalitet» (Politidirektoratet 2002).

Goldstein (1990:106), grunnleggeren av problemorientert politiarbeid, er inne på det samme når han sier at en måte å styrke politiarbeidet er å knytte politiet til andre offentlige og private velferdstjenester og organisasjoner på en mer effektiv måte. Forsøk på å innføre tiltak som problemorientert politiarbeid er imidlertid blitt møtt med en viss motvilje. Goldstein (1990:102) hevder at man til å begynne med kjempet en konstant kamp mot en naturlig tendens til å gå tilbake på tradisjonelle metoder. Motstanden har vært stor i en hverdag der tid allerede er en knapp ressurs og overgang til reformen for problemorientert politiarbeid har blitt sett på som en ytterligere belastning (Goldstein 1990:102). Goldstein (1990:150) hevder en del av forklaringen er en konflikt mellom ønsket og fremstøtet til å trekke akademikere inn i politiarbeidet, blant annet på grunn av deres bredere og ofte mer humanistiske perspektiver, og et arbeidsmiljø som slår ned på en del av de egenskaper som dannes gjennom eller følger med en universitetsutdanning. Goldstein hevder konflikten kan reduseres ved å redefinere politibetjentens rolle, og på den måten gjøre høyere utdanning og politiarbeid mer forenlig. Dette gir utfordringer til tjenestemennene samt at det tillater avsnittet å utnytte den muligheten betjenten får til å bruke utdannelsen sin (Goldstein 1990:150). Det nye masterstudiet i politivitenskap ved Politihøgskolen kan representere en slik mulighet ved å medføre et mindre tydelig skille mellom akademikere og polititjenestemann i framtiden. Cope (2004:196-197) hevder mange analytikere opplever problemer med å bli akseptert og anerkjent innenfor politikulturen. Disse ser på arbeidet sitt som ofte oversett i politiorganisasjonen og forklarer det med sin sivile status.

Det finnes eksempler på områder der samarbeid mellom politiet og akademikere har vært vellykket. Van Duyne (1999:62), utdannet psykolog og jurist, refererer til Nederland og skriver at i det daglige politiarbeidet har sosiologen eller psykologen tradisjonelt blitt holdt utenfor, og kun blitt konsultert når «handlingens menn» har et problem de trenger en spesialist til å løse. Selv om vedkommende er et fast medlem av bemanningen, blir

han eller hun allikevel sett på som utenforstående av de på innsiden. Van Duyne hevder imidlertid at i Nederland endres holdningen hos politifolk med høyere posisjon, og spesielt i feltet for bekjempelse av organisert kriminalitet. Bekjempelse av denne formen for kriminalitet er gitt høy prioritet i Nederland og politistyrker blant annet i Amsterdam og Haag har engasjert sosiologer og psykologer, ikke bare for å assistere politiet under spesielt emosjonelle hendelser men for å delta i utvikling og praktisering av en policy mot organisert kriminalitet. Van Duyne (1999:79) sier at det nederlandske politiets motvilje til å trekke inn personell fra andre fagområder fikk uheldige konsekvenser og ble vanskelig å opprettholde når politiet møtte komplekse saker som krevde mer kunnskap enn politiinstinkt. Det nederlandske politiet innså at de trengte hjelp utenfra i kampen mot organisert kriminalitet. Allikevel begrenset de fleste politistyrkene seg til å ta imot råd fra utsiden, men fremdeles holde portene stengt. Deltakelse i *virkelig* etterforskningsarbeid ble ansett for å være en for dyp inntrengning i politiets arbeid. Van Duyne går ikke nærmere inn på hvem i politiet, hvorvidt det var ledelsen, avsnittet for bekjempelse av organisert kriminalitet eller politiet som helhet som gikk inn for denne endringen men vektlegger at samarbeidet mellom politiet og innhentede akademikere i Nederland har vært vellykket. Blant annet sier han at effektiviteten økte ved en sosial og psykologisk kartlegging av den kriminelle «organiseringen» og dens medlemmer. Tid ble også spart i forhold til en mer effektiv avhørsteknikk og matching av «riktig» etterforsker med «riktig» mistenkt.

I følge Van Duyne (1999:79) viser dette prosjektet at den fruktbare interaksjonen mellom adferdsrettet vitenskap og et politiavsnitt for bekjempelse av organisert kriminalitet er alt annet enn en «myk» tilnærming. Det er heller ikke en tilsørt intellektuell form for den uheldige «krigen mot kriminalitet». Han foreslår derfor å kalle det en analytisk og interdisiplinær form for rettshåndhevelse i det komplekse området som organisert kriminalitet er. Allikevel anbefaler han ikke denne tilnærmingen som en

generell «medisin» som kan hjelpe politiet i å løse alle deres etterforskningsproblemer over natten, noe som bare vil føre til skuffelser og forsterke fordommene om akademikernes utilstrekkelighet. Det må heller utvikles en instruktiv interaksjon mellom likeverdige, med tilstrekkelig tid til gjensidig berikelse, og lære hvor man kan bruke hver disiplin.

Det kan se ut til at mange politietater karakteriseres av en innoverrettet eller innadvent kultur. Politisaker er politisaker og de som ikke kommer innenfra systemet anses som ukvalifisert til å kunne bidra til løsning av politiets problemer. Politiarbeid er handlekraftig, det skal gjøre noe med de kriminelle. Refleksjon rundt lovbryternes mentale tilstand er en jobb for «myke» tilsynsførere og sosialarbeidere som får skylden for å ta forbryterne ut av fengslene, mens politiet gjør jobben sin ved å låse dem inn igjen. Når det gjelder profilering er det nok mange i politiet som er blitt skuffet over at metoden lover mer enn den holder. Det kan tenkes dette har vært med på å skape en større skepsis spesielt til psykologi og hva dette faget kan utrette i sammenheng med politiarbeid. På de kommende sidene illustreres at det å vurdere potensielle lovbrytere basert på vedkommendes ytre og indre karakteristikker ikke er fremmed for politiet. Kanskje kan det hevdes å foregå en form for profilering på gatenivå blant patruljerende tjenestemenn?

En uformell profileringsvirksomhet i politiet?

Under skal det undersøkes hvilken rolle psykologi og adferdsvitenskap spiller i konvensjonelt politiarbeid og om det på sett og vis forekommer en form for «profilering» på andre nivåer i politiet, på en mer tilfeldig og erfaringsbasert måte. En parallell kan trekkes til næringslivet som kan sies å drive en tilsvarende form for «profilering» når de for eksempel vurderer hvem det vil være mest hensiktsmessig å sende BMW reklame til basert på postnummer eller gatenavn, eller hvor McDonalds bestemmer seg for åpne ny restaurant. Nedenfor tas det utgangspunkt i en undersøkelse av det

som kalles rasistisk profilering slik det foregår på gatenivå når politiet bruker sin personlige oppfatning av raseforskjeller til å avgjøre hvem de stopper og kontrollerer.

Antonovics og Knights studie av rasistisk profilering

Studiet er basert på data fra Bostonpolitiet, nærmere bestemt 100,408 stevninger utstedt av 1,335 polititjenestemenn. Hensikten er å forstå årsakene til hvorfor afroamerikanere, latinamerikanere og hvite skiller seg i så stor grad når det gjelder andelen som får bilene sine gjennomført ved rutinemessige trafikkkontroller. Studiet er et godt eksempel på studier av rasistisk profilering og det er forholdsvis nytt av dato. Resultatene av studiet vil brukes som grunnlag for å sammenligne en slik praksis med gjerningsmannsprofilering. Antonovics og Knights (2004:2) skriver at fram til juli 2004 har det vært mer enn 200 saker der beskyldninger om rasistisk og etnisk profilering blir rettet mot de som sammen har ansvaret for å opprettholde lov og orden i USA. Målet i disse sakene har typisk vært å finne hvorfor personer fra forskjellige etniske grupper behandles ulikt. Antonovics og Knight (2004:2) sier retten på den ene siden gjerne har opprettholdt politiets praksis i å sikte seg inn på personer med minoritetsbakgrunn når de kan begrunnes i rasemessige forskjeller i kriminalitetsmønstre. Derimot har retten konsekvent stemt imot det som ser ut til å være ren rasistisk praksis fra politiets side. Problemet er imidlertid at det ikke er lett å skille disse to mulighetene empirisk. Debatten refererer således til debatten på hvorvidt beslutninger om karakteristikker ved gjerningsmenn i profilering gjøres på basis av empiri og statistisk analyse, eller følelsesmessige vurderinger.

Antonovics og Knight (2004:2) skriver at observerte forskjeller i politiets praksis kan forklares ut ifra modeller på *statistisk* eller *preferansebasert* diskriminering. Førstnevnte sier diskriminering oppstår som en følge av at politiet er usikre på hvorvidt en mistenkt har begått en bestemt forbrytelse. Dersom politiet på forhånd vet at det er etniske forskjeller i

tilbøyeligheten til å begå den bestemte forbrytelsen, er det en utslagsgivende faktor for hvorvidt de sjekker vedkommende nærmere eller ikke. I så fall vil det kunne sies å være rasjonelt for politiet å behandle individer med ulik etnisk bakgrunn forskjellig. I modeller for preferansebasert diskriminering oppstår diskriminering som en følge av at politiet har en negativ holdning til medlemmer av en bestemt gruppe og opptrer som om det finnes en form for fortjeneste knyttet til det å stoppe eller arrestere medlemmer av denne gruppen. Forfatterne hevder statistisk diskriminering kan knyttes til den form for politipraksis retten har hatt tendens til å fremme, mens preferansebasert diskriminering kan knyttes til den praksis retten typisk har fordømt.

Antonovics og Knight (2004:25) skriver at tall fra Bostonpolitiet forteller at 43 % av alle gjennomførte biler i perioden april 2001 til januar 2005, hadde sjåfør med afroamerikansk opprinnelse. Dette til tross for at andelen biler kjørt av personer med afroamerikansk opprinnelse utgjorde mindre enn 33 % av det totale antallet biler som ble stoppet i samme periode. Tallene indikerer dermed at politiet oftere bestemmer seg for å gjennomføre bilen når sjåførene har afroamerikansk opprinnelse og videre at sjåførens etniske tilhørighet kan være utslagsgivende for hvorvidt politiet utfører et søk. Antonovics og Knight (2004) ønsker å forstå omstendighetene knyttet til at sjåførere av afroamerikansk opprinnelse, spansk opprinnelse og hvite får bilen sin gjennomført med ulik hyppighet i politikontroll. Det vil si; foretar politiet gjennomførte av bilene til de afroamerikanske sjåførene fordi de statistisk vet at disse begår kriminalitet oftere enn hvite, eller fordi de har ubegrunnede diskriminerende holdninger til afroamerikanere?

En hypotese er at dersom statistisk diskriminering alene kan forklare hvorfor biler med sjåfør av afroamerikansk opprinnelse eller annen minoritetsbakgrunn oftere blir gjennomført ved kontroll, skulle det ikke være noen forskjeller i den graden politibetjener av ulik etnisk opprinnelse

kontrollerer sjåfører fra de ulike etniske gruppene. Altså, dersom medlemmer av en bestemt gruppe er mer tilbøyelige til å begå en bestemt form for kriminalitet, i dette tilfellet besittelse og salg av narkotika, kan forklare hvorfor en gruppe systematisk blir oftere kontrollert enn en annen gruppe, skal beslutningen om å foreta et søk være uavhengig av politibetjentens etniske opprinnelse. Dersom det i stedet er slik at betjenter favoriserer individer av samme etniske gruppe som seg selv, er det sannsynlig at søkeraten er lavere når det er en match mellom betjenten og motoristens opprinnelse. Antonovics og Knight (2004:26) fant at dersom betjentens etniske opprinnelse var ulik motoristens etniske opprinnelse, var det mer sannsynlig at betjenten foretok et gjennomslag av bilen. Antonovics og Knight hevder disse resultatene ikke kan forklares med standardmodeller for statistisk diskriminering, og er konsistente med preferansebasert diskriminering.

For å teste resultatene ser Antonovics og Knight nærmere på flere alternative forklaringer. Ideen om at politiarbeid rettet mot egen etnisk tilhørighet er mer effektivt enn politiarbeid på tvers av raser, testes ut ifra tanken om at feiltolkning av signaler på skyld hos motorister med annen etnisitet enn dem selv, vil avta i takt med at betjentens erfaring øker. Antonovics og Knight (2004:23) finner at sannsynligheten for gjennomføring av et søk er betydelig større for betjenter med mer enn ti års erfaring, noe som styrker hypotesen om preferansebasert diskriminering. Forklaringen knyttet til at hvite betjenter blir satt til å patruljere nabolag der kriminaliteten oftere blir begått av svarte enn hvite, og svarte betjenter tilsvarende, vil bety, for byen som en helhet, at hvite betjenter med større sannsynlighet enn svarte betjenter gjennomslår bilene til svarte motorister og omvendt uten at det behøver å skyldes preferansebasert diskriminering. Fordi Boston Politiet har en «Same Cop, Same Neighborhood» praksis der politibetjentene skal tilbringe ikke mindre enn 60 prosent av arbeidstiden innenfor et bestemt nabolag og fordi betjentene typisk patruljerer i områder der majoriteten av innbyggerne har samme etniske tilhørighet

som dem selv, er dette også en usannsynlig forklaring (Antonovics & Knight 2004:24).

Resultatene fra Antonovics og Knights (2004) undersøkelse indikerer at politiet oftere foretar et gjennomløp av biler stanset i kontroll dersom føreren av bilen er av en annen rasetilhørighet enn politibetjenten. Dette gjelder både for svarte og hvite polititjenestemenn. Det ser ikke ut til at dette kan skyldes en forskjell i ulike betjentes evne til å se tegn på skyld hos motorister av en bestemt etnisk gruppe eller måten politibetjenter med ulik etnisk bakgrunn blir fordelt til ulike nabolag. I stedet ser det ut til å være slik at preferansebasert diskriminering spiller en betydelig rolle i forklaringen på hvorfor motorister av ulik rasetilhørighet varierer i så høy grad når det gjelder andelen som får bilen sin gjennomløpt ved trafikkontroll. Antonovics og Knight (2004) skiller ikke mellom det å bli stoppet og det å bli stoppet og gjennomløpt. Dersom det også er slik at motorister med minoritetsbakgrunn oftere blir bedt om å stoppe enn hvite, begynner skjevhetene allerede der.

Finstad (2000) gir et bilde av hvordan politiinitiativ baseres på politiets måte å tenke på og lese omgivelsene, det hun kaller politiblikket. Finstad (2000:93) sier hudfarge er et nærliggende utvelgelseskriterium når politiet foretar stikkprøver ved grensekontroller. Nettopp hudfarge hevdes å være det enkleste og mest treffsikre tegnet når man vil sjekke hvem som har lovlig eller ulovlig oppholdstillatelse i landet. Politiet så ikke på seg selv som rasister av den grunn, men Finstad hevder at slik praksis viser at reglene på et strukturelt plan praktiseres diskriminerende. Dersom mørk hud brukes som en indikasjon på at vedkommende ikke har lovlig opphold i landet er praksisen etnisk diskriminerende uansett hvor treffsikker den eventuelt er.

Hverdagspsykologi i politiarbeidet

Studiet av Antonovics og Knight (2004) indikerer en arbeidsmetode der politiet foretar vurderinger av potensielle gjerningspersoner basert på egen

personlig holdning til disse. Etnisk bakgrunn er her en utslagsgivende faktor. Rasistisk profilering kan imidlertid tenkes å ikke bare være knyttet til trafikkkontroll, men også gjeldene i hvem politiet velger å stoppe og forhøre på gaten, hvem de arresterer, hvilke personer i et nabolag de beslutter å hjelpe samt innenfor hvilke områder i et nabolag eller en by de bruker mest ressurser. Videre er det sannsynlig at også andre faktorer i forhold til livsstil og fremtoning kan tenkes å spille en rolle for hvem politiet stopper og kontrollerer, eventuelt hjelper. Finstad (2000:89) beskriver hvordan «slask» er en samlebetegnelse for den gruppen mennesker politiet ofte kommer i kontakt med fordi de bryter loven, er farlig nærme å bryte loven eller mistenkes for lovbrudd. Betegnelsen har mye med utseende og livsførsel å gjøre sier Finstad. Klær, hår, alder, bosted, døgnrytme, hvor og med hvem man vanker samt livssituasjon. Dette er kriterier politiet bruker når de er ute på patrulje og iverksetter kontroll ovenfor personer på gaten. I følge Finstad (2000:115) er politiblikket basert på politiets erfaring på gateplan, både personlig for den enkelte tjenestemann, og kollektivt for politikorpset som helhet.

Mork Lomell (2005:256) gjør liknende funn i sin undersøkelse av videoovervåkingspraksis. Hun hevder forskjellige personer og hendelser fanger operatørens oppmerksomhet i ulike overvåkningssystemer. Praksisen formes til dels av operatørens selektivitet, hva de definerer som normalt/unormalt, bra/dårlig, trygt/utrygt. Mork Lomell (2005:256) hevder slike forestillinger eller stereotyper blir formet av kulturelle, sosiale og politiske faktorer og har konsekvenser for hvem som havner i politiets søkelys og registre. Van Duyne (1999:65) påstår at mye av politiets etterforskningsarbeid allerede består av intuitiv hverdagspsykologi. Å etterforske er ikke bare å observere, overvåke elektronisk og sjekke informanter. Det innebærer også å tolke tegn hos involverte vitner, forutsi hva som med sannsynlighet vil være et måls neste trekk, finne vedkommendes svake punkter og så videre. Han påpeker også at avhør av vitner og mistenkte er mer enn bare en rettslig metode for å skaffe tilståelser eller bekrefte

forklaringer. Etterforskeren må ha en viss innsikt i hvilken psykologisk tilstand og adferd den han snakker med befinner seg; når gir det ingen mening å fortsette utspørringen, når er vedkommende i ferd med å tilstå noe, eller om et offer eller vitne er emosjonelt i stand til å kunne hjelpe (Van Duyne 1999:65).

De psykologiske aspektene ved en politibetjent eller etterforskers jobb kan dermed være flere enn han eller hun er klar over. Videre er det mitt inntrykk at mange av de prinsipper som ligger til grunn for profilering av ukjente gjerningspersoner allerede eksisterer i politiets hverdag. Påstanden er ikke at gjerningsmannsprofilering representerer det samme som politiskjønn. Profilering innebærer også et mye større fokus på bakenforliggende årsaker og gjerningsmannens mentale tilstand. Allikevel er det en relasjon der som det er verdt å nevne. I begge tilfeller handler det om å lese omgivelser og individer, tolke situasjoner og forstå sammenhenger. Dette er refleksjoner som uansett dukker opp hos politiet i vurdering av gjerningspersoner, forbrytelser og åsteder. Profileringsvirksomheten uttrykker og representerer kanskje mer en samlebetegnelse på, eller til dels en systematisering av disse tankene. Motviljen beskrevet tidligere i kapittelet, i den grad denne virkelig eksisterer, er kanskje ikke bare et uttrykk for protest mot psykologi eller samfunnsvitenskap som sådan. I stedet er det ideen om at utenforstående personer (ikke-politi) skal inkorporeres i politiets arbeid og bestemme hvordan de skal utøve sitt politifaglige skjønn som vekker provokasjon hos mange.

11

Avslutning

Oppsummering

Det er gjort rede for metoden som kalles gjerningsmannsprofilering eller adferdsrettet åstedsanalyse, og et utvalg problemstillinger knyttet til denne. Kjernen i disse metodene er å gjøre slutninger om lovbruyterers personlige karakteristikk, basert på informasjon om deres forbrytelser som et hjelpemiddel i politiettersforskning. Presentasjonen har vært bred. Gjerningsmannsprofilering er vurdert i forhold til metodologi, avviksbilder og teoretiske forståelser av årsaker til kriminalitet, problemer knyttet til inkorporering i praktisk politiarbeid m.m. Det er og argumentert for at metoden til dels representerer en videreføring eller formalisering av fremgangsmåter som allerede eksisterer i politiet. Mens kapittel 1 ga en generell innføring, gikk kapittel 2 og 3 i dybden av to store skoleretninger innenfor faget. Kunst/vitenskapsdebatten har vært et gjennomgående tema. Debatten refererer først og fremst til at en rekke forfattere og representanter for gjerningsmannsprofilering beskylder FBI's metode for å være kunst heller enn vitenskap. Det mangler systematiske tester av gyldigheten ved dikotomien organisert/disorganisert. Ressler og Shachtman (1992) påpeker at tilnærmingen til dels er kunst men ser ikke ut til å anse dette som en betydningsfull mangel ved metoden. Ainsworth (2001) sier at FBI allikevel anser sin tilnærming som vitenskapelig ved at den involverer detaljert og systematisk registrering av en stor mengde saker. Mangelen på kontrollerte forsøk for å demonstrere systemets reli-

abilitet og validitet har fått mange til å stille spørsmål ved tilnærmingens verdi og pålitelighet. Når det kommer til stykket er det mye som tyder på at det ofte er snakk om informert gjetning. FBI's metode er likevel blitt overtatt av en rekke land, deriblant Norge og Sverige. David Canter har rettet kraftig kritikk mot FBI's tilnærming til gjerningsmannsprofilering. Han tar utgangspunkt i psykologiske adferdsteorier og forankrer metoden innenfor sitt eget felt, psykologi. Mens Canter hevder FBI's metode er for lite vitenskapelig, kan Canters metode synes *for* vitenskapelig ved at de som skal bruke den har vansker med å forstå den. Kapittel 4 var hovedsakelig basert på empiri samlet inn gjennom intervjuer med to personer som har jobbet på feltet i Norge. I kapitlet ble relevansen ved bruk av slike metoder i Norge vurdert.

I Kapittel 5 ble det kort redegjort for hvert trinn i profileringsprosessen slik den utføres ved FBI. To studier som testet gyldigheten ved et utvalg profiler ble nevnt. Begge studier indikerer at profilene har vært til en viss hjelp men at de sjeldent kan sies å ha ført til en identifisering av gjerningsmannen.

Kapittel 6 var begynnelsen på en drøfting av hvilke avviksperspektiv er de som jobber med og skriver om gjerningsmannsprofilering gir uttrykk for. Synet på hvorvidt lovbrytere er kvalitativt forskjellige fra ikke-lovbrytere varierer. Mens for eksempel Ressler og Shachtman (1992) er klare på at de mener det er grunnleggende forskjeller mellom disse, påpeker Ainsworth (2001) at selv de mest aktive kriminelle for det mest av tiden er lovlydige.

Kapittel 7 omhandler det patologiske avviksperspektivet. Drøftingen indikerer at forståelsen av kriminalitet og avvik som fysisk eller psykisk sykdom er omstridt. Spesielt er det problematisk at perspektivet ser ut til å legge stor vekt på *en* faktor som årsaksgivende. «Kriminalitet» og «avvik» er mangfoldige kategorier og at sykdom kan være hele forklaringen virker usannsynlig. Videre er ikke bruk av psykologiske forklaringer på krimi-

nell adferd nødt til å referere til noe patologisk eller anormalt. Man kan imidlertid få inntrykk av at media og enkelte politikere vil ha det til at uprovoserte angrep mot fremmede fra tidligere psykiatriske pasienter har nådd epidemiske størrelser.

Kapittel 8 viste hvordan interaksjon mellom individ og miljø er en forklaring på kriminalitet. Chicago-skolen ble trukket fram som spesielt relevant. Fra Chicago-skolens kartlegging av kriminalitetsområder virket overgangen til geografisk profilering naturlig. Skillet mellom geografisk og biografisk/psykologisk profilering virker markant når det gjelder forklaringsgrunnlaget de forutsetter for kriminalitet. Mens psykologisk profilering ser ut til å ha en forholdsvis klar forankring i psykologi og individfokusede avviksteorier, trekkes rutineaktivitetsteori og miljøfaktorer inn som forklaringer ved geografisk profilering. Geografisk profilering kan synes mer systematisk og vitenskapelig forankret enn psykologisk profilering. Ved nærmere ettersyn er det imidlertid rom for feil ved for eksempel at lovbrudd som skulle vært med i en aktuell analyse faller utenfor som resultat av subjektive feiltolkninger hos den enkelte tjenestemann. Vurderingen er likevel at geografisk profilering kan være et eksempel på kriminologisk teori i praktisk politiarbeid. Men det knytter seg problemer til hvorvidt denne vitenskapeliggjøringen i politiet svekkes ved at politiet har en annen forståelse av vitenskapelige data enn akademikere. Det som hevdes å være en vitenskapelig forankring *kan* i virkeligheten være basert på en misforståelse av empiri og feil bruk av analyseverktøy. Systemer for geografisk profilering er til nå ikke blitt anvendt i Norge. Det ser ut til at mønster for bosetting, befolkningsantall samt kriminalitetskategoriene metoden er mest egnet for, betyr at den er mindre egnet for norske forhold.

Kapittel 10 beskrev hvordan politikulturer preger møtet mellom politimann og akademiker, og om dette forklarer noe av den skepsis mot gjerningsmannsprofilering som hevdes å være blant politifolk. Til tross

for at det på papiret oppfordres til samarbeid mellom politi og annet fagpersonell, som i strategiplanen for forebyggende politiarbeid, hevder forfattere som Goldstein (1990), van Duyne (1999) og Cope (2004) at tendensen i praksis har vært å holde akademikere utenfor politiarbeidet. I siste del av kapittelet ble det forsøkt å se i hvilken grad politiet bruker psykologi og subjektive vurderinger i måten de utfører arbeidet sitt. Inntrykket er at hverdagspsykologi spiller en stor rolle i politiarbeidet og at profileringsvirksomhet på enkelte måter representerer en systematisering av dette. Antonovics og Knights (2004) studie av rasistisk profilering og Finstads (2002) beskrivelse av *politiblikket*, indikerer at intuisjon og subjektive holdninger hos den enkelte politimann har stor betydning for hvordan vedkommende utfører arbeidet sitt. Hvem de stopper og sjekker baseres videre på trekk ved personene de møter; hvordan de ser ut og om de oppfører seg på en måte politiet finner mistenkelig.

Avsluttende betraktninger

Det er vanskelig å si noe bestemt om hvorvidt gjerningsmannsprofilering er en god ide eller ikke. Det var heller ikke hensikten med studien. Før en konklusjon trekkes bør det understrekes at dette har vært en bred, men samtidig sammenfattet redegjørelse av et stort og motsetningsfylt felt. Konsekvenser av det er selvsagt at temaer og argumentasjon er utelatt eller kun behandlet på overflaten. Det som imidlertid er sikkert er at det er en omstridt metode som det menes mye om, og argumentene virker for så vidt gode på flere sider. I tråd med problemstillingen er det redegjort for hva som kjennetegner gjerningsmannsprofilering og prinsippene som ligger til grunn, samt sentrale problemstillinger som omgir metoden. Det er også vurdert hvilke avviksbilder som kan gjelde og det er funnet indikasjoner på at både fysisk og psykisk sykdom samt miljøpåvirkning brukes som forklaringer i litteraturen. Kriminologisk teori har derfor vært et nyttig analyseverktøy i denne sammenheng. I den forbindelse virker det

hensiktsmessig å trekke inn debatten rundt akademiske fag og deres anvendelighet i en praktisk kontekst. Forholdet mellom kriminologi og administrativ kriminologi ble nevnt innledningsvis. Clarke (2004:55-56) trekker imidlertid et skarpt skille mellom kriminologi og administrativ kriminologi som han kaller «crime science». Han hevder kriminologien må gjøres mer direkte relevant for kriminalitetskontroll for ikke å komme på sidelinjen. Den må forstå kriminalitet, ikke kriminelle, være problembasert, ikke teoridrevet, spørre hvordan ikke hvorfor kriminalitet begås og så videre. Clarke (2004:57) hevder kriminologer må se seg selv som representanter for anvendt forskning og konsentrere seg mer om fagets praktiske verdi. Clarke ser derfor administrativ kriminologi som atskilt fra teoretisk kriminologi, og han virker kritisk til at sistnevnte har noe å bidra med i en praktisk sammenheng.

Kritikk er blitt rettet mot profilering på grunnlag av behovet for slike metoder. Bruksområdene er statistisk sjeldne lovbruddskategorier og det stilles derfor spørsmål til nødvendigheten av en slik tilnærming. Kriminalstatistikk som et argument mot bruk av gjerningsmannsprofilering i Norge ble tidligere påpekt som problematisk. Mens statistikken vitner om at disse lovbruddskategoriene utgjør en minoritet i norsk kriminalitet er de marginale også i de landene hvor metoden er mest utbredt. Fordi land som USA og Storbritannia har et større befolkningsantall og flere lovbrudd, vil kriminalitet av denne typen skje oftere og være hyppigere representert i statistikken. Dette kan gi et inntrykk av et større behov for slike metoder i disse landene sammenlignet med Norge. Det kan være fristende å tale for en bredere bruk av metoden for å legitimere en betydelig satsing fra en kriminalpolitisk side, men å gjøre profilering anvendbart for et større spekter av lovbruddskategorier er også problematisk. På den ene side kan dette legitimere bruk i land med lite kriminalitet og der alvorlig voldskriminalitet er mindre utbredt enn i for eksempel USA. På den annen side er dette diskutabelt da metoden er utviklet nettopp for særegne forbrytelser som alltid vil være få i antall, som er spesielt

vanskelige å løse og der det lokale politiet trenger ytterligere assistanse. Antakelig er det mer hensiktmessig å tenke på gjerningsmannsprofilering som et unntak, ikke en regel. Bare et lite utvalg saker vil være egnet og hensikten var vel heller aldri å gjøre det til et generelt etterforskningsverktøy. Å argumentere mot bruk av metoden i Norge på bakgrunn av vår type kriminalitet, kan derfor virke ensidig og vitne om en misoppfatning av metodens formål.

Litteraturliste

- Ainsworth, Peter B.** (2000). *Psychology and crime. Myths and reality*. Harlow: Longman.
- Ainsworth, Peter B.** (2001). *Offender profiling and crime analysis*. Devon: Willan Publishing.
- Antonovics, Kate L & Brian G. Knight** (2004). A new look at racial profiling: evidence from the Boston Police Department. URL: <http://www.nber.org/papers/w10634> [Lesedato:04.11.05]
- Bjørklund, Roald A.** (1997). Gjerningsmannsprofilering (GMP). I: Politipsykologi. 2.ut. Stabekk: Vett og viten i samarbeid med politihøgskolen.
- Borch, Christian** (2002). Kriminalitet og kriminelle. Bruddstykker av en genealogi. I: *Krim 4001. Sentrale teoretiske perspektiver i kriminologi*. Del 1. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Byrne Hessick, Clarissa** (2007). Violence between lovers, strangers and friends. Washington University Law review Vol. 85, 2007.
- Canter, David & Rupert Heritage** (1990). A multivariate model of sexual offence behavior: developments in offender profiling. I: *Criminal detection and the psychology of crime*. Canter & Alison (red.), Ashgate: Aldershot
- Canter, David** (1994). *Criminal shadows. Inside the mind of the serial killer*. London: Harper Collins Publishers.
- Canter, David & Laurence Alison** (1999). Professional, legal and ethical issues in offender profiling. I: *Profiling in policy and practice*. Canter & Alison (red.), Ashgate: Aldershot.
- Canter, David** (2000). Offender profiling and criminal differentiation. I: *Legal and criminological psychology* 5, 23-46.

- Canter, David** (2005). *Offender profiling and the evolution of investigation*. Foredrag. London: London South Bank University, 15.12.2005.
- Centre for Investigative Psychology** (2006). URL:<http://www.i-psy.com/index.php> [Lesedato 03.05.2005]
- Christie, Nils** (1982). *Hvor tett et samfunn?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, Nils** (2004). *En passende mengde kriminalitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Clarke, Ronald V.** (2004). Technology, criminology and crime science. I: *European journal on criminal policy and research* vol. 10 no 1 s.55-63.
- Coleman, Clive & Clive Norris** (2000). *Thinking seriously about serial killers*. I: *Introducing criminology*. Cullompton: Willan Publishing.
- Cope, Nina** (2003). *Crime analysis: principles and practice*. I: *Handbook of policing*. Tim Newburn (ed.), Cullompton: Willan Publishing.
- Cope, Nina** (2004). Intelligence led policing or policing led intelligence? Integrating volume crime analysis into policing. I: *British journal of criminology* 44, s.188-203.
- Douglas, John E., Ann W. Burgess, Allan G Burgess & Robert K. Ressler** (1992). *Crime classification manual*. New York: Lexington Books.
- Duyme, Petrus van** (1999). *Mobsters are human too*. I: *Profiling in policy and practice*. Canter & Alison (ed.) Ashgate: Aldershot.
- Eskridge, Robert** (2003). *The Enduring Relationship of Science and Art*. URL: <http://www.artic.edu/aic/education/sciarttech/2a1.html> [Lesedato: 13.11.2008]
- Federal Bureau of Investigation** (2008). *The FBI Academy: Behavioral Science Unit*. URL: <http://www.fbi.gov/hq/td/academy/bsu/bsu.htm> [Lesedato: 10.11.2008]
- Federal Bureau of Investigation** (2008). *Investigative Programs, Critical Incident Response Group: National Center for the Analysis of Violent Crime*. URL: <http://www.fbi.gov/hq/isd/cirg/ncavc.htm> [Lesedato: 10.11.2008]
- Federal Bureau of Investigation** (2008). *Crime characteristics*. http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/cvict_c.htm#relate. [Lesedato: 17.11.2008]
- Federal Bureau of Investigation** (2007). *Homicide trends in the United States*. URL:<http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/homicide/homtrnd.htm#contents>. [Lesedato: 24.11.2008]
- Finstad, Liv** (2000). *Politiblikket*. Oslo: Pax Forlag.

- Fujii, Daryl E & Iqbal Ahmed** (2007). Introduction: is psychosis a neurobiological syndrome? I: *The spectrum of psychotic disorders. Neurobiology, etiology and pathogenesis*. Fujii & Ahmed (red.), Cambridge: University Press.
- Garland, David** (2001). *The culture of control. Crime and social order in contemporary society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldstein, Herman** (1990). *Problem-oriented policing*. New York: McGraw-Hill.
- Gundhus, Helene Oppen** (1999). *Automatisert kontroll av tillit. Forskyvninger i arbeidsmarkedsetatens kontrollbilde*. Oslo: Institutt for kriminologi.
- Gundhus, Helene Oppen** (2005). Catching and targeting: Risk-based policing, local culture and gendered practices. I: *Journal of Scandinavian studies in criminology and crime prevention*, vol. 00.
- Hansson, Petra & Eva Petterson** (1994). *Gärningsmannaprofiler. Eksamensarbeite i process-rätt. Lunds Universitet. VT-94*.
- Hare, Robert D** (1996). Psychopathy and antisocial personality disorder: A case of diagnostic confusion. URL: <http://www.psychiatrictimes.com/p960239.html>. [Lesedato:13.03.2006]
- Hart, Stephen D & James F. Hemphill** (2002). Psychopathic Personality Disorder: Assessment and Management. I: *Psychopaths: Current International Perspectives*. Eric Blaauw & Lorraine Sheridan (red.) The Hague: Elsevier.
- Hauge, Ragnar** (2001). *Kriminalitetens årsaker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haugen, Kaja, Anne Slungård & Berit Schei** (2005). Seksuelle overgrep mot kvinner – skademønster og relasjon mellom offer og overgriper. I: *Tidsskrift for den norske legeforening* nr.24.
- Hearing Voices** (2008). <http://www.hearingvoices.no/index.html>. Lesedato: 25.11.2008].
- Hellevik, Ottar** (1997). *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Herbert, Steve** (1997). *Policing space. Territoriality and the Los Angeles Police Department*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Herbert, Steve** (2001). Policing the contemporary city: Fixing broken windows or shoring up neo-liberalism? I: *Theoretical criminology* vol.5 (4): 445-466.
- Hollin, Clive R.** (2002). Criminological psychology. I: *The oxford handbook of criminology. 3 utg.* Mike Maguire, Rod Morgan & Robert Reiner (red.), Oxford: Oxford University Press.

- Holme, Idar Magne & Bert Krohn Solvang** (1996). *Metodevalg og metodebruk*. 3. utg. Oslo: Tano.
- Holmes Ronald M. & Stephen T. Holmes** (2002). *Profiling violent crimes. An investigative tool*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Høigård, Cecilie** (1997). Hva er kriminologi? I: *Kriminologi*. Liv Finstad & Cecilie Høigård (red.), Oslo: Pax.
- Häkkinen, Helinä** (2005). *Recent developments within the clinical approach to offender profiling*. Foredrag. London: London South Bank University, 15.12.2005
- Innes, Martin, Nigel Fielding & Nina Cope** (2005). The appliance of science? The theory and practice of crime intelligence analysis. I: *The British Journal of Criminology* 45.
- Jackson, Janet L & Debra A. Bekarian** (1997). Does offender profiling have a role to play? I: *Offender profiling. Theory, research and practice*. Janet L Jackson & Debra A. Bekarian (red.), New York: Wiley.
- Jupp, Victor, Pamela Davies & Peter Francis** (2000). *Doing criminological research*. London-Thousand Oaks-New Delhi: Sage Publications.
- Jørgensen, Anja** (2002). Chicagoskolen – farvel til «biblioteks sosiologien». I: *Liv, fortelling, tekst. Streiftog i kvalitativ sosiologi*. Michael Hviid Jacobsen, Søren Kristiansen & Annick Prieur (red.), Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Katz, Jack** (1988). *Seductions of crime. Moral and sensual attractions in doing evil*. New York: Basic Books.
- Korsnes, Olav, Heine Andersen & Thomas Brante** (1997). *Sosiologisk leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Larsson, Paul** (1999). Monstre, visst finns de. I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvitenskap*.
- Larsson, Paul** (2002). Analyse som verktøy i politiarbeid. I: *Polititjenestemann og akademiker. Forskning og praksis i politiarbeid*. Arne Skodvin (red.), Oslo: Politihøgskolen.
- Levin, Irene & Jan Trose** (1996). *Å forstå hverdagen*. Oslo: Tano.
- Lomell, Heidi Mork** (2005). *Det selektive overblikk. En studie av videoovervåkingspraksis*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Midtveit, Elen** (2003). Mot en ny administrativ kriminologi. URL: <http://www.jus.uio.no/ikrs/arsrapport/arsrapport2003/artikler/elen.html>. [Lesedato 11.04.2006]
- Palermo, George B. & Richard N. Kocsis** (2005). *Offender profiling. An introduction to the sociopsychological analysis of violent crime*. Springfield: Charles C. Thomas Publishers.

- Pfohl, Stephen** (1994). *Images of deviance and social control. A sociological history*. New York: McGraw-Hill.
- Politidirektoratet** (2002). Strategiplan for forebyggende politiarbeid 2002-2005 I: *Rapport*. Oslo: Politidirektoratet.
- Rasmussen, Kirsten & Sten Levander** (2002). Schizofreni og vold. I: *Tidsskrift for den norske legeforening* nr. 23, 2002; 122:2302-5.
- Ressler, Robert K., Ann W. Burgess & John E. Douglas** (1988). *Sexual homicide. Patterns and motives*. New York: Lexington Books.
- Ressler, Robert K. & Tom Shachtman** (1992). *Whoever fights monsters*. New York: St. Martins Press.
- Rossmo, D. Kim** (1995). Place, space and police investigations: Hunting serial violent criminals. I: *Crime and Place*. John E. Eck & David Weisburd (red.), New York: Willow Three Press.
- Szasz, Thomas** (1974). *The Second Sin*. London: Routledge & Kegan Paul
- Skjorten, Kristin** (1993). *Voldsbilder i hverdagen – om menns forståelser av kvinnemishandling*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Statistisk Sentralbyrå** (2007). Lovbrudd etterforsket etter type lovbrudd. 1994-2005. http://www.ssb.no/emner/03/05/a_krim_tab/tab/tab-2007-08-13-06.html . [Lesedato 27.01.09].
- Statistisk Sentralbyrå** (2007). Noen hovedresultater fra statistikk over etterforskede forbrytelser. 1960-2005. http://www.ssb.no/emner/03/05/a_krim_tab/tab/tab-2007-08-13-05.html, [Lesedato: 28.01.09].
- Statistisk Sentralbyrå** (2007). Oppklaringsprosent, etter type lovbrudd. 1994-2005. http://www.ssb.no/emner/03/05/a_krim_tab/tab/tab-2007-08-13-11.html . Lesedato: 09.02.09].
- Turvey, Brent** (2002). *Criminal Profiling. An introduction to behavioral evidence analysis*. 2. utgave. London: Bath Press.
- Wright, Alan** (2002). *Policing. An introduction to concepts and practice*. Cullompton: Willan Publishing.

Vedlegg

Metodisk tilnærming

Aubert gir følgende definisjon på metode; «... en fremgangsmåte, et middel til å løse problemer og komme fram til ny kunnskap. Et hvilket som helst middel som tjener dette formålet, hører med i arsenalet av metoder» (Hellevik 1997:14). Auberts tolkning er bred. Denne studien er utført innenfor tradisjonelle rammer for metodevalg- og bruk; dokumentanalyse og intervju.

Rapporten bygger på en kvalitativ tilnærming med innslag av kvantitative data ved bruk av kriminalstatistikk og tallmateriale. Tolkning og behandling vil være kvalitativ. Tilnærmingen består først og fremst av dokumentanalyse etterfulgt av intervjuer og deltagelse på konferanse. Også internettkilder er benyttet. Dokumentanalyse dominerer da tilgangen på øvrige kilder er begrenset. Det er forholdsvis få personer som har relevant erfaring på feltet i Norge, og intervjuutvalget blir derfor lite. Observasjon har ikke vært noe alternativ, da gruppen som arbeidet med gjerningsmannsprofilering ved Kripas var inaktiv i perioden for datainnsamling.

Litteraturstudier og dokumentanalyse

Denne rapporten er i all hovedsak basert på studier og analyser av foreliggende litteraturmateriale. Norsk eller annen nordisk litteratur på emnet er nærmest ikke-eksisterende. Det lille som finnes består av mindre eva-

lueringer, gjerne knyttet opp til konkrete saker. Det er heller ikke blitt produsert noe (offentlig) materiale av gruppen ved Kripos. Studien er derfor så å si utelukkende basert på engelskspråklige kilder med opprinnelse i USA og Storbritannia. Her finnes et vell av potensielle kilder, og utfordringene har vært mange i forhold til utvelgelse. Spesielt har litteraturen som omhandler relasjonen mellom psykologi og kriminalitet vært rik. Videre kan det virke som om det finnes like mange tilnærminger til profilering som det finnes forfattere som skriver om det. Tid er brukt til å skille faglig eller akademisk litteratur fra bøker som er skrevet mest for underholdning, og memoarer skrevet av personer som har jobbet med gjerningsmannsprofilering. Litteraturen som danner basis for rapporten kan grovt inndeles etter opphav i tre ulike, men allikevel beslektede disipliner. Disse er kriminologi, sosiologi og sist men ikke minst psykologi. Mange bøker er samleverk der en eller flere forfattere diskuterer flere tilnærminger i forhold til hverandre. Litteraturen er derfor rik på gjengivelser og henvisninger til andre kilder.

Intervjuer.

Det er ønskelig å se de ulike tilnærmingene til gjerningsmannsprofilering i forhold til norske forhold. Etter godkjenning fra Personvernombudet for forskning, Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste A.S., ble det tatt skriftlig kontakt med Kripos med presentasjon av prosjektet og ønske om å snakke med personer med relevant erfaring på området. To personer sa seg villig til å bli intervjuet. Formålet med intervjuene var å få vite mest mulig om gruppen, hvordan de hadde startet opp, hvilket system de bygger på, i hvilken grad de har brukt metoden i norske saker og sist men ikke minst hva intervjupersonene selv mener om metoden og behovet for denne i Norge. Halvstrukturert personlig intervju ble valgt som mest hensiktsmessig intervjuform. Intervjupersonene har temmelig ulik bakgrunn, og dermed ulikt utgangspunkt for arbeidet de har utført. Den ene er psykolog, den andre er politiutdannet med lang erfaring fra kriminal-

teknisk arbeid. Begge intervjuer ble skrevet ut i sin helhet da komplette intervjuutskrifter som førstehåndskilde er mindre påvirket av intervjuers subjektive oppfatning av samtalen. Intervjupersonene refereres med yrkestittel ut ifra troen om at denne kan ha betydning for vedkommendes forhold til feltet.

Konferanse i London

Økonomisk støtte dels fra Universitetet i Oslo, dels fra Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi (Nsfk) gjorde det mulig å delta på en konferanse arrangert av Centre for Investigative Psychology (CIP), i London 15-16 desember 2005. Konferansens tittel og tema var «Perpetrators, Profiling and Policing: Theory and Practice», og var den åttende i rekken av internasjonale konferanser arrangert av CIP. Det refereres til enkelte av temaene fra konferansen og foredragene som ble holdt, i rapporten. Deltagelsen var med på å gi et svært nyttig oversiktsbilde over aktuelle temaer på feltet, da først og fremst i sammenheng med David Canters tilnærming til gjerningsmannsprofilering. Grunnlaget ble lagt for en bedre forståelse av dennes tilnærming, som ved første øyesyn kan virke noe innfløkt og omfattende.

Betydningen av eget ståsted.

En kort klargjøring av eget ståsted er nødvendig fordi, som Gundhus (1999:11) skriver, egen teoretisk tilnærming vil prege framstillingen. En forsker kommer ikke til et felt som en tom tavle, men fortolker utsagn, tall og observasjoner ut fra gitte forutsetninger for å forstå dem. Egen forståelse av kriminalitetsbegrepet er særlig betydningsfullt i denne sammenheng blant annet pga. planer om å gjøre analyser av sammenhengen mellom gjerningsmannsprofilering og perspektiver på kriminalitet. Refleksjoner rundt kriminalitetsbegrepet er et kjerneområde i kriminologi. Høigård (1997:13) skriver at kriminologisk forskning kan beskrives som å arbeide ut fra et perspektiv der det er sentralt å vise at kriminalitet og straff ikke

er naturgitte kategorier, men bare en av mange måter å kategorisere og reagere på handlinger. Hun snakker dermed om kriminalitet og avvik som produkter eller konstruksjoner av den kultur eller samfunn de eksisterer innenfor, kriminalitet og avvik som en sosial konstruksjon eller relasjon. Dette er tanker som skiller seg vesentlig fra prinsippene for patologiske avviksbilder. Som Høigård (1997:28) skriver er norsk kriminologi sterkt forankret i sosiologien, og rendyrkede biologiske eller psykologiske problemstillinger er forlatt da de ikke ivaretar innsikten om at avvik og sosial kontroll er sosiale fenomener og et resultat av sosiale prosesser.

Det er ingen offisiell fellesteoretisk plattform ved Institutt for kriminologi og retts sosiologi ved Universitetet i Oslo, men det synes å være en sterk tendens til å se bort fra biologiske og patologiske forklaringsmodeller. Dette fordi disse i stor grad binder kriminalitet opp til individuelle egenskaper. Kanskje refererer det til et doxa i faget, at forståelse av kriminalitet som en sosial konstruksjon sjeldent blir stilt spørsmål til ved instituttet. Biologiske og patologiske forklaringsmodeller nedprioriteres og forskyves til andre fagmiljøer. Dette handler om fagets sosiologiske forankring. Kriminalitetskategoriene som oppgis å være egnet for profilering er kanskje kriminalitet i sin ytterste form. Helt uakseptable handlinger hvor det er nærliggende å søke forklaringer i fysisk og/eller psykisk sykdom. Samtidig er det en kjensgjerning at de fleste med slike lidelser verken er voldelige eller begår kriminelle handlinger. Altså kan ikke patologiske avvik være hele forklaringen. Jeg finner det både mest hensiktsmessig og troverdig ikke å binde seg til en *for* snever forståelsesramme. Eget ståsted kan derfor sies å være liberalt, der forståelse av kriminalitet som et resultat av sosiale prosesser dominerer, parallelt med en toleranse og åpenhet for alternative forklaringer, som patologi.

Gjerningsmannsprofilering er et hjelpemiddel i politietterforskning. Basert på analyser av en forbrytelse og et åsted, utarbeides beskrivelser av en sannsynlig gjerningsperson. At handling gjenspeiler personlighet er en grunnleggende forutsetning for gjerningsmannsprofilering. Psykisk sykdom forstås ofte som både en forklarende og en identifiserende faktor.

Norsk kriminologi har derimot en sosiologisk forankring og tendensen har vært sterk til å se bort fra patologiske forklaringsmodeller som knytter kriminell adferd til sykdom hos gjerningspersonen. Årsakene til kriminalitet anses først og fremst å ligge i fristelser og muligheter, og i interaksjonen mellom individ og miljø.

Gjerningsmannsprofilering som et etterforskningsverktøy er kontroversielt. Et gjennomgående tema i rapporten er metodens vitenskapelige forankring i lys av kriminologiske avviksperspektiver. Flere sentrale problemstillinger som preger feltet behandles, samt metodens posisjon i Norge.

POLITIHØGSKOLEN

PHS Forskning 2009:2

Politihøgskolen

Slemdalsveien 5
Postboks 5027, Majorstuen
0301 Oslo
Tlf: 23 19 99 00
Faks: 23 19 99 01
www.phs.no